

Сурайё Самиева

**САВОДОМЎЗИИ ЗАБОНИ
МОДАРӢ-ХОНИШ ВА МЕТОДИКАИ
ТАЪЛИМИ ОН
(Забони модарӢ, қисми 1)**

ISBN: 978-9910-692-34-5

9520

**ВАЗОРАТИ ТАЪЛИМИ ОЛЇ, ФАН ВА ИННОВАТСИЯИ
РЕСПУБЛИКАИ ЎЗБЕКИСТОН**

ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ТИРМИЗ

Сурайё Самиева

**САВОДОМУЗИИ ЗАБОНИ
МОДАРЇ-ХОНИШ ВА МЕТОДИКАИ
ТАЪЛИМИ ОН
(Забони модарӣ, қисми 1)**

Тирмиз – 2024

UDK: 811.222.8'36:37.091.33

КБК: 81.2Тож+74

С 27

Сурайё Самиева. Саводомӯзии забони модарӣ-хониш ва методикаи таълими он. (Забони модарӣ, қисми 1) -Тирмиз: Surxon ilm nashri, 2024. 248 б.

“Саводомӯзии забони модарӣ-хониш ва методикаи таълими он” аз рӯи дастури хониш яке аз фанҳои асосии мутахассисӣ барои донишҷӯёни гурӯҳҳои тоҷикии таълими ибтидоӣ ба ҳисоб меравад. Мувофиқи мақсад дар васоити таълимии мазкур масъалаҳои саводомӯзии забони модарӣ-хониш ҳаллу фасл шудааст. Дар васоити таълимии мазкур барои донишҷӯён роҷеъ ба баъзе масъалаҳои назарияи забоншиносӣ, калимашиносӣ, навъҳои лексикология, калимаҳои серистеъмол ва камистеъмоли забони тоҷикӣ, терминология, ибораҳои фразеологии забони адабии ҳозираи тоҷик маълумотҳои муфид дода шудааст. Китоб барои донишҷӯёни факултети таълими ибтидоӣ ва филологияи тоҷик қисмати бакалавр ва муаллимони мактабҳои миёна таълиф шудааст.

Муқарризон Шаббазова Дилфуза, номзади илми педагогика,
дотсенти донишгоҳи давлатии педагогии Тирмиз

Шариф Ёкубов, номзади илми филология,
дотсенти донишгоҳи давлатии Тирмиз

Муҳаррир Махфират Қурбоналиева,
доктори фалсафа оид ба фанҳои филология

Бо қарори шӯрои илмии Вазорати таълими олий, фан ва инноватсияи Республикаи Ўзбекистон ба нашр тавсия шудааст. (11 ноябри соли 2024, баённомаи № 429)

ISBN:978-9910-692-34-5

© Сурайё Самиева

© “Сурхон илм нашри” нашриёти, 2024 й.

ПЕШГУФТОР

Дар Ўзбекистони соҳибистиклоли мо зиёда аз 130 миллатҳои гуногун новобаста аз забон ва урфу одатҳои миллиашон зиндагӣ доранд, ки ба онҳо барои бо забони модарии худ таълим гирифтани ва анъанаҳои миллии худро идома додан тамоми шароитҳои мусоид фароҳам оварда шудааст. Ин баробарҳукуқии миллатҳо ва халқҳо дар модаи 4-уми Конституцияи ҷумҳурии Ўзбекистон низ сабт гардидааст.

Инчунин барои бо забони модарии худ таълим гирифтани мардуми тоҷикзабон, дар муассисаҳои таълими томактабӣ ва мактабҳои таълимоти умумии миёна хонандагон бо забони модарии худ таълим мегиранд ва дар донишгоҳҳои таълими олии Ҷумҳурии таълими худро бо забони тоҷикӣ идома медиҳанд. Дар Донишгоҳи давлатии Тирмиз, Донишқадаи давлатии педагогии Тирмиз, Донишгоҳи давлатии Самарқанд, Донишгоҳи давлатии Бухоро, Донишгоҳи давлатии Фарғона, Донишгоҳи тадбиркорӣ ва педагогии Деҳнав ва Донишгоҳи давлатии педагогии Чирчиқ дар бахшҳои гуногун гурӯҳҳои тоҷикӣ мавҷуданд, ки донишҷӯён бо забони модарии худ таҳсили илм доранд. Аммо бояд қайд намуд, ки барои донишҷӯёни бахши “филологияи тоҷик” ва “таълими ибтидоӣ”- и олигоҳҳои мазкур дар солҳои наздик сарфи назар аз баъзе дастурҳои услубиву таълимӣ дар соҳаи забониносӣ эҳтиёҷи донишҷӯён ба китобҳои дарсӣ афзуда истодааст. Махсусан дар ҷодаи омӯзиши забони адабӣ, зеро грамматикаи забони адабии муосири тоҷик аз якҷанд қисмҳои ба ҳамдигар алоқаманд иборат буда, оиди ҳар як бахш дастурҳои таълимӣ ва китобҳои дарсии алоҳида пешкаш намудан талаби давр ва эҳтиёҷи муҳит ба ҳисоб меравад.

Забони тоҷикӣ дар забоншиносии тоҷик аз солҳои 40-юми асри XX ба ҳайси як соҳаи мустақили забоншиносӣ дар донишгоҳу донишқадаҳои омӯзгорӣ ҷумҳурии тадрис мешавад, аммо то имрӯз дар таълиму тадриси ин фан мушкилоти зиёде ба назар мерасад. Барои устодон ва шогирдон китоби Амон Воҳидов ва Малик Кабиров

рисолаи услубии “Забони адабии ҳозираи тоҷик”(Самарқанд, 2010), китоби дарсии Сабоҳат Маҷидова “Забон адабии муосири тоҷик(Савтиёт)”, китоби дарсии Юнус Азимов “Забони адабии ҳозираи тоҷик(Лексикология) пешкаши аҳли илм гардид, ки ин китобҳо аз ҷониби олимони забоншиносии тоҷик омода гаштааст. Маҳсули ранҷу заҳмати забоншиносони тоҷик ва устодони бахши филология ва таълими ибтидоии мактабҳои олии, омӯзгорону донишҷӯён ва алоқамандони забони тоҷикӣ хуш пазируфта шудааст ва то имрӯз дар асоси ҳамин манбаъ омӯзонида мешавад. Бояд қайд намуд, ки манбаи асосии китоби мазкур низ “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” (Душанбе, 1985, ҷилди 1) аст.

Китоби **“Саводомӯзии забони модарӣ-хониш ва методикаи таълими он”**, (барои донишҷӯёни бахши таълими ибтидоӣ), ки дар даст доред дар асоси дастури таълимии имрӯза ва маълумотҳои назарӣ бо истилоҳоти нави забоншиносӣ таҳия карда шудааст. Дар китоби мазкур масъалаҳои назарияи забоншиносӣ, луғатшиносӣ, фразеология, калимашиносӣ ва савтиёти забони тоҷикӣ ҳаллу ҷавоб гардидааст.

Мақсади асосии таълифи ин дастури таълимӣ ба он равона карда шудааст, ки донишҷӯён тавассути машғулиятҳои назарӣ амалӣ, корҳои мустақилона, навиштани реферату корҳои курсӣ, омӯхтани системаноки адабиёти илмӣ, илмӣ-методӣ ва адабиёти бадеӣ ба масъалаҳои асосии предмети баҳси илми назарияи забоншиносӣ, луғатшиносӣ, калимашиносӣ ва фонетика ҳамаатарафа ошно гарданд. Дарк намоянд, ки қабатҳои гуногуни забон: овоз, калима, ҷумла, матн, воҳидҳои маънодор, таърихи пайдоиши калимаҳои забоншиносӣ баҳс менамояд.

Омӯзиши амиқ ва дурусти мавзӯҳои пешбинишудаи фанни **“Саводомӯзии забони модарӣ-хониш ва методикаи таълими он”** мафкураи илмиву забоншиносии донишҷӯёноро мустаҳкам намуда, имконият медиҳад, ки дар баробари фаъолияти омӯзгорӣ ҳамчун забоншиносии касбӣ ба воя расанд ва дар онҳо қобилияти таҳлил

намудан ва баҳо додан ташаккул ёбад, барои дарку фаҳми фанҳои соҳаи забоншиносӣ, аз қабili лексикология, фразеология, морфология, синтаксис, таърихи забон, услубшиносӣ, маданияти нутқи муаллим заминаи мусоиди маънавӣ муҳайё мегардад.

МАВЗЎИ 1: ЗАБОН ҲАМЧУН ҲОДИСАИ ЧАМЪИЯТӢ

Нақша:

1. Забон ҳодисаи муҳими чамъиятӣ
2. Муносибати забон ва нутқ
3. Алоқамандии забон ва чамъият
4. Тараққиёти забон дар чамъият

Мафҳум ва ибораҳои асосӣ: забоншиносӣ, лингвистика, забон ва тафаккур, забон ва нутқ, забон ва маданият, билингвизм, дуализм.

Забоншиносӣ (аз порсӣ: زبان‌شناسی) ё Лингвистика (аз лотинӣ: Linguistica), илм дар бораи забони инсон буда, қонуни мавҷудият ва инкишофи таърихӣ онро меомӯзад. Забоншиносии ҳозира серсоҳа ва бо дигар соҳаҳои илмҳои гуманитарӣ алоқаманд аст. Забоншиносии умумӣ умдатарин қонуниятҳои инкишоф ва мавҷудияти забонҳоро таҳқиқ мекунад. Забоншиносии хусусӣ бошад забонҳои алоҳида ё гурӯҳи забонҳоро мавриди омӯзиш қарор медиҳад.

Забоншиносӣ аз рӯи усули тадқиқ, ба муқоисавӣ-таърихӣ, типологӣ, структурӣ, Забоншиносии математикӣ, Забоншиносии психологӣ тақсим мешавад. Лекин аз рӯи ҳулосаҳое, ки дар натиҷаи таҳқиқ ба даст омадааст, аз хусуси Забоншиносии назариявӣ ва амалӣ метавон сухан ронд; ба таърихӣ ва тасвирӣ чудо кардани забоншиносӣ вобаста аст ба материал, ки тасдиқ карда мешавад. Ба омӯзиши шеваҳои маҳаллӣ шевашиносӣ машғул аст.

Услубшиносӣ, сотсиолингвистика, таърихи забони адабӣ низ аз соҳаҳои мустақили забоншиносии имрӯзаанд. Забоншиносӣ соҳаҳоро низ дарбар мегирад, ки ҷиҳатҳои гуногуни забонро таҳқиқ мекунад: фонетика ва фонология-системаи овозҳоро, грамматика(морфология ва синтаксис)-сохти калима ва ҷумларо, лексикология ва лексикография-таркиби луғавиро, фразеология-ибораву калимаҳои рехтаро, этимология-баромад ва инкишофи калимаҳоро, ономастика(антропонимика ва топонимика)исмҳои хосро, палеография(таърихи хат)-ро ва ғайра. Забоншиносӣ

бо семиотика-илм дар бораи системаи аломатҳо, ки забон ҳам ба он дохил аст, инчунин бо адабиётшиносӣ, психология, таърих, мантиқ, фалсафа, география алоқаманд буда, аз комёбиҳои математика, кибернетика, физика ва дигар соҳаҳои илм баҳра мегирад.

Забон бо ҷамъият, бо соҳибони худ алоқаи зич дорад, зеро вай ба туфайли ҷамъият вуҷуд дорад. Ҷамъият ҳам бе забон вуҷуд надорад, яъне ҷамъияти безабон намешавад. Забону ҷамъият дар як вақт ба амал омадаанд ва яке аз омилҳои пайдоиши инсон ба шумор мераванд.

Муносибати забону ҷамъият яке аз масъалаҳои мураккаб ва гуногунпаҳлӯи илми забоншиносӣ мебошад. Ин мавзӯи масъалаҳои гуногунро дар бар мегирад. Ба он масъалаҳои табиат ва моҳияти иҷтимоии забони инсоният, сабабҳои ҷамъиятии пайдоиш ва инкишофи забон, забон ва шаклҳои умумияти таърихии одамон, сабабҳои иҷтимоии ташаккули забони адабӣ ва меъёри он, сабаби иҷтимоии фарқи структурии забонҳо, функцияҳои услубҳои забон, таъсири шууроноӣ мақсаднокии ҷамъият ба забон, вобастагии ҷамъият аз забон ва ғайраҳо дохил мешавад.

Аз рӯи табиати худ забон ҷамъиятӣ мебошад. Ба ин ҳам вазифа, ҳам рол ва ҳам талабот ба он шаҳодат медиҳад, аксари забоншиносон ба ҷамъият чун воситаи алоқа хизмат намудани забонро нишон медиҳанд. Ҳатто забоншиносони идеалист ва философҳо аз қабилҳои Гумболд, Гегел, Сепир ва Уорф ба ҷамъият чун воситаи муносибат хизмат кардани забонро қайд кардаанд. Аксари забоншиносон дар ҳамин ақидаанд. Ба фикри онҳо, функцияи муносибат вазифаи марказӣ ва аввалиндараҷаи забон мебошад ва ин вазифа дар адои функцияҳои дигари забон аз қабилҳои таъсиррасонӣ ахбор додан, ба шакл даровардану ифода намудани фикр ёрӣ мерасонад, зеро муносибати байни одамон дар амал намебуд, ифодаи фикр ҳам зарурат намедошт. Фалсафа роли ҳалқунанда бозидани муносибати меҳнатии одамонро дар ташаккул ва тараққиёти забон қайд мекунад.

Муносибати забону ҷамъият яке аз масъалаҳои асосии назарияи забоншиносӣ буда, онро **соцелингвистика (ҷамъиятшиносӣ)** меомӯзад.

Забон ва ғайолияти нутқкунӣ. Забонро бе ғайолияти нутқкунӣ тасаввур кардан мумкин нест, зеро он дар натиҷаи нутқ такмил меёбад ва тараққӣ мекунад. Забон натиҷаи ғайолияти одамон мебошад. Ғайолияти нутқкунӣ ду ҷиҳат дорад:

- а) индивидуал-психикӣ
- б) объективӣ-иҷтимоӣ

Ғайолияти нутқкунӣ пеш аз ҳама муносибати одамон ба ҳамдигар ба воситаи забон мебошад ё ки амали коммуникативист. Ин амалиёт бештар дар шакли диалог ба амал меояд.

Амалиёти нутқ ва қобилияти забондонии гӯянда хусусияти психофизикӣ дорад, вале ин нишонаи индивидуалӣ будани ғайолияти нутқкуниро намефаҳмонад, зеро вай моҳиятан ҷамъиятӣ аст. Забон компоненти асосии нутқкунист. Нутқ структураи муайян дорад, ки вай хоси ҷамъият мебошад. Одамон барои сухандонии худро нишон додан ва ё забонро аз нав барқарор кардан не, балки барои ифодаи ахбори ғайризабонӣ гап мезананд. Онҳо воситаҳои забониро барои ифодаи фикр, ҳиссиёт истифода мебаранд ва баробари ин ба шаклу тарзҳои ифода низ диққат медиҳанд.

Дузабонӣ. Дузабонӣ низ психофизикӣ ва иҷтимоӣ мебошад. Алоқаҳои забонӣ, омезиши забонҳо ва муносибати забонҳо яке аз шартҳои инкишофи забонҳо мебошад. Дузабонӣ (билингвизм) яке аз шаклҳои инкишофи забонҳо дар забоншиносии назариявӣ ҷои муҳимро ишғол мекунад. Дараҷаи азхудкунии забонҳо гуногун мешавад, дараҷаи олии он забони дуҷумро ҳамчун забони модаринаш шуморидани гӯянда мебошад.

Билингвизм калимаи латинӣ буда, аз ду ҷузъ — би (ду) ва лингуа (забон) таркиб ёфтааст ва маънояш дузабонӣ мебошад. Агар шахси ҷудогона ду забонро донанд, билингвизми индивидуалӣ ва агар гурӯҳи одамон бо ду забон гап зананд, билингвизми умумӣ меноманд. Дузабонӣ ва шаклҳои он ба шароити конкретиву таърихӣ

тараққиёти халқҳо ва сохти иҷтимоиву иқтисодӣ ва маданияву сиёсии онҳо вобаста мебошад.

Ҳаминро ҳам бояд қайд кард, ки на танҳо шахсони ҷудогона, балки табақаҳои гуногуни ҷамъиятӣ ва ҳатто халқҳои ҷудогона хусусияти дузабонӣ пайдо карда метавонанд. Дар ин ҳолат **билингвизми пурра ва ё милли** мегӯянд.

Дузабонӣ ба ҳамаи давраҳо хос бошад ҳам, дар давраи **таҷаддуд** инкишоф меёбад, зеро дар ин давра забонҳои нав ба нав маълум мешавад ва инчунин баъзе забонҳои адабӣ-китобӣ функсияҳои махсусро (ба ҷо овардани ибодат, корҳои давлатӣ, фаъолияти илмӣ ва ғайра) адо менамуданд. Ин забонҳо вазифаи байналмиллиро адо менамуданд. Дар Шарқ забонҳои арабӣ, форсӣ ва хитой, дар Европа латинӣ, дар як қатор халқҳои славян славянии динӣ (церковнославянский) ҳамин гуна вазифа доштанд. Дар аввалҳо дузабонӣ маҳдудияти иҷтимоӣ дошт, зеро баъзе намоёндагони синфҳои доро, инчунин намоёндагони дин, қордонҳо, олимони дузабонро медонистанду халос. Дузабонӣ дар замони мо шакли умумӣ гирифтааст. Ин ҳодисаро дар байни халқҳои Америкаи латинӣ, дар Белгия, Швейсария, Англия, Франция, Америка, Ҳиндустон, мамлакатҳои араб мушоҳида кардан мумкин аст. Дузабонӣ ба мамлақати мо низ хос аст. Аксарияти миллати халқҳои мамлақати мо баробари забони модарии худ забони русиро низ медонанд, яъне дар мо билингвизми умумӣ мушоҳида мешавад.

Омӯзиши ҳодисаи дузабонӣ ва намунаҳои он шаҳодат медиҳад, ки дузабонӣ ду навъ мешавад: иртиботӣ ва ғайрииртиботӣ. Иртиботӣ дар ҳолати якҷоя, алоқамандона зиндагӣ кардани ду халқ ба вуҷуд меояд. Ин намуна устувор ва доимӣ буда, аз насл ба насл мегузарад ва яке аз асосҳои омезиши забонҳо мегардад. Ин навъи билингвизм ба ҷумҳурии мо ҳам хос аст, зеро дар ҳудуди он халқиятҳои зиёде аз қабилҳои ўзбекҳову қирғизҳо баробари забони модарии худ аз забони тоҷикӣ истифода мебаранд.

Дар ин ҳолат забони тоҷикӣ функцияи байналмиллалиро адо мекунад. Албатта, намунаи барҷастаи забони байналмиллӣ забонҳои русӣ ва англисӣ мебошад, чунки бо ин забонҳо халқу миллатҳои зиёде гуфтугӯ меkunанд. Ғайрииртиботӣ гуфта ҳамон ҳодисаро меноманд, ки забони халқи дигарро махсусан меомӯзанд. Масалан, забонҳои англисӣ, испанӣ, немисӣ, русӣ, франсузиро ҳамчун забонҳои хусусияти умумичаҳонӣ дошта, дар мактабҳои мамлакатҳои гуногун меомӯзанд. Вақте ки масъалаи дузабонӣ (билингвизм) ба амал меояд, забони модариро фарқ ва аниқ кардан (дар ҳолате ки ҳар ду забонро баробар медонанд) шарт аст, яъне кадоме аз забонҳо забони модарӣ шуморида мешаванд. Забони модарӣ гуфта ҳамон забонро мегӯянд, ки шахси конкрет ва ё гурӯҳи одамон онро ба дараҷаи бояду шояд медонанд, бо он озод ва ғайралола гап мезананд, дар тамоми шароитҳо (на танҳо гап мезананду мефаҳманд, балки фикр меkunанд) бо он суҳан меkunанд.

Забони модарӣ забонест, ки бо он ҳамеша дар ҳама гуна шароит фикрро ифода кардан мумкин аст. Агар ин ё он шахс ду ва ё зиёда забонро як хел донад, он гоҳ забони модарӣ гуфта, забони миллатро меноманд. Доир ба дузабонӣ ягонагии фикр нест. Баъзеҳоро ҳамон вақт дузабонӣ мешуморанд, ки ҳар ду забонро озод ва пурра донед, вале ба фикри гурӯҳи дигар, забони дуумро доништан ва каму беш гап задан ҳам кифоя аст.

Профессор Ҳақназаров К.Х. ду тарз фаҳмидани билингвизмро нишон медиҳад. Аз ҷиҳати лингвистӣ гирем, ҳамон вақт дузабонӣ гуфтан мумкин аст, ки ҳар ду забонро озод ва пурра донед, аз нуқтаи назари сотсиологӣ бошад, як хел доништани ҳар ду забон шарт нест.

Забони инсон чун робитаи алоқа шояд дар шароитҳои муайян ба миён омада бошад, аммо шартӣ аз ҳама муҳимтаринаш муташаққилии физиологии (бенуқсонӣ ва умумияти узвҳо) соҳиби нутқ - инсон мебошад. Дар байни организмҳои зинда аз организмҳои хурди якхуҷайрагӣ сар карда, то ҳайвоноти бузурги ҷинсӣ аз ҷиҳати

физиологӣ аз ҳама мураккаб ва муташаккил ва аз ҷиҳати физиологӣ инкишофёфта инсон мебошад.

Ба ғайр аз инсон ягон организми зинда соҳиби забон нест. Ин гуфтаҳо фикри болоиро тасдиқ менамояд, ки умумият ва муташаккилии узвҳои физиологӣ сабаби асосии пайдоиши нутқи инсон фикри қатъии илмӣ мавҷуд нест, аммо аз тахмини ба ҳақиқат наздик чунин менамояд, ки пайдоиши инсон ба сабабҳои муайяни табиӣ, ки сабаби тағйир ёфтани хусусият ва вазифаҳои органҳои физиологӣ як намуди ҳайвон гузаштани инсон гардидааст, вобаста мебошад. Ҳатто дар як намуди ба инсон наздики ҳайвонот-маймуни одамшакл ҳам ягон ҳел инкишофи тадриҷӣ, эволутсионӣ дида нашуд. Пас маълум мегардад, ки гузаштагони инсон аз ягон намуди муайяни маймунҳо буданд. Доҳиҳо ба ин масъала диққати махсус додааст. Аз чунин тахминҳо маълум аст, ки пеш аз ҳама бо тағйир ёфтани вазифаи дастҳо дар ҳаракат ва пурра аз замин ҷудо шудани онҳо ва бо гузаштани ин вазифа дар роҳгардӣ, яке аз шартҳои асосии аз маймун ба одам табдилёбӣ мебошад. Инкишофи меҳнат заруриятҳои ба ҳам муттаҳидшавиро пеш овард ва одамон ба гурӯҳҳо муттаҳид шудан гирифтанд.

Ин гуна муттаҳидшавӣ, эҳтиёҷи ҳамдигарро ҳимоя намудани зарурати ба ҳамдигар чизе гуфтанро ба миён овард. Узвҳои нутқ ба оҳистагӣ паи ҳам бо роҳи тағйир ёфтани оҳанги нутқ ба чизе гуфтан тайёр шудаанд. Пеш аз ҳама меҳнат, баъд дар баробари меҳнат сухани сарех ва бурро ду воситаи асосие буданд, ки майнаи маймунро инкишоф дода, то бо дараҷаи майнаи одам расиданд.

Дар натиҷаи инкишофи тадриҷии майна, забон ва дар баробари он органҳои ҳис инкишоф ёфтаанд. Бо ҳамин тариқ, инкишофи тадриҷии забон ва майна, узвҳои ҳис ва шунавоиро мукамал намудан гирифтанд.

Меҳнат аз тайёр кардани аслиҳаи шикор ва худмуҳофизаткунӣ сар шудааст. Шикор ва моҳидорӣ сабаби аз ҳӯроки алафӣ ба ҳӯроки гӯшгӣ гузаштан шуд. Истеъмоли гӯшт, сабаби аз насл ба насл мукамал гардидан ва инкишоф ёфтани майна шуд. Пас одамон оташро ихтироъ намуданд ва ба ром кардани

ҳайвонот сар карданд. Сипас ба худ пӯшок ихтироъ намуда, дар ҳар гуна шароит зиндагӣ мекардагӣ шуданд.

Ба туфайли меҳнат муштараки майна, узвҳои нутқ ва ҳис чӣ дар одами алоҳида, чӣ дар ҷамъият ғайолияти меҳнатии одамон аз насл ба насл, рӯз то рӯз инкишоф ёфтанд гирифт. Акнун одамон ҳаёти воқеиро дурусттар мушоҳида намуданд, дар баробари ин фикр карда метавонистагӣ шуданд.

Қобилияти ҳаёти воқеиро ҳис намудан яке аз сабабҳои асосии пайдоиши забон гардидааст.

МУНОСИБАТИ ЗАБОН ВА НУТҚ

Муносибати забон ва нутқ яке аз масъалаҳои муҳими илми забоншиносии тоҷик мебошад, ки то ҳол забоншиносони мо фарқи онро ҳис кунанд ҳам фикри ягонаи илмӣ надоранд. Забон ҳодисаи ҷудогонаест, ки дар шуури одамон вучуд дорад, аз хурдсолӣ ба воситаи он фикри худро баён мекунад, ё ин ки фикри каси дигарро мефаҳмад.

Забон системаест, ки ба сохти худ соҳиб аст. Забон аз ҷиҳати мавҷудияти худ аз ду элемент сохта мешавад ва ин ҳар ду элемент дар якҷоягӣ санҷида мешавад: лексика-таркиби луғавии забон, грамматика. Ин ҳар ду элемент аз овозҳои нутқ иборатанд:

1. Нутқ бошад воситаи амалӣ гардонидани забон аст.
2. Нутқ воситаи алоқаи байни одамон буда, ба воситаи он фикр, ҳиссиёт, хоҳиш ва иродаи худро ифода кардан мумкин аст. Ҳаминро гуфтан ҷоиз аст, ки бо вучуди ҳодисаи шахсӣ будани нутқ одамон фикру мақсади ҳамдигарро мефаҳманд, чунки бисёри чизҳо (фонемаҳо, калимаҳо ва ҷумлаҳо) ва қонуну қоидаҳои онҳо ба ҳама хусусияти умумӣ доранд.

Аз ин ҳодиса маълум мешавад, ки забон чун ҳодисаи хусусӣ ба ҳодисаи ҷамъиятиву иҷтимоӣ алоқаманд аст. Нутқ ба шароит саҳт алоқаманд мебошад. Олими намоён франсавӣ Соссюр забону нутқро ду тарафи ғайолияти нутқкунӣ шуморида буд. Ў қайд мекунад, ки забон ҷиҳати иҷтимоӣ ва психикии ғайолияти нутқкунӣ бошад, нутқ ҷиҳати шахсӣ ва психологии он мебошад. Асосгузори пайдоиши забоншиносии умумӣ В.Гумболдт забонро ғайолият

медонист, аммо ў олоти фаъолият шудани забонро намедонад, вале Соссюр бошад, забонро чун олоти фаъолият медонист.

Академик А.Л.Шерба гуфтаҳои Соссюрро тасдиқ карда, забонро ба фаъолияти нутқкунӣ, яъни ба системаи забон (нутқ) чудо мекунад.

Академик Смирнитский қайд мекунад, ки забон абстраксияест, ки аз нутқ гирифта шудааст ва он фаъолияти лингвистии мутахассисон медонад. Гурӯҳи дигари забоншиносон қайд мекунанд, ки моҳияти забон бо ёрии нутқ маълум мегардад. Аз ин ақидаҳо маълум мегардад, ки забону нутқ бо ҳам алоқаи зич доранд ва онро аз ҳамдигар чудо кардан аз имкон берун аст. Бинобар ин нутқ тарихан маҳсули ҳаёти иҷтимоии инсонҳост. Он воситаи мубодилаи афқору аслиҳаи робитаҳои иҷтимоист.

Ҳамин тариқ, нутқ ҳамеша мақсаднок буда, ба шароит вобаста мебошад ва забон бо ин чизҳо бетараф аст. Унсурҳои нутқ бо тартиб, пайдарпай ҷой мегиранд. Ҳамаи ин хусусиятҳоро ҳангоми фаҳмидани нутқ ҳам мушоҳида карда метавонем. Забон хусусияти иҷтимоӣ дошта бошад, нутқ хусусияти шахсӣ дорад, забон устувор, вале нутқ тағйирёбанда мебошад. Нутқ бояд талабро пурра иҷро кунад, барои ин вай аз забон, аз маводи бойи ҳамон воҳид, ҳамон элементро интихоб мекунад, ки мақсад пурра интихоб гардад. Нутқ барои ифодаи фикр, ифодакуниву образнокии он варианти муносибаттаринро интихоб мекунад. Ба ин мақсад дар нутқ аз тобишҳои маъноии забоншиносӣ: такрор, ҷойивазкунӣ, муқоисакунӣ ва ташбеҳ фаровон истифода мебаранд. Вақте ки ин ҷузъҳо хусусияти умумӣ пайдо мекунанд, ба забон мегузарад. Ба нутқ эҷодкорӣ хос аст. Ҳамаи ин чизҳое, ки дар забон мушоҳида мешавад, аввал дар нутқ санчида аз назорат гузаронида шудааст.

Хулоса, забону нутқ як нони ду тақсим буда, ҳар як рӯи он хусусияту аломатҳои ба худ хос дорад. Бояд қайд кардан лозим аст, ки хусусияти нишонаҳои забон, забон чун система, забону тафаккур, забону ҷамъият ва забону таърих низ ба муаммоҳои назарияи забон медароянд.

АЛОҚАМАНДИИ ЗАБОН ВА ЧАМЪИЯТ

Ба ҳама маълум гардид, ки забон ҳодисаи табиӣ набуда, ба қатори ҳодисаҳои ҷамъиятӣ дохил мешавад. Забон бо ҷамъият, бо соҳибони худ алоқаи мустақкам дорад, зеро вай ба туфайли ҷамъият вучуд дорад. Забон бе ҷамъият, ҷамъият бе забон вучуд надорад. Забону ҷамъият дар як вақт ба амал омадаанд ва яке аз омилҳои пайдоиши инсон ба шумор мераванд.

Муносибати забону ҷамъият яке аз масъалаҳои асосӣ ва мураккаби серпахлӯи илми забоншиносӣ мебошад. Ин мавзӯи масъалаҳои гуногунро дар бар мегирад, ба он масъалаҳои табиат ва моҳияти иҷтимоии забони инсоният, сабабҳои ҷамъиятии пайдоиш ва инкишофи забон, забон ва шаклҳои умумияти таърихӣ одамон, сабабҳои иҷтимоии ташаккули забони адабӣ ва меъёри он, сабабҳои иҷтимоии фарқи сохти забонҳо, функсияҳои услубҳои забон, таъсири шууронаю мақсаднокии ҷамъият ба забон, воситагии ҷамъият аз забон ва ғайраҳо дохил мешавад.

Яке аз умумияти забон ва ҳодисаи дигари ҷамъиятӣ дар он аст, ки забон шартӣ муҳими мавҷудият ва тараққиёти ҷамъияти инсонӣ буда, ҳамчун элементҳои маънавӣ монанди ҳамаи дигар ҳодисаи ҷамъияти материалӣ мебошад.

Аксари забоншиносон ба ҷамъият чун воситаи алоқа хизмат намудани забонро бо мисолҳо нишон додан ва ҳатто забоншиносони идеалист низ аз қабилҳои Гумболдт, Гегел, Сепир ва Уорф ба ҷамъият чун воситаи муносибат хизмат кардани забонро қайд кардаанд.

Аз ҳамин сабаб, вай ҳамчун забони умумхалқӣ ба вучуд омада, ба ҷамъият ягона ва барои ҳамаи аъзоёни ҷамъият умумӣ ҳисоб меёбад. Забон ҳам ба сохти кӯҳнаи мурдаистода ва ҳам ба сохти нави сабзистода, ҳам ба истисморкунандагон, ҳам ба истисморшавандагон баробар хизмат мекунад.

Ҳамин тариқ, забон айнияти маданияст ва хусусияти синфӣ дошта наметавонад. Забон ҳамчун ҳодисаи ҷамъиятӣ дар байни дигари ҳодисаҳои ҷамъиятӣ мавқеи алоҳида дошта, дорои хусусиятҳои махсуси худ мебошад.

Забон дар ҷамъият ба ҳамаи синфҳои ҷамъият баробар хизмат мекунад. Тарафдорони назарияи синфӣ будани забон чунин мешумориданд, ки азбаски ҷамъияти ягона вучуд надошта, танҳо синфҳо вучуд доранд, барои ҷамъият забони ягона лозим нест.

Ҳамин тариқ, забонҳои синфӣ вучуд надоранд ва дошта ҳам наметавонанд. Хатои дигари онҳо ҳамин буд, ки забон ва маданиятро як чиз мешумориданд ва ҳол он ки забон ва маданият аз ҳамдигар ба кулӣ фарқ мекунад. Забон, ки воситаи алоқа буда, ба маданиятнокии инсон баробар хизмат мекунад.

Забони миллии шакли маданияти миллии мебошад. Забон бо маданият алоқаманд буда, бе он тасаввур карда намешавад, чунончи маданият ҳам бе забон вучуд дошта наметавонад. Вале ҷамъият ба забон бефарқ нигоҳ намекунад, ки чи андоза ҳунар дошта бошад, аз он истифода мебарад. Масалан, як форматсияи ҷамъият барои инкишофи забон шароитҳои хуб муҳайё намоянд, форматсияи дигар ба вай монеа мерасонад.

ТАРАҚҚИЁТИ ЗАБОН ДАР ҶАМЪИЯТ

Ба ҳама маълум гардид, ки забон ҳодисаи табиӣ набуда, ба қатори ҳодисаҳои ҷамъиятӣ дохил мешавад. Забон бо ҷамъият, бо соҳибони худ алоқаи мустақам дорад, зеро вай ба тӯфайли ҷамъият вучуд дорад.

Забон бе ҷамъият, ҷамъият бе забон вучуд надорад. Забону ҷамъият дар як вақт ба амал омадаанд ва яке аз омилҳои пайдоиши инсон ба шумор мераванд.

Муносибати забону ҷамъият яке аз масъалаҳои асосӣ ва мураккаби серпахлӯи илми забоншиносӣ мебошад. Ин мавзӯи масъалаҳои гуногунро дар бар мегирад, ба он масъалаҳои табиат ва моҳияти иҷтимоии забони инсоният, сабабҳои ҷамъиятии пайдоиш ва инкишофи забон, забон ва шаклҳои умумияти таърихии одамон, сабабҳои иҷтимоии ташаккули забони адабӣ ва меъёри он. Аз ҳамин сабаб, вай ҳамчун забони умумхалқӣ ба вучуд омада, ба ҷамъият ягона ва барои ҳамаи аъзоёни ҷамъият умумӣ ҳисоб меёбад. Забон ҳам ба сохти кӯҳнаи мурдаистода ва ҳам ба сохти нави сабзистода, ҳам ба истисморкунандагон, ҳам ба истиморшавандагон баробар хизмат мекунад.

Ҳамин тариқа, забонҳои синфӣ вучуд надоранд ва дошта ҳам наметавонанд. Хатои дигари онҳо ҳамин буд, ки забон ва маданиятро як чиз мешумориданд ва ҳол он ки забон ва маданият аз ҳамдигар ба кулӣ фарқ

мекунад. Забон, ки воситаи алоқа буда, ба маданиятнокии инсон баробар хизмат мекунад. Муносибати байни забон ва маданият дар чист?

Забони миллӣ шакли маданияти миллӣ мебошад. Забон бо маданият алоқаманд буда, бе он тасаввур карда намешавад, чунончи маданият ҳам бе забон вучуд дошта наметавонад. Вале ҷамъият ба забон бефарқ нигоҳ намекунад, ки чи андоза ҳунар дошта бошад, аз он истифода мебарад.

Савол ва супоришот:

1. Забон ва сабабҳои пайдоиши давраҳои онро гӯед?
2. Муносибати забон ва нутқро фаҳмонед?
3. Муносибати забону ҷамъият дар чист?
4. Рисолаҳои илмӣ олимони тоҷик оиди фанни назарияи забоншиносӣ?
5. Забони миллӣ ва адабиёти маънидод кунед.

Адабиёти истифодашуда:

1. Норматов М. Забоншиносии умумӣ. – Душанбе: Дониш, 1991.
2. Норматов М. Муқаддимаи забоншиносӣ. Душанбе: “Маориф”, 1995.
3. Воҳидов А. Материалҳо аз таърихи забоншиносии тоҷик. – Самарқанд, 2003

МАВЗЎИ 2: МАВҚЕИ ЗАБОНИ АДАБИИ ҲОЗИРАИ ТОЧИК ДАР ГУРҶҲИ ЗАБОНҲОИ ЭРОНӢ. ЗАБОНИ МИЛӢ ВА АДАБӢ

Нақша:

1. Мавқеи забони тоҷикӣ дар гурӯҳи забонҳои эронӣ
2. Забони миллӣ ва пайдоиши миллат
3. Таснифоти генеологӣ ва морфологии забонҳои дунё
4. Грамматикаи забони адабии тоҷик ва бахшҳои он

Мафҳум ва ибораҳои асосӣ: забон, забони адабӣ, забони миллӣ, забони халқ, забони гуфтугӯӣ, диалект, шева, лаҳҷа, жаргон, забонҳои эронӣ, системаи овозӣ, муҳобира, гурӯҳи эронӣ, забони адабии ҳозираи тоҷик.

Забон маҷмӯи системаи овозӣ, луғавӣ ва дастури забонист, ки ҳамчун воситаи ифодаи фикр, ҳиссиёт ҳолат ва муносибат хизмат мекунад. Пайдоиши забон ба ташаккули ҷамъият сахт вобаста аст, зеро ки забон бо мақсади қонё гардонидани эҳтиёҷи ҷамъият ба вучуд омада, баробари тараққии ҷамъият инкишоф меёбад.

Аз ин ҷост, ки забон ҳоси инсоният мебошад. Аз ин рӯ мафҳуми забон забони овозӣ буда, каломро ифода мекунад. Забон ҳамчун воситаи муоширату муҳобира (ба ҳамдигар хабар расонидан) дар нутқ ба таври воқеӣ зоҳир мегардад. Ҳар фикре, ки дар майнаи мо пайдо мешавад, ба воситаи забон шакл мегирад ва бо он ифода мегардад.

Шаклҳои хаттиву шифоҳии нутқ барои тақомул ва инкишофи забон ёрии амалӣ мерасонанд, ки ин маънӣ алоқаи забону нутқро ба таври барҷаста нишон медиҳад.

Забони адабӣ забони дорои меъёри муайяност, ки эҳтиёҷи ба соҳаҳои гуногуни маданият доштаи халқро қонё мегардонад. Вай забони асарҳои бадеӣ, хабарнигорӣ, матбуоти давр, садову симо, театру кино, илму фан, ташкилотҳои давлатӣ, мактабу маориф мебошад. Дар забони адабӣ маъно ва мавридҳои истифодаи воҳидҳои луғавӣ, тарзи навишт ва талаффуз, шаклсозӣ ва иборабандӣ оммавӣ шудаанд. Дар забони адабӣ вобаста ба мақсад ва мубодилаи афкор,

услугҳои гуногун истифода мешаванд: услуги гуфтугӯӣ ва услуги хаттӣ (китобӣ)- услуги илмӣ, хабарнигорӣ, бадеӣ ва расмиву коргузорӣ.

Забони адабии тоҷик забони қадими яке аз сокинони Осиёи Марказӣ - тоҷикон буда, дорои инкишоф ва тақомули ба худ хос мебошад. Забони тоҷикӣ таърихи дуру дароз дорад, ки вай дар ин давраи тӯлонӣ ба тағйирот ва дигаргуниҳои луғавию грамматикӣ ва услубӣ дучор гаштааст. Равнақ инкишофи забони тоҷикӣ дар муддати ҳазорон сол ба амал омада, нозуқӣ ва тобишҳои зиёдеро дар бар мегирад.

Азбаски таърихи забон бо таърихи соҳибзабонон алоқаи ногусастанӣ дорад, ҳодисаҳои муҳимтарини таърихи халқ дар таърихи забон нақши худро мегузорад. Ин буд, ки муҳимтарин сабабҳои дигаргун шудан ва тағйир ёфтани забон асосан ба ҳодисаҳои зерин марбут аст:

1. Аз насл ба насли дигар гузаштани забон (тамоюли ҷамъиятӣ ба соддатар намудани забон кӯшиш мекунад ва аз истисноии қонунҳои гуногуни забон даст мекашад).

2. Омехташавии забонҳо (соҳибони забон забони бегонаро қабул намуда, ба он қоидаву қонунҳои забонашонро дохил мекунанд).

3. Ҳар як аъзои ҷамъият - соҳибзабон ҳангоми нутқ навиғариҳоеро ба забон дароварда метавонад, ки онҳо дар навбати худ ба сифати забон таъсир мерасонанд.

Азбаски ташаккули забон бо ҳаёт ва таърихи халқ сахт вобаста аст, ибтидои ҳар як забон ба ташаккули халқият ва гузаштагони он - қабила ва қавму авлод тааллуқ дорад. Аз ин ҷост, ки баробари тараққиёти ҷамъият забонҳо низ инкишоф меёбанд. Дар натиҷа забонҳои авлодӣ ба забонҳои қабилавӣ, забонҳои қабилавӣ ба забонҳои халқӣ ва забонҳои халқӣ ба дараҷаи забонҳои миллӣ табдил меёбанд.

Ташаккули забон дар таърихи инкишофи халқу миллат марҳилаи муҳим ба шумор меравад. Забони адабӣ воситаи муштаракӣ алоқа ва гуфтугӯи байни соҳибзабонон мебошад. Вай шакли

инкишофёфта ва олии забони миллӣ буда, барои иншои асарҳои илмиву бадеӣ, таълифи китобҳои дарсӣ, таҳрири ҳуҷҷатҳои расмиву коргузорӣ, таълим ва монанди инҳо истифода бурда мешавад. Ин забон навъи намуна ва ибратомӯзи забони миллӣ буда, беҳтарин ва умдатарин унсурҳои забони умумхалқиро дар бар мегирад, ки барои дақиқ, фаҳмо ва равшан ифода намудани ақидаву ғоя ва фикру ҳиссиёт лоиқи шоистаанд. Аз ин рӯ, риояи қоида ва меъёрҳои забони адабӣ чӣ дар нутқи хаттӣ ва чӣ дар нутқи даҳонӣ барои ҳамаи соҳибони забон маҷбурӣ воҷиб аст.

Таркиби луғавии забони адабии тоҷик аз калимаҳои мансук (архаистӣ) ва бегонаи номафҳум тоза шуда, аз ҳисоби имконияти дохилии худ, **забони гуфтугӯии халқӣ ва калимаҳои вомӣ (иктибосӣ)** ғанитар мегардад. Бойтару тавонотар гаштани забони адабии ҳозираи тоҷик бо сарчашмаҳои гуногуне, ки боиси таҳаввули он шудааст, вобаста аст.

1. Асоси забони адабии ҳозираи тоҷикро забони адабии ҳазорсолаи халқи тоҷик ташкил додааст. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик калимаҳо, қонуну қоидаҳои сарф, ҳама гуна навъи ҷумлаҳо, ки дар наҳв ҷой дошта хусусияти хоси забонро инъикос менамояд, истифода шудаанд. Ҷараёни такмил ва инкишофи забони адабии ҳозираи тоҷик аз ҳисоби забони адабиёти то аввали асри XIX давом дорад.

2. Забони зинда сарчашмаи дигари забони адабии ҳозираи тоҷик ба шумор меравад. Бояд қайд намуд, ки аз маликушшуаро Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ сар карда, то рӯзҳои мо адибон забони зиндаро яке аз манбаъҳои асосии забони осори хеш қарор додаанд. Нависандагони тоҷик аз дурдонаҳои забони бойи халқ истифода бурда, забон ва воситаҳои тасвири бадеиро ғанӣ ва услуби нигориши худро суфтаву равшан кардаанд. Масалан, аз забони гуфтугӯ ба сиғаи хабарии феълҳои забони адабии ҳозираи тоҷик ворид гаштани шаклҳои замони ҳозираи муайян (рафта истодааст), замони гузаштаи дури муайян (рафта истода буд), замони гузаштаи дури муайяни нақлӣ (рафта истода будааст), ҳар се шакли сиғаи эҳтимолӣ: а)

замони гузашта (рафтагист), замони ҳозира - оянда (мерафтагист), замони ҳозираи муайян (рафта истодагист), сифатҳои феълӣ бо пасванди - гӣ (рафтагӣ, рафта истодагӣ, мерафтагӣ), истифодаи пасоянди ҷамъбандии - ино дар категорияи шумораи исм, шаклҳои ҷамъулҷамъи ҷонишинҳои шахси якуму дуҷуми ҷамъ (моён, моҳо; шумоён, шумоҳо) ва монанди инҳо мисолхоеанд, ки барои исботи ин фикр мусоидат менамоянд.

3. Яке аз сарчашмаҳои тақмили луғати забони адабии ҳозираи тоҷик калимасозӣ мебошад. Чунончи, дар даҳсолаи охир ба ҷои калимаи «ширсофкунак» мавриди истифода қарор гирифтани калимаи «ширполо», ки аз калимаҳои решагии «шир» ва «пол» аз феъли полидан - софкардан, тоза кардан тавассути пасванди калимасозии - о сохта шудааст, мисоли барҷастаи ин фикр аст. Монанди ҳамин ба ҷои калимаи «тайёра» калимаи мураккаби «ҳавопаймо» қор фармуда мешавад, ки он аз калимаҳои «ҳаво» ва «паймо» аз феъли «паймудан» сохта шудааст.

4. Дар тақмили луғат ва инкишофи забони адабии ҳозираи тоҷик хизмати адибон низ назаррас аст. Ба ин маънӣ хизмати устод Садриддин Айнӣ қобили қайд аст. Устод Айнӣ, аз як тараф, бо асарҳояш ба ғановати таркиби луғавӣ, баъзе ҷиҳатҳои сохтори дастурии забон ҳиссаи арзанда гузошта бошад, аз тарафи дигар дар матбуот барои инкишофи минбаъдаи забони адабии ҳозираи тоҷик ва аз ҳар гуна олоишҳо тоза нигоҳ доштани он бо як қатор мақолаҳояш баромад кардааст.

5. Сарчашмаи дигари тақмил таркиби луғавии забон ва инкишофи он ба воридшавии калимаҳои вомӣ (иктибосӣ) вобаста аст. Маълум аст, ки дар таркиби луғавии забони адабии ҳозираи тоҷик як миқдор калимаҳои аз забони юнонӣ (алмос, сим, нукра, марворид, писта, зумрад, лаган, наргис, калид, лангар..); латинӣ (қайсар, эсербол, истабил), ҳиндӣ (ош, бабр, карбос, кофур, шағол, чангол, ҷўғӣ, нилуфар, ҳалоҳил...), хитой (ҷой, чинӣ) воридшуда мавҷуданд. Дар таркиби луғавии забони адабии ҳозираи тоҷик миқдори ин гуна

калимаҳо зиёд нестанд. Вале теъдоди калимаҳои вомӣ (иктибосӣ)-и арабӣ, туркию ўзбекӣ ва русӣ хеле зиёданд.

Забони адабии ҳозираи тоҷик дар ду шакл: хаттӣ ва даҳонӣ мавриди истифодаи соҳибзабонон қарор гирифтааст, ки онҳоро ба ибораи дигар нутқи хаттӣ ва шифохӣ низ меноманд. Нутқи хаттӣ ва шифохӣ аз якдигар фарқ доранд. Фарқи онҳо пеш аз ҳама дар он аст, ки ҳангоми ифодаи хаттии фикр имкони ба мулоҳиза интиҳоб ва саракарда гирифтани калимаҳо, шаклу воситаҳои дастурӣ, қолабҳои ифода вучуд дорад. Дар ин тарзи ифодаи фикр нависанда ба истифодаи ҳар сухан аҳамият медиҳад, яъне ба таносуби маъноии калимаҳо, мутобиқати шаклҳои дастурӣ ва пойдории мантиқии сухан эътибор медиҳад. Нутқи шифохӣ бошад, бадеҳатан сурат мегирад, имкони гаштаву баргашта кор кардан (бомулоҳиза ва саракарда гирифтани воҳидҳои луғавӣ, қолабҳои ифода ва монанди инҳо) нест. Вай аз хусусияти расмӣ ва ҳар гуна маҳдудкунӣ озод аст. Гуфтори даҳонӣ ё худ шифохӣ ба таври муколама сурат мегирад. Аз ин рӯ, дар ин навъи нутқ оҳанги гуфтор нақши арзанда дорад. Нутқи адабии даҳонӣ бештар дар таълиму тарбия, сӯҳбатҳо, ҷамъомадҳо, садову симо, театру кино истифода мешавад.

Забони адабии ҳозираи тоҷик маънии забони адабии давраи навро дорад. Дар давоми асрҳо меъёри забони адабии тоҷик дар ҷараёни инкишофи забон ташаккул ёфтааст. Ҳодисаи такмил ёфтани забони адабии ҳозираи тоҷик ва меъёрҳои он дар давраи нави инкишофи забони адабии тоҷик бештар ба назар мерасад, зеро ки дар ҳамин давра аз ҳисоби забони гуфтугӯӣ хеле ғанӣ гаштани таркиби луғавии забони адабии тоҷикро мушоҳида намудан мумкин аст.

Тараққиёти забони адабии ҳозираи тоҷик дар натиҷаи таъсири забони гуфтугӯӣ ва шоҳҳои шевагии он дар ҳама соҳаҳои забон - овозшиносӣ, луғатшиносӣ ва сарфу наҳв ба мушоҳида мерасад. Масалан, тағйироти бо ин маънӣ вобастаи соҳаи сарф бештар ба шаклҳои феълӣ дахл дорад, ки дар ин хусус дар боло ишора рафт.

Зиёда аз ин дар алоқаи аъзоҳои ҷумла баробари воситаҳои маъмули забон як миқдор пешоянду пасояндҳои нав истифода

мешавад, ки ба забони адабӣ аз забони гуфтугӯӣ дохил шудаанд. Пешояндҳои қад-қади, таг-таги, рӯ-рӯи ва пасояндҳои қати//кати, дида (Аз дигарҳо дида ӯ донотар аст) аз ҳамин қабил мебошанд. Калимаҳои «гуфта», «гӯён», «бошад», «набошад» низ бо таъсири забони гуфтугӯӣ ба забони адабӣ ба сифати пайвандак кор фармуда мешавад. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик дар даҳсолаҳои охир хеле қувват гирифтани анъанаи ҳарчи соддатар кардани ҷумлаҳо ва нисбатан камтар истифода намудани ҷумлаҳои сертаркиб ба назар мерасад, ки ин маънӣ низ аз таъсири самараноки забони гуфтугӯӣ гувоҳӣ медиҳад. Ҳамин тавр, забони тоҷикӣ дар тӯли солҳои дароз ҳодисаҳои гуногуни инкишофи таърихи аз сар гузаронида ба дараҷаи имрӯзаи забони милли-забони адабии ҳозираи тоҷик расидааст.

МАВҚЕИ ЗАБОНИ АДАБИИ ТОҶИК ДАР ГУРҶҲИ ЗАБОНҲОИ ЭРОНӢ

Забонҳои дунё вобаста ба наздикии баромад, хешутаборӣ, хусусиятҳои луғавию грамматикӣ худ ба якчанд оилаи забонҳо ҷудо мешавад. Дар рӯи замин зиёда аз бист оилаи забонҳо мавҷуданд. Онҳоро дар навбати худ модарзабон мегӯянд. Оилаи забонҳо дар навбати худ бо гурӯҳҳо ҷудо мешаванд.

Оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ - яке аз оилаҳои калон ва қадимӣ аст. 13 гурӯҳи забониро дар бар мегирад, ки яке аз онҳо гурӯҳи забонҳои эронӣ мебошад.

Оилаи забонҳои туркӣ - ўзбек, қozoқ, қирғиз, турк, туркман ва ғайра қариб 30 то забон. Оилаи забонҳои туркӣ аз ҷумлаи забонҳои аглютинативӣ буда, яъне ҳар як маънои грамматикӣ бо пасоянду пешояндҳои алоҳида сохта мешавад ва он дар охири калима меояд.

Оилаи забонҳои фин-угор ба ду гурӯҳ ҷудо мешавад. Гурӯҳи фин - фин, эстон, карел, коми-зирян, коми-пермяк, удмурт, марӣ, мордва; гурӯҳи угор - венгер, мансӣ, хантӣ.

Оилаи забонҳои сом-хом низ ба гурӯҳҳо ҷудо мешавад. Гурӯҳи семит - араб, ахмар, харари, ойсор, иврит. Гурӯҳи кушит - галла,

сомали, саҳо, беча. Гурӯҳи бербер - кобил, шилх, риф, тамазист. Гурӯҳи чад-хом - хуасе, котоко, ангас, карекаре, сура, чузгу, муби. Гурӯҳи араб - ба ин гурӯҳ забонҳои қадимаи араб дохил мешавад.

Оилаи забонҳои кавказ - гурӯҳи ғарбӣ - абхаз, абазин, адигей, кабардин, ибих. Гурӯҳи нах - чечен, ингуш, батсбӣ. Гурӯҳи доғистон - авар, дарғин, лезгин, лак, каратин, гунзиб. Гурӯҳи ҷанубӣ - мегрел, чан, грузин, карталӣ, сван, гурӣ.

Оилаи забонҳои хитой-тибет - гурӯҳи тай-хитой - хитой, дунган, тай, лаос, чжуан, вьетнам. Гурӯҳи тибет-бирма - забонҳои тибет ва бирма дохил мешавад.

Ғайр аз ин оилаҳои зикршуда боз оилаҳои дравид, малай-полинез, австралия, папуа, африка ... низ мавҷуданд.

Оилаҳои забонҳоро аз ҷиҳати морфологӣ, яъне сохти калимаҳо ҳам тасниф намудаанд, ки ба 4 гурӯҳ ҷудо мешавад:

Забонҳои аморфӣ - калимаҳо бе пешванду пасванд ва шаклҳои синтаксисӣ пайваست мешаванд. (хитой, тибет, бирма, вьетнам ва забонҳои оилаи хитой-тибет дохил мешаванд.)

Забонҳои аглютинативӣ - ҳар як маънои грамматикӣ ба воситаи шакли маълуми грамматикӣ сохта мешавад. Оилаи забонҳои туркӣ дохил мешавад.

Забонҳои флективӣ - якчанд маънои грамматикиро бо як шакли грамматикӣ ифода карда мешавад. Книга - пасванди -а дар ин ҷо ҳам ҷинси занонаро ифода карда ҳам танҳоиро ифода кардааст. Оилаи забонҳои ҳиндуаврупоии семит-хамит дохил мешавад.

Забонҳои полисинтетикӣ - як ҷумла бо як калима ифода карда мешавад. Забони чуқот, баъзе забонҳои ҳиндуи америка дохил мешаванд. Забони тоҷикӣ ба оилаи забонҳои ҳиндуаврупой ва гурӯҳи забонҳои эронӣ дохил мешавад. Гурӯҳи забонҳои аслан ҳеше, ки ба шоҳаи ҳиндуэронии оилаи забонҳои ҳиндоевропой тааллуқ доранд, гурӯҳи забонҳои эронӣ мебошад.

Ба гурӯҳи забонҳои эронӣ - забонҳои тоҷикӣ, форсӣ, афғонӣ (пушту), осетинӣ, курдӣ, забонҳои помирӣ, язғобӣ, баллочӣ, тотӣ, толишӣ, гелонӣ, мозандаронӣ ва як қатор забонҳои қадими эронӣ

(забонҳои авестӣ, модӣ, скифӣ, паҳлавӣ, сугдӣ, хоразмӣ ва ғайра) дохиланд, ки аз истеъмол баромадаанд. Ба таври яклухт забонҳои эронӣ дар ҳудуди Эрони ҳозира, Тоҷикистон, Афғонистон, Осиёи Миёна (асосан Тоҷикистон ва Ўзбекистон, қисман дар Туркменистон, Қирғизистон ва Қазоқистон) паҳн гардидаанд.

Гуруҳи забонҳои эрониро вобаста бо баъзе хусусиятҳои фонетикӣ ва грамматикашон ба гуруҳи ғарбӣ ва шарқӣ ҷудо мекунам:

1. Ба гурӯҳи ғарбии эронӣ забонҳои форсӣ, тоҷикӣ, балучӣ, курдӣ ва забонҳои ҳавзаи Каспӣ (ғелонӣ, мазандаронӣ, семнонӣ, толишӣ, тотӣ) дохил мешаванд.

1. Давраи қадимаи эронӣ (тақрибан аз аввалҳои ҳазораи 2 то асрҳои III-IV то мелод); 2. Давраи миёнаи забонҳои эронӣ (аз асрҳои III-IV то мелод то асрҳои VIII-IX); 3. Давраи нави забонҳои эронӣ (аз асри IX то имрӯз).

2. Ба гурӯҳи шарқии забонҳои эронӣ забонҳои афғонӣ (пашту), осетинӣ, яғнобӣ, забонҳои помирӣ (шугнонӣ, вахонӣ, язғуломӣ, ишкошимӣ, зебокӣ, мунҷонӣ) ва дигарон дохил мешаванд.

Ин гурӯҳи забонҳо дар гулистони васеи илму адаб бо рангу бӯи тоза ва таровату нафосати худ аҳли илму адаби шарқу ғарбро баробар

ба худ ром кардааст. Барои омӯзиши илму маданият ва забони ширини форсу тоҷик аҳли илми тамоми дунё иштиёқи хоса доранд. Забони имрӯзаи форсӣ аз ҷумлаи забонҳои қадима буда, соҳиби хат аст. Забони қадимаи эронӣ забони расмии сулолаи Аҳмониҳо - Ҳахоманишӣ буда, дар асри VI пеш аз мелод арзи вучуд намудааст, ки оид ба ин забон ёдгориҳои хаттии Аҳмониҳо то ба даври мо омада расидааст. Роҳҳои тараққиёти таърихӣ забонҳои форсӣ-тоҷикӣ ба се давра ҷудо мешаванд. Ҳар як давраи таърихӣ хусусиятҳои забонии ба худ хос дошта, таркиби луғавӣ ва системаи хаттии махсусро дорост.

Забони қадима ва миёнаи форсӣ забонҳои матрук буда, дар боби хусусиятҳои грамматикӣ ва таркиби луғавӣ он метавон аз ёдгориҳои хаттии он давра маълумот пайдо кард.

Омӯзиши сохти грамматикӣ ва таркиби луғавии забонҳои қадима ва миёнаи эронӣ барои омӯзиши забони имрӯза ва роҳи тараққиёти он, ҳамчунин барои ба таври қиёс омӯхтани онҳо аҳамияти махсус дорад. Забонҳои эронӣ дар территорияи хеле васеъ паҳн шудааст. Дараҷаи монандии забонҳои мухталифи эронӣ дар айни замон яқин нест. Баъзе забонҳо бо ҳам чунон наздиканд, ки мубодилаи афкор дар байни намоёндагони онҳо бемалол ба амал меояд. Қисме аз ҳамдигар чунон дур рафтанд, ки мубодилаи озои афкор дар байни намоёндагони он ғайриимкон мебошад. Бо вучуди он тадқиқоти муқоисавӣ-таърихӣ равшан нишон медиҳад, ки ҳамаи забонҳои эронӣ дар тамоми қабатҳои забон умумияти материали зиёде доранд, ки аз забони умумиэронӣ ба мерос гирифтаанд. Дар охири оилаи забонҳои ҳиндоевропӣ, забонҳои эронӣ бо забонҳои гурӯҳи ҳиндӣ монандии бештаре доранд. Умумияти забонҳои эронӣ ва ҳиндӣ ҳам дар фонетикаву морфология ва ҳам дар усулҳои калмасозӣ ва сохти синтаксисӣ мушоҳида мешаванд.

Маълум аст, ки дар асри VII арабҳо Осиёи Миёна ва Эронро забт карда, дар баробари дини ислом маданият ва хату забони арабиро дар ин минтақа ҷорӣ намуданд. Дар натиҷа дини ислом ва хату забони арабӣ дар ин минтақа мустаҳкам ҷой гирифта, ривож ёфт. Олимон дар ин давра бо забони арабӣ асарҳои динӣ, фалсафӣ, адабӣ, тиббиёт ва фикҳ (ҳуқуқшиносӣ) навиштанд. Китобҳои илмӣ адабиро аз забонҳои дигар ба забони арабӣ тарҷума намудан низ авҷ гирифт. Шоирӣ нависандагон ашъори худро бо забони арабӣ пешкаш намуданд, дар идораҳои маъмурӣ низ кор бо забони арабӣ пеш бурда мешуд ва дар навишт низ хати арабӣ мустаҳкам ҷой гирифта буд. Гарчанд дар ин ҷо тайи ду аср забону хати арабӣ ҳукмронӣ намуд, ҳалқи маҳаллӣ забон ва урфу одатҳои хешро нигоҳ дошта, истиқлолиятро боз ба даст дароварданд.

Дар асри IX аз тарафи Сомониён давлати мутамарказ барпо гардид, ки забони форсӣ забони адабии ин давлат шуд. Аз ин боис давраи нави забонҳои эронӣ аз ҳамин аср оғоз ёфт. Ин забон дар муддати хеле кӯтоҳ забони давлату миллат ва илму адаб гардид.

Маркази давлати Сомониён шаҳри Бухоро ба маркази илму маърифат ва шеърӯ шоирӣ табдил ёфт. Шоиру нависандагон, олиму мутафаккирон, аҳли санъат ва маърифат дар ин манзили адабӣ чамъ омада буданд.

Аз асри IX то асри XV дар таърихи Эрон ва Осиёи Миёна давраи ривҷёбии илму маданият, адабиёт ва шеърият мебошад. Дар ин давра аз як тараф фанҳои иҷтимоӣ - таърих, фалсафа, мантиқ ва адабиёт хеле ривҷ ёбад, аз тарафи дигар фанҳои табиӣ - математика, астрономия ва соҳаи тиб хеле инкишоф ёфта, асарҳои ноёб навишта шудаанд. Дар ин соҳа хизмати Муҳаммад Хоразмӣ, Абӯ Алӣ ибн Сино, Абурайҳон Берунӣ, Абӯнасор Форобӣ ва дигарон барҷаста буда, номи онон вирди забони ҷаҳониён гардидааст.

Дар давоми панҷ аср дар таърихи халқи форсӯ тоҷик давраи инкишоф буда, адабиёт ва махсусан шеърият ба камолот расид. Бо забони форсӣ тоҷикӣ дар ин давра аҳли адаб бо асарҳои барҷастаи худ хазинаи китобхонаи ҷаҳонро ғанӣ гардониданд, аз ҷумла Абӯабдуллои Рӯдакӣ бо шеърҳо, Абулқосим Фирдавсӣ бо “Шоҳнома”, Умари Хайём бо рубоиёт, Саъдӣ бо “Гулистон” ва “Бӯстон”, Амир Хусрави Деҳлавӣ бо “Хамса”, Ҳофиз бо девони ғазалиёт, Ҷомӣ бо “Ҳафт авранг” ва ғайраро метавон номбар намуд.

Маълум аст, ки халқҳои форсӯ тоҷик бо ҳамдигар алоқаи мустаҳками иқтисодиву маданӣ дошта, муддати зиёд якҷоя эҷод намудаанд. То асри XV забони форсӣ тоҷикӣ барои халқи тоҷику эрон забони умумӣ буд, аммо баъди асри XV мувофиқи таъкиди олимони эроншинос вобаста ба шароити таърихӣ дар миёни ин забонҳо фарқиятҳо ба вучуд омадан мегирад. Азбаски адабиёти асрҳои IX - XV бо як мароми хосса ривҷ ёфтааст, аҳли эҷоди ин даврро шоирони классикии форсӯ тоҷик ном бурдаанд ва асарҳои онҳо бошад асарҳои классикии форсӣ-тоҷикӣ номбар мешавад. Ин фикрро олими эроншиноси рус Е.Э.Бертелс чунин тасдиқ намудааст: *“Мероси забони классикӣ, яъне ба мероси адабии бекароне, ки бо забони форсӣ ё форсии тоҷикӣ эҷод шудааст, ба ҳар ду халқ - форс*

ва тоҷик мансуб аст, агар ин адабиётро ба яке аз онҳо мансуб донем, ба дигаре ноадолатӣ мешавад."

Забони форсии тоҷикӣ аз ҷумлаи забонҳои оҳангдор ва пурғановат буда, аҳли адаб ва шоиронро бештар ба худ ҷалб мекунад. Бояд гуфт, ки дар замони имрӯза баъзе калима ва таъбироти қадимаи ин забон аз истеъмол баромада ва ё маънои худро дигаргун кардаанд. Ҳамчунин имрӯз таркиби луғавии забони форсиро калима ва ибороти забонҳои дигар бой намудаанд. Дар таркиби луғавии забони форсии имрӯза бештар калимаҳои арабӣ ба назар мерасад ва бар замми ин баъзе унсурҳои грамматикӣ ва графикаи арабӣ низ дида мешавад, ки ҳамаи онҳо вобаста ба қоидаҳои грамматикӣ забони форсӣ корбурд мегардад.

Дар таркиби луғавии забон чизи аз ҳама муҳим фонди асосии луғавӣ мебошад. Омӯхтани фонди асосии луғавӣ ва таърихи инкишофи захираҳои луғавии забон, инчунин омӯхтани ҳолати имрӯзаи таркиби луғавии он вазифаи калимашиносӣ (лексикология) мебошад.

Грамматика (калимаи юнонии *grammatiks* аз *грамма* ҳарф навиштан) ин як қисми забоншиносӣ мебошад, ки қоидаҳои ташаккул ва истифодаи калима ва ибораю ҷумлаҳоро меомӯзад.

Мафҳуми умумии грамматикӣ, ки характер ва типи сохти забонро муайян менамояд категорияҳои грамматикӣ номида мешавад. Категорияҳои грамматикӣ забони адабии ҳозираи тоҷик натиҷаи тараққиёти дуру дарози таърихӣ забон, бештар шудан ва такмил ёфтани сохти грамматикӣ ва таркиби луғавии он мебошад. Нутқи мо аз воҳидҳои алоҳидаи забон иборат буда, пеш аз ҳама ба ҷумлаҳое ҷудо мешавад, ки ҳар кадоми онҳо фикрҳои алоҳидаи томо ифода мекунад.

Воҳидҳои забон инҳоянд: Фонема - воҳидҳои хурдтарини забон буда, барои сохтани калимаҳо ва фарқ кардани онҳо хизмат мекунад.

Морфема аз калимаҳои юнонӣ *morphe* - шакл гирифта шуда, ба ҳиссаҳои ҷудо мешаванд, ки ҳар кадоми ин ҳиссаҳо дар забон дорои

маъно ва вазифае мебошанд. Калимаҳои *мисгар* ва *оҳангар* мувофиқи маъно ва вазифаашон ба морфемаҳои *мис*, *оҳан* ва *гар* чудо мешаванд, ки морфемаҳои *мис* ва *оҳан* ҳиссаҳои асосии маънодор буда, предметҳои мафҳумеро мефаҳмонад, морфемаи –гар бо калима омада, аз рӯи касбу кор номи шахс месозад.

Морфемаҳо ба ду гурӯҳ: морфемаҳои калимасоз ва морфемаҳои калимабанд чудо мешаванд.

Морфемаҳои калимасоз ба калимаҳо маъноҳои нав медиҳад: гулзор, саройбон, чилонгар, ки дар ин калимаҳо пасвандҳои –зор , -бон, -гар морфемаҳои калимасоз мебошанд.

Морфемаҳои калимабанд барои нишон додани муносибат ва алоқаи калимаҳо хизмат меkunанд: ӯ хонад, морфемаи -ад хабарро бо мубтадо алоқаманд карда истодааст.

Морфология - як боби грамматика буда, қоидаи калимасозӣ тарзи ифодаи категорияҳои грамматикӣ ҳиссаҳои нутқ (категорияҳои номуайяни, шумора дар исмҳо, категорияи дараҷа дар сифатҳо, категорияҳои замон, тарз, сифа, шахс ва шумора дар феълҳо ва ғайраро)ро меомӯзад.

Тарзҳои аз калимаҳо ташкил ёфтани ибораҳо ва ҷумлаҳо, таркиби калимаҳо, интонатсия, калимаҳои махсуси ёридиҳанда, хели ҷумлаҳо ва инчунин шароитҳои ба кор бурда шудани онҳоро боби дигари грамматика-синтаксис меомӯзад. (Синтаксис аз калимаи юнони гирифта шуда, маънояш сохт мебошад).

Як фикр, як мафҳумро вобаста ба шароит ва мақсад ба тарзҳои гуногун ифода кардан мумкин аст. Вобаста ба ин калимаҳо низ характери гуногун мегиранд. Чунончи: таркибҳои *дам шудан*, *нигоҳ кардан* бештар дар нутқи гуфтугӯӣ кор фармуда шаванд, таркибҳои синонимии онҳо: *лаб фуру бастан*, *назар афкандан* хусусияти нутқи китобатӣ дорад. Ба шароит ва ба мақсад вобаста кор фармуда шудани воситаҳои ифодаро боби алоҳидаи фанни забоншиносӣ - услубшиносӣ меомӯзад.

Забони миллӣ. Забони миллӣ ба пайдоиши худ миллат вобаста аст. Миллат ҳангоми алоқаи иқтисодии одамони бисёри аз рӯи

умумияти территория, забон, шуурнокии миллӣ, ки дар ягонагии маданият ва хислату характери одамон зоҳир мегардад, ба амал меояд, вучуд дорад ва инкишоф меёбад.

Ягонагии забон ва инкишофи он яке аз аломатҳои асосии миллат мебошад. Хусусияти забони миллӣ ва фарқи он аз забони халқият ҳатмӣ будани шакли адабии ҳаттӣ, мавҷудияти норми муайян мебошад. Забони миллӣ дорои адабиётест, ки ҳисси миллӣ ва шуурнокии миллиро ифода мекунад. Забони миллӣ ин шакли маданияти миллӣ мебошад.

Алоқаи забону миллат конкретӣ-таърихист, чунки роҳҳои пайдоиши забонҳои миллӣ, структураи функционалӣ-услубӣ ва қабатҳои он дар забонҳо гуногун аст. Ҳар як миллат забони худро дорад, вале ин маънои онро надорад, ки он забон аз азал забони он халқ бошад.

Одатан се намуди муносибати забону миллатро нишон медиҳанд:

1. Забони миллӣ дар заминаи забони халқият ташаккул меёбад, аз ин рӯ, забони худӣ, ягона ва такрорнашаванда мебошад.
2. Баъзан ҳангоми ташаккули миллат ва забонҳои миллӣ ин ё он забон асоси забони миллии чандин миллат мегардад. Масалан, дар Америкаи Лотинӣ зиёда аз бист миллат забони испаниро ба сифати забони миллии худ истифода мебаранд. Забони англисӣ бошад, забони миллии халқҳои **Британияи Кабир, Америка, қисман Канада, Австралия ва Зеландияи Нав** мебошад. Забони арабӣ дар чанд давлат, забони немисӣ барои немисҳои австриягӣ, забони португалӣ барои халқҳои Португалияву Бразилия забони миллӣ шуморида мешаванд. Албатта, ин забонҳо дар он мамлакатҳо услубҳои хоси худро доранд. Ҳатто америкониҳо забони худро забони махсуси америкой мешуморанд. Ба чанд миллат хизмат кардани як забон ба функцияи ҷамъиятии он дохил мешавад.
3. Баъзан дар як давлат чанд забон истифода мешавад ва ҳар яке аз онҳо функцияи ҷудогонаро адо мекунанд. Масалан, швейсариёгӣ бо чор забон-франсузӣ, немисӣ, италянӣ ва романӣ гап мезананд. Ин гуна ҳолат муносибати забону миллатро инкор

намекунад, фақат фарқ кунонидани мафҳуми забони миллӣ ва давлати гуногунзабона ва дузабонаро талаб мекунад. Ба забони миллӣ аломатҳои зеринро нисбат додан мумкин аст:

- 1.Ташаккули забони ягонаи миллӣ ба шароитҳои хоси таърихӣ пайдоиши ҳар як миллат вобаста мебошад.
2. Инкишофи забони миллӣ то дараҷаи забони адабӣ баъзан дар мубориза ба муқобили забони бегона ва ё забони мурдаи худ, ки дар адабиёт ҳукмрон аст, сурат мегирад. Масалан, дар чандин мамлакатҳои Осиё забони арабӣ ва дар Европа забони латинӣ ва дар Арманистон забони мурдаи арманӣ ҳукмрон буд.
3. Жаргон ва аргó дар байни гурӯҳҳои хурд ҷой дорад.
4. Диалектҳо сусти мешаванд ва бо забони миллӣ омезиш меёбанд.
- 5.Ихтилофи байни забонҳои миллӣ, шикастхурии баъзе забонҳо, зӯран паҳн намудани забони миллии халқи торочгар дар мамлакатҳои мустамлика мушоҳида мешавад.

Таснифи генеологӣ ва морфологии забонҳои дунё

Дар кураи замин тахминан зиёда аз дуру ним ҳазор забон мавҷуд аст. Душвории муайян намудани миқдори забонҳо ба он вобаста аст, ки баъзе забонҳо ҳоло кам омӯхта шудаанд, маълум нест, ки онҳо забонҳои мустиқиланд ё лаҳҷаи ягон забон. Дар масъалаи муайян кардани забон миқдори одамони мутааллиқ ба он рол намебозад, чунки диалектҳои ҳастанд, ки ба онҳо садҳо ҳазор ва ҳатто зиёда аз он одамон суҳан мекунанд, инчунин забонҳои мавҷуданд, ки доираи маҳдуд дошта, ба онҳо фақат якчанд ҳазор ва ҳатто камтар аз он гуфтугӯ мекунанд: забонҳои қабилавии Африка, Полинезия, ҳиндуҳои Америка, забонҳои якавулии Доғистон; (забонҳои ҳастанд, ки ба як халқ масалан, забони дунганӣ дар Қирғизистон ва Қазоқистон) ё танҳо ба як миллат мансубанд (монанди забонҳои чехӣ, полякӣ, булғорӣ), гурӯҳи дағари забонҳои ҳастанд, ки ба якчанд миллат тааллуқ доранд, монанди забони португалӣ (дар Португалия ва Бразилия), забони франсузӣ(дар Франция, Белгия ва Швейцария) забони англисӣ(дар Англия ва ШМА), забони немисӣ(дар ду давлати Германия ва Австрия), забони испанӣ дар Испания.

Дар дунё забонҳои байналхалқие ҳастанд, ки бо онҳо материалҳои ташкилотҳои байналхалқӣ, монанди ООН, кумитаи муҳофизати сулҳ чоп мешавад. Ба ин гурӯҳ забонҳои русӣ, англисӣ, франсузӣ, испанӣ, хитой, арабӣ дохил мешаванд. Забони русӣ гарчанд ба як миллат хизмат кунад ҳам вай барои халқҳои МДХ забони байналмиллалӣ ҳисоб меравад. Аз ин рӯ аҳамияти байналхалқӣ пайдо кардааст.

Маълумот оид ба забонҳо ва таърихи онҳо якхела нест. Забонҳое мавҷуданд, ки таърихи онҳо ба туфайли мавҷудияти ёдгориҳои хаттӣ дар муддати 20-30 аср боз маълум аст: забони юнонӣ ва ҳиндӣ. Забонҳое ҳастанд, ки аз давраҳои хеле қадим дорои хат буда, илм дар бораи онҳо танҳо дар асри XX маълумот гирифтааст. Монанди забонҳои тохарӣ (дар Хитой ғарбӣ), хетӣ (дар Осиёи Хурд) ва баъзе забонҳои мурдаи Осиёи Хурд.

Таърихи як қатор забонҳо аз асри IV-V, VIII, X маълум аст; забонҳои германӣ, арманӣ, грузинӣ, туркӣ, славянӣ. Таърихи баъзе забонҳо ба сабаби дер пайдо шудани хати онҳо дар муддати чорсад-пансад соли охир дастрас гардидааст: забони латишӣ, албанӣ. Бисёр забонҳои Африка, Австралия, Америка танҳо аз асрҳои миёна XVII-XVIII ва ҳатто аз рӯи маълумоти асрҳои XIX-XX маълум гардидаанд. Бисёр халқҳои ҷаҳон то асри XX хат надоштанд: монанди хатҳои мустамлика ё аксарияти забонҳои халқҳои империяи Руссия. Ҳатто ҳоло ҳам бисёр забонҳои Африка, Австралия, Полинезия ва аҳолии маҳаллии Америка беҳат мебошанд. Аммо бо вучуди ҳамаи ин, илм ба методи муқоисавӣ-таърихӣ тақия карда, дар роҳи омӯхтани таърихи забон рӯз то рӯз муваффақиятҳои калон ба даст меоварад. Фанни забоншиносӣ ду роҳи таснифоти забонҳоро медонад:

- 1) Аз рӯи умумияти материали забонӣ (решаҳо, аффиксҳо, калимаҳо) ва аз рӯи умумияти пайдоиш, ки онро таснифоти генеалогии (аз калимаи юнонии “хешӣ”, “қаробат” мебошад) забонҳо номида мешавад.
- 2) Аз рӯи сохти грамматикӣ (ба назар нагирифтани умумияти пайдоиш), ки ин таснифоти типологӣ ё морфологии забонҳо номида мешавад.

Таснифоти генеалогии забонҳо бевосита ба тақдири таърихии забонҳо ва халқҳо, ки соҳиби ин забон мебошанд, алоқаманд буда, муқоисаи лексикӣ, фонетикӣ ва грамматикиро дар бар мегирад, таснифоти морфологӣ бошад, бо фаҳмиши структуравӣ-системавии забон вобаста буда, дар навбати аввал, ба грамматика таъя мекунад. Кӯшиши аввалини таснифоти генеалогии забонҳо ба ҷустуҷӯи “хешии” забонҳо ва таъин намудани оилаҳои ба ҳам хеш алоқаманд аст. Таснифоти морфологӣ масъалаи давраи баъдина мебошад. Таснифоти генеалогии забонҳо ба омӯзиши муқоисавӣ-таърихии забонҳо вобастагӣ дорад. Таснифоти генеалогӣ таърихӣ буда, вай ба давраи пайдоиши забоншиносии таърихӣ вобастагӣ дорад. Ин таснифот бе методи муқоисавӣ-таърихӣ ташкил ёфта наметавонист. Таснифоти генеалогӣ ва методи муқоисавӣ-таърихӣ бо ҳамдигар ва бо забоншиносии муқоисавӣ алоқаи зич доранд. Методи муқоисавӣ-таърихӣ методи таснифоти генеалогӣ мебошад. Таснифоти морфологӣ ба омӯзиши муқоисавӣ-таърихӣ вобастагӣ надорад. Бо таснифоти морфологӣ типҳои морфологӣ, бо таснифоти генеалогӣ оилаи забонҳо муқаррар карда мешаванд. Типи морфологӣ ва оилаи забонҳо мафҳумҳои мебошанд, ки дар асосҳои гуногун қарор ёфта, яке дигарро истисно намеkunанд ва ба якдигар мутобиқат ҳам надоранд. Забонҳои як типии морфологӣ метавонанд, аз рӯи пайдоиши худ гуногун ва ба оилаи мухталиф мансуб бошанд: забони грузинии оилаи кавказӣ ва забони қазоқии оилаи туркӣ аз рӯи типии морфологӣ забонҳои аглютинативӣ мебошанд. Баръакс, дар доираи як оила, кам ҳам бошад, забонҳои типии морфологӣ гуногун вучуд дошта метавонанд; забонҳои англисӣ ва русӣ ба як оила дохиланд, аммо забони русӣ аз ҷиҳати морфологӣ бой буда, дар забони англисӣ шаклҳои калиматағъирдиҳӣ қариб нест.

Ба воситаи забон одамон бо ҳамдигар алоқа меkunанд ва фикри якдигарро мефаҳманд. Забони тоҷикӣ ба гурӯҳи забонҳои эронӣ дохил мешавад. Гурӯҳи забонҳои аслан хеше, ки шоҳи ҳиндуэронии оилаи забонҳои ҳиндоевропой тааллуқ доранд забонҳои эронӣ мебошад.

Ба гурӯҳи забонҳои эронӣ-забонҳои тоҷикӣ, форсӣ, афғонӣ (пушту) осетинӣ, курдӣ, забонҳои помирӣ, яғнобӣ, баллочӣ, тотӣ, толишӣ, гелонӣ, мозандаронӣ ва як қатор забонҳои қадими эронӣ (забонҳои авестӣ, модӣ, скифӣ, паҳлавӣ, суғдӣ, хоразмӣ ва ғайра) дохиланд, ки аз истеъмол баромадаанд. Ба таври яқлухт забонҳои эронӣ дар ҳудуди Эрони ҳозира, Тоҷикистон, Афғонистон, Осиёи Миёна (асосан Тоҷикистон ва Ўзбекистон, қисман дар Туркменистон, Қирғизистон ва Қазоқистон) ҷумҳурии автономии Осиёи шимолӣ ва осӣёи ҷанубӣ интишор ёфтааст. Забонҳои эронӣ дар ҳудуди ҳеле васеъ паҳн шудааст. Аз ин рӯ истилоҳи забоншиносии «Эронӣ»-ро ба мафҳуми Эрони имрӯза омехтан дуруст нест. Ин истилоҳ аз номи қадимии қавмҳои ҳиндуэронӣ **ariya** ё **arya** ки ҳазорсолаи дуум ва якуми пеш аз мелод дар ҳудуди Осиёи Миёна ва мавзеҳои ба он наздик зиндагӣ мекарданд, пайдо шудааст. Калимаҳои **ariya** дар падежи родийсланий дар забони қадими эронӣ шакли **aryapash** дошт ва шаклии тоҷикии эрон ва форсӣ инкишофи бевоситаи минбаъдаи он мебошад ва як гурӯҳ дохил кардани забонҳои гуногуни эронӣ ба наздик будани таркиби луғавӣ, сохти фонетикӣ ва морфологӣ онҳо, ки таърихан аз як сарчашма сар задани онҳоро нишон медиҳад, асос ёфтааст.

Дарачаи монандии забонҳои мухталифи эронӣ дар айни замон якранг нест. Баъзе забонҳо бо ҳам чунон наздиканд, ки мубодилаи афкор дар байни намояндагони онҳо бемалол ба амал меояд, қисме аз ҳамдигар чунон дур рафтанд, ки мубодилаи озои афкор дар байни намояндагони он ғайриимкон аст. Бо вучуди он тадқиқоти муқоисавӣ-таърихӣ равшан нишон медиҳад, ки ҳамаи забонҳои эронӣ дар тамоми қабатҳои забон умумияти материали зиёде доранд, ки аз забони умумиэронӣ мерос гирифтаанд. Дар охири оилаи забонҳои ҳиндоевропӣ, забонҳои эронӣ бо забонҳои гурӯҳи ҳиндӣ қаробати бештаре доранд. Умумияти забонҳои эронӣ ва ҳиндӣ ҳам дар фонетикаву морфология ва ҳам дар усулҳои калимасозӣ ва сохти синтаксисӣ мушоҳида мешаванд. Дар илми забоншиносӣ таърихи забонҳои эрониро ба се давра чудо мекунанд:

1. Давраи қадим (тақрибан аз аввалҳои ҳазораи 2 то асрҳои III-IV то мелод), ки забонҳои форсии қадим, модӣ, авестӣ ва скифиро дар бар мегирад.

2. Давраи миёна (аз асрҳои III-IV то мелод то асрҳои VIII-IX), ки забонҳои форсии миёна (пахлавӣ), портӣ, бохтарӣ, сугдӣ, хоразмӣ, аланӣ ва ғайраро дарбар мегирад.

3. Давраи нав (аз асрҳои VIII-IX то замони мо).

Тамоми забонҳои эронии зиндаи имрӯза ба ин давра дохил мешаванд.

Дар таркиби луғавии забон чизи аз ҳама муҳим фонди асосии луғавӣ мебошад. Омӯхтани фонди асосии луғавӣ ва таърихи инкишофи захираҳои луғавии забон, инчунин омӯхтани ҳолати имрӯзаи таркиби луғавии он вазифаи калимашиносӣ (лексикология) мебошад.

2. Грамматика (юнонӣ *grammatiks* аз грамма ҳарф, навиштан). Як қисми забоншиносӣ, ки қоидаҳои ташаккул ва истифодаи калима ва ибораю ҷумлаҳоро меомӯзад.

Мафҳуми умумии грамматикӣ, ки характер ва типи сохти забонро муайян менамояд категорияҳои грамматикӣ номида мешавад. Категорияҳои грамматикӣ забони адабии ҳозираи тоҷик натиҷаи тараққиёти дуру дарози таърихии забон, беҳтар шудан ва такмил ёфтани сохти грамматикӣ ва таркиби луғавии он мебошад. Нутқи мо аз воҳидҳои алоҳидаи забон иборат буда, пеш аз ҳама ба ҷумлаҳое ҷудо мешавад, ки ҳар кадоми онҳо фикрҳои алоҳидаи томо ифода мекунад. Воҳидҳои забон аз зерин иборат аст:

3. Фонема-воҳидҳои хурдтарини забон буда, барои сохтани калимаҳо ва фарқ кардани онҳо хизмат мекунад.

Морфема аз калимаҳои юнонӣ *morphe* шакл гирифта шуда, бо ҳиссаҳои ҷудо мешаванд, ки ҳар кадоми ин ҳиссаҳо дар забони дорои маъно ва вазифае мебошанд.

Калимаҳои мисгар ва оҳангар мувофиқи маъно ва вазифаашон ба морфемаҳои мис, оҳан ва гар ҷудо мешаванд, ки морфемаҳои мис ва оҳан ҳиссаҳои асосии маънодор буда, предметҳои мафҳумро

мефаҳмонад, морфемаи –гар бо калима омада, аз рӯи касбу кор номи шахс месозад.

Морфемаҳо ба ду гурӯҳ: морфемаҳои калимасоз ва морфемаҳои калимабанд ҷудо мешаванд.

Морфемаҳои калимасоз ба калимаҳо маъноҳои нав медиҳад: гулзор, саройбон, чилонгар, ки дар ин калимаҳо пасчаспакҳои –зор , -бон, -гар морфемаҳои калимасоз мебошанд.

Морфемаҳои калимабанд барои нишон додани муносибат ва алоқаи калимаҳо хизмат мекунанд: Ё ҳонад, морфемаи -ад хабарро бо мубтадо алоқаманд карда истодааст.

Овозҳои ба ҳамдигар алоқаманд ва ё як овози алоҳидае , ки маънои лексикӣ ва грамматикӣ дорад калима номида мешавад.

Ду ё зиёда калимаҳои мустақилмаъно, ки аз рӯи қоида ва қонунҳои забон ва ёрии воситаҳои грамматикӣ ба ҳам пайванд шуда, мафҳуми мураккаби ба ҳиссаҳо ҷудошавандаро ифода мекунанд, ибора номида мешаванд. Мавзӯи ибора дар боби синтаксис омӯхта мешавад.

Калимаҳои алоҳида ва калимаҳои бо ҳамдигар алоқаманд, ки як фикри нисбатан тоҷро ифода мекунанд, ҷумла меномем. Дар байни ин воҳидҳои нутқ асоситаринашон ҷумла мебошад. Чунки фикри худро бо воситаи ҷумла ифода мекунем. Грамматика ба чунин қисмҳо тақсим мешавад: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис ва услубшиносӣ. Фонетика ҷиҳати овозӣ ва хусусияти физиологии воҳидҳои асосии нутқ ва дар навбати аввал фонема тағйир ёфтани ва алоқаи байни фонемаҳо меомӯзад.

Морфология як боби грамматика буда, қоидаи калимасозӣ тарзи ифодаи категорияҳои грамматикӣ ҳиссаҳои нутқ, категорияҳои номуайяний, шумора дар исмҳо, категорияи дараҷа дар сифатҳо, категорияҳои замон, тарз, сифа, шахс ва шумора дар феълҳо ва ғайраро) меомӯзад.

Тарзҳои аз калимаҳо ташкил ёфтани ибораҳо ва ҷумлаҳо, таркиби калимаҳо, интонатсия, калимаҳои махсуси ёридиҳанда, хели

ҷумлаҳо ва инчунин шароитҳои ба кор бурда шудани онҳоро боби дигари грамматика-синтаксис меомӯзад.

Синтаксис(наҳв) аз калимаи юнонии syntaxis гирифта шуда, маънояш сохт, тартиб мебошад.

Як фикр, як мафҳумро вобаста ба шароит ва мақсад ба тарзҳои гуногун ифода кардан мумкин аст. Вобаста ба ин калимаҳо низ характери гуногун мегиранд. Чунончи: таркибҳои дам шудан, нигоҳ кардан бештар дар нутқи гуфтугӯӣ кор фармуда шаванд, таркибҳои синонимии онҳо: лаб фуру бастан, назар афкандан хусусияти нутқи китобатӣ дорад.

Ба шароит ва ба мақсад вобаста кор фармуда шудани воситаҳои ифодаро боби алоҳидаи фанни забоншиносӣ-услубшиносӣ меомӯзад.

4. Забони адабии ҳозираи тоҷик аз чунин сарчашмаҳо истифода бурда ба шакли забони миллии даромадааст:

Аввалин сарчашмае, ки асоси забони миллии тоҷикро ташкил менамояд, забони адабии қадима (пешина)-и тоҷик мебошад. Мо аз забони адабии осори классикон калимаҳо, қонуну қоидаҳои морфология ҳама гуна типҳои ҷумлаҳо, ки дар синтаксис таърихан ҷой доштанд ва хусусиятҳои хоси забонро инъикос менамоянд, истифода бурдам. Аз ҳисоби осори адабии классикӣ такмил ёфтани забони адабии тоҷик имрӯз ҳам давом дорад.

Забони зинда сарчашмаи дигари забони миллии тоҷик ба шумор меравад. Аз асосгузори адабии классикии тоҷик-Абӯ Абдулло Рӯдакӣ сар карда то рӯзҳои мо бештарини шоирон ва нависандагони тоҷик забони бои халқро манбаи асосии забони осори худ қарор дода, аз дурдонаҳои он истифода бурда, забон ва воситаҳои тасвири бадеиро бой ва услуби осори худро суфта ва равшан карда истодаанд.

Аз забони зинда (шеваҳо) ба забони мо чунин унсурҳои грамматикӣ қабул шудаанд:

1. Пасванди-ино а) шакли ҷамъро ифода мекунад (ба хонаи Зебинисоино равам меғӯям).

в) Барои ифодаи ном ва эҳтиром дар муносибат нисбат ба шахс (акотино ба бозор рафтанд).

2. Пасванди-чӣ, -гарӣ, ва –чигӣ

3. Барои ифодаи дараҷаи олии сифат типӣ сифатҳои таъкидӣ: суп-сурх, заб-зард аз забони халқ ба забони адабӣ дохил шудааст. Ба мақсади конкрет кардани амали замони ҳозира нависандагон аз забони гуфтугӯӣ ба забони тоҷикӣ феъли ёридиҳандаи «истодан»-ро дохил намудаанд, ки ин феъл бо феъли асосӣ якҷоя омада замони муайян ва давомдорро ифода мекунад.

Ҳар се шакли сиғаи эҳтимолӣ: а) замони гузашта (хондагист) б) замони ҳозира-оянда (мехондагист) в) замони ҳозираи муайян (хонда истодагист) ба забони адабӣ аз забони гуфтугӯӣ дохил шудааст.

Дар забони адабии ҳозира таркибҳо бо феълҳои модалӣ низ аз забони гуфтугӯ дохил шудааст: ханда карда гирифтани, гуфта сар додан, поймол карда партофтани...

Сарчашмаи сеюми забони миллии тоҷик ин калима, таркибҳо ва унсурҳои грамматикӣ аз забонҳои дигар-калимаю таркибҳои иқтибосӣ мебошад.

Муҳаққиқон аз рӯи ҳолати ҳозираи забонҳо намудҳои гуногуни умумиятҳои забониро кашф кардаанд. Чунин умумиятҳои забонӣ дар типология бо номи умумиятҳои тасвирӣ ёд мешаванд. Умумиятҳои забонӣ аз ҷиҳатҳои гуногун тасниф мешаванд. Аз ҷиҳати тарзи муайян кардан умумиятҳои забонӣ ду хел мешанд:

1. индуктивӣ

2. дедуктивӣ

Умумиятҳои индуктивӣ инҳо ҷамъбасти далелҳои забонҳои ҷудогона мебошанд ва таърифашон чунин аст: “Ин ҳодисаи забонӣ хоси ҳамаи забонҳои барои муҳаққиқ маълум мебошад”. Мисоли барҷастааш: дар ҳар забон ҷонишини се шахс дорад. Чунин ақида бояд дар асоси маводи ҳар ҷӣ бештари забонҳо санҷида шавад. Умумиятҳои дедуктивӣ бошанд, аз ҳодисаҳои муайяни забоние иборатанд, ки бояд дар ҳамаи забонҳо мавҷуд бошанд. Аз рӯи сохтори мантикӣ умумиятҳои индуктивӣ боз дар навбати худ ба намудҳои умумиятҳои сода (одӣ), умумиятҳои имплекативӣ (натиҷа)

ва умумиятҳои муодил чудо мешаванд. Умумиятҳои сода (одӣ) шаклан сода буда, ба ифодаҳои дигар чудо намешаванд.

Масалан, “ҳамаи забонҳо аз фонемаҳо иборатанд”. Миқдори чунин умумиятҳои забонӣ зиёд нест ва онҳо хоси ҳамаи забонҳои дунё мебошанд. Намуди дигари умумиятҳои индуктивӣ инҳо умумиятҳои имплекативӣ мебошанд, ки чунин шакл доранд: “ агар дар забон хусусити X бошад, пас дар он забон хусусияти Y ҳам ҳаст”. Яъне як хусусият бе дигараш намешавад. Ба ин гурӯҳ бештари умумиятҳои забони барои забоншиносон маълум дохил мешаванд.

Савол ва супоришот:

1. Дар бораи забон ва ҷамъият маълумот диҳед
2. Дар бораи дузабонӣ маълумот диҳед
3. Дар бораи дузабонӣ ва таърихи забони адабӣ маълумот диҳед
4. Билингвизм ба чанд гурӯҳ чудо мешавад?
5. Билингвизми иртиботӣ чӣ гуна ифода меёбад?
6. Билингвизми умумӣ чист?

Адабиётҳои истифодашуда:

1. Норматов М. Забоншиносии умумӣ. – Душанбе: Маориф, 1991.
2. Норматон М. Муқаддимаи забоншиносӣ. – Душанбе: Маориф, 1995.
3. Маҷидов Х. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. I. – Душанбе, 2007
4. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ. I. – Душанбе, 2005
5. Забони адабии ҳозираи тоҷик Қ. 1 – Душанбе, 2010.

МАВЗЎИ 3: ФОНЕТИКА ВА ФОНОЛОГИЯ-ИЛМ ДАР БОРАИ СОХТМОНИ ОВОЗИИ ЗАБОН

Нақша:

1. Мафҳуми сохтмони овозии забон
2. Воҳидҳои асосии фонетика
3. Алоқаи фонетика бо ғанҳои дигар. Фонетика ва илмҳои забоншиносӣ ва ғайризабоншиносӣ
4. Аҳамияти фонетика.Сабкҳои фонетикӣ+
5. Овознависӣ(Транскрипсия)

Мафҳум ва ибораҳои умумӣ: фонетика, савтиёт, фонология, фонема, муҳобира, ибора ва калима, фонетикаи умумӣ, фонетикаи таърихӣ, фонетикаи баёнӣ, фонетикаи таҷрибавӣ.

Фонетика (савтиёт) соҳаи муҳими илми забоншиносӣ буда, аз қадим диққати олимониро ба худ ҷалб кардааст. Гузаштагонӣ мо онро **илми ҳуруф** номидаанд. Дар Эрон овозшиносӣ, савтиёт низ меноманд. Илми ҳуруф донишест, ки дар бораи ҳарфҳо, яъне овозҳое, ки ба тӯфайли онҳо калима, ҷумла ва калом ташкил мешавад, баҳс мекунад. Имрӯз дар миёни аҳли тадқиқи тоҷик низ тақия ба ин истилоҳҳо фонетикаро дар ҷараёни таълим савтиёт ва овозшиносӣ ном бурда истодаанд.

Таърихи ташаккули таҳаввули илми забоншиносии тоҷик хеле қадима буда, то имрӯз саҳифаҳои нав ба навро ҷило бахшидааст. Дар китобҳои донишмандони асрҳои миёнаи форсу тоҷик шарҳу тавзеҳи бисёр масъалаҳои забоншиносӣ омадааст ва ҳамчунин таълифотҳои муфиде ҳам анҷом дода шудааст. Чунончи, дар аксари рисолаҳои ба илми сегонаи адабӣ: арӯз, қофия, нақди адабӣ ва мусиқӣ бахшидаи муаллифони асри миёна ба масъалаҳои фонетика (ба истилоҳи онҳо “ҳуруф”) эътибори ҷиддӣ дода шудааст.

Таҳқиқи савтиёти (овозшиносии) тоҷик аз солҳои 1926-1928 сар мешавад ва бо номи эроншиносии шинохтани рус, профессор И.И.Зарубин иртибот дорад.

И.И.Зарубин асосгузори пояи фонологияи тоҷик аст. Агар фонетика ҷиҳатҳои тавлидию шунавоии забонро омӯзад, фонология арзишу вазифаҳои лингвистии ин воҳидҳоро таҳқиқ мекунад.

Аввалин забоншиносе, ки бо усули озмоишӣ низоми овозии забони тоҷикиро таҳқиқ кардааст, В.С.Соколов мебошад, ки ӯ соли 1949 “Фонетика таджикского языка” ном асаре пешниҳод намудааст.

Расторгуева В.С. дар китоби “Краткий очерк фонетики таджикского языка” оид ба фонетикаи тоҷикӣ маълумоти мукамал додааст. Забоншиноси тоҷик Л.Бузургзода соли 1940 китоби “Фонетикаи забони адабии тоҷик”-ро менависад. Ӯ “и” - дароз ва “у” - и дарозро эътироф кардааст: нур, дуд, дид... Вай ҳар он чи мешунавид, сабт мекард. Бузургзода дар боби падидаҳои овозӣ соли 1941 бо ҳамроҳии Б.Ниёзмуҳаммадов “Грамматикаи забони тоҷикӣ”-ро менависад ва ин ҷо доир ба фонетика маълумоти фишурда додааст.

Мавриди зикр аст, ки саҳми забоншинос Хаскашев Т.Н. дар боби фонетика беандоза аст. Дар китоби ӯ “Фонетикаи забони адабии тоҷик” масъалаҳои асосии сохти овозии забони адабии тоҷик–системаи фонемаҳо, ҳичо, задаи калима, оҳанг ва падидаҳои овозии ба онҳо алоқаманд дар заминаи дастовардҳои илмӣ баён шудааст.

Имрӯз низ дар боби савтиёти забони тоҷикӣ аҳли тадқиқ ҷустуҷӯ доранд ва вобаста ба воситаҳои технологии нав ва методҳои ҷудогонаи замонавӣ қорбарӣ карда, диғаргуниҳои фонетикии забони имрӯзаи тоҷикро мавриди баррасӣ қарордод намудаанд. Аз ҷумлаи онҳо аз олимони тоҷик метавон Ш.Бобомуродов, М.Бобомуродова, Д.Хочаев, Р.Шоев ва диғаронро номбар намуд.

Забон воқеан аз зарурати алоқа дар ҷамъияти инсонӣ ба воситаи иртиботу муҳбира (вазифаи муҳбиротии забон) ва ифодаю ташаккули тафаккури аъзоёни ҷамъият пайдо шудааст ва махсуси инсон мебошад. Аз ин ҷиҳат мафҳуми забон – забони овозӣ каломро мефаҳмонад.

Забони инсон сарвати бебаҳои маънавист, ки аз насл ба насл мегузарад, муносибати наслҳо ва садоқати онҳоро барқарор дошта,

ганчинаи илму маданиятро ҳифз ва насиби авлодони оянда мегардонад.

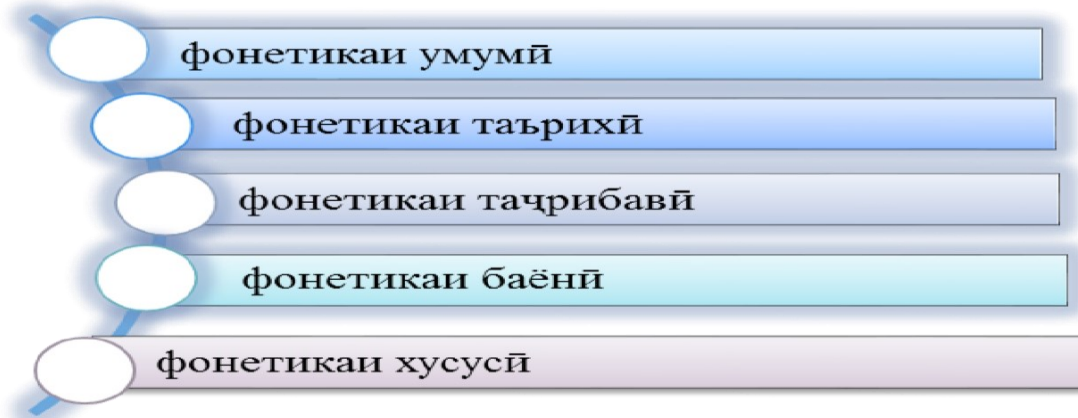
Мубодилаи афкор дар байни аъзоёни ҷамъият дар шакли муҳобира сураат мегирад. Воситаи асосии муҳобира *гуфтор* аст, ки он бо воситаи хабар додан ё нақл кардан (гуфтори ахборӣ), аз ҳамсӯҳбат чизеро пурсидан ё дар бораи ҳодисае маълумот гирифтани (гуфтори саволӣ) ва касеро ба иҷрои коре водор кардан (гуфтори амрӣ) амалӣ мегардад.

Гуфтор ду ҷиҳат дорад – *ҷиҳати маъноӣ ва ҷиҳати овозӣ*. Гуфтор мураккабтарин воситаи алоқа аст. Вай ба як ё якчанд ҷумла, ҷумлаҳо ба ибора, калима ва морфемаҳо, морфемаҳо ба фонемаҳо ҷудо мешаванд. Ин воҳидҳо сатҳҳои мухталиф, қабатҳои гуногуни як чиз – сохтмони забонро ташкил медиҳанд. Бо вучуди масолеҳи як сохтмон буданашон воҳидҳои ин сатҳҳо дорои хусусиятҳои гуногун мебошанд. *Ҷумла, ибора ва калима* бо он характернок мебошанд, ки онҳо мисли гуфтор ҷиҳати маъноӣ ва овозӣ доранд. Аз ҳамин рӯ, онҳоро воҳидҳои дучиҳата, дутарафа номида, ба сатҳи маъноӣ, сатҳи махсуси забон нисбат медиҳанд ва ин сатҳро сатҳи маъноӣ ва онҳоро бошад, воҳидҳои маънодор меноманд. Овозҳо баръакси воҳидҳои болоӣ танҳо як ҷиҳат – ҷиҳати овозӣ доранд ва ба ҳамин сабаб онҳоро ба сатҳи алоҳидаи забон нисбат дода, онро сатҳи овозӣ номидаанд.

Мавҳуми сохтмони овозии забон (овозшиносӣ)

Фонетика (аз калимаи юнонии “phone” – овоз, савтиёт, [порсӣ](#): آواشناسی) як соҳаи илми забоншиносӣ буда, ҷиҳати овозии забонро меомӯзад. Сохти овозии забон воситаҳои воҳидҳои овозиеро дар бар мегирад, ки барои сохтани шинохтани воҳидҳои маънодор истифода мешаванд. Дар сохтани калима овозҳо, қонунҳои ҳамнишинию тағйирёбӣ, гурӯҳбандӣ, қонунҳои ҳичосозию ҳичочудокунӣ, сохти ҳичоии забон ва ҳелҳои ҳичо, навъҳои гуногуни зада ва қонунҳои қолабҳои заданокии калимаҳо иштирок мекунанд. Дар ташаккули овозии ҷумла ғайр аз воҳидҳои дар боло зикршуда оҳанг (интонатсия) ва воситаҳои асосии он: мавзуният, наво, тамдид, танфис, танин, суръати гуфтор ва ғайра иштирок доранд.

Аён мегардад, ки сохтмони овозии забон ҳодисаи ҷудогона аст. Ҳар як ҳодисаи овозӣ дар натиҷаи кори ягон узви дастгоҳи гуфтории инсон падида меояд. Гуногунчиҳати сохти овозии забон ва мақсаду методи омӯзиши онро ба ҳисоб гирифта, савтшиносон намудҳои зерини фонетикаро фарқ мекунанд:

Фонетикаи умумӣ имкониятҳои овозии органҳои нутқи инсонро ба таври умумӣ меомӯзад. Маводи фонетикаи умумӣ забонҳои гуногун аст. Овозҳои садонок ва ҳамсадо, қоидаи умумии ҳичоҳоро муайян мекунад, хусусияти мухталифи задаро меомӯзад, дар бораи мафҳуми фонемаҳо ва тобишҳои онҳо баҳс намуда, тафовути байни ҳамдигарии овозҳоро ба таври илмӣ нишон медиҳад.

Фонетикаи таърихӣ дар хусуси тағйирот ва инкишофи тадриҷӣ ва дуру дарози таърихи системаи овозии забони муайяне баҳс мекунад. Фонетикаи таърихӣ чараёни тағйироти овозҳои алоҳидаи ин ё он забонро муқаррар мекунад, таъсири он тағйиротро бо системаи овозии забон шарҳ медиҳад ва маҳсули чандин давраи гузаштаи таърихӣ будани системаи овозии забони ҳозираро равшан менамояд. Масолеҳи асосии фонетикаи таърихӣ материалҳои овозшиносии забони ҳозира, муқоисаи он ба ҳодисаҳои гуногуни овозии лаҳҷаҳо ва муқоисаи ҳодисаҳои алоҳидаи овозии ҳуди лаҳҷаҳо мебошад. Навиштаҳои қадимӣ ва баъзе хусусиятҳои овозии забонҳои ҳеш низ аз масолеҳи фонетикаи таърихист. Ҳамаи ин аломатҳо тағйироту падидаҳои нави овозиеро, ки дар давоми даҳсолаҳо пайдо шудаанд, сабабҳои таърихӣ ҳодисаҳои овозии

ҳолати овозии забонро ошкор месозад ва самтҳои ояндаи инкишофи онро нишон медиҳад.

Фонетикаи таҷрибавӣ ҳодисаҳои овозии нутқро ба воситаи асбобҳо, дастгоҳҳои гуногун меомӯзад. Бо ёрии асбобҳои техникӣ мумкин аст, ки овозҳои алоҳида айнан сабт гарданд ва омӯхта шавад. Имрӯз бо воситаи асбобҳои гуногуни замонавӣ метавон таҷрибаҳои ҷудогона гузаронида сифати овозро аз ҳар ҷиҳат мушоҳида намуд. Фонетикаи таҷрибавӣ дар омӯختани ҷиҳати шунавоӣ ва физиологии овозҳои нутқ хеле муҳим аст.

Фонетикаи баёнӣ системаи овозии забони имрӯзаро меомӯзад. Фонетикаи баёнӣ аз натиҷаҳои фонетикаи умумӣ, таърихӣ ва таҷрибавӣ ба таври васеъ истифода мекунад. Яъне ҳамаи навъҳои фонетика ба ҳамдигар робитаи мустаҳками илмӣ доранд.

Фонетикаи баёнӣ системаи овозии нутқро ҳамчун ҳодисаи мураккаби таърихӣ объекти тадқиқи худ қарор дода, онро дар назар дорад, ки он монанди ҳар як факти иҷтимоӣ тағйирёбанда аст, яъне ҳолати имрӯзаи системаи овозӣ маҳсули тараққӣ ва инкишофи давраҳои дуру дарозе буда, баъзе ҷиҳатҳои он кӯҳна шуда, аҳамияти пешинаи худро сусту кам кардаанд ва ҳамин ҷиҳатҳои кӯҳнашуда бо ҳодисаҳои зиндаву муҳими имрӯза якҷоя амал мекунанд.

Фонетикаи хусусӣ сохти овозии забони алоҳида (масалан, сохти овозии забони тоҷикӣ, русӣ ё ўзбекӣ)-ро меомӯзад. Яъне сохти овозии ин ё он забонро бе муқоиса бо забонҳои дигар, бидуни мурочиат ба давраҳои пешинаи инкишофи забон ва бештар дар замонҳои ҳозира мавриди баҳс қарор медиҳад. Дар фонетикаи хусусӣ маъмулан ҳодисаҳои овозӣ дар як давраи муайяни инкишофи забон, бештар дар замони ҳозира омӯхта мешаванд. Манбаи тадқиқи фонетикаи баёнӣ ва фонетикаи хусусӣ системаи овозии забони имрӯза бошад ҳам, фонетикаи хусусӣ қатъи назар аз вазъияти таърихии забон хулосабарорӣ мекунад.

Дар асоси ин намудҳои зикршуда фонетика воҳидҳои овозии забонро равшан ва муқаррар намуда, моҳият ва саҳми онҳоро дар ташкили мубодилаи афкор муайян менамояд. Фонетика бо таҳқиқи

ҳодисаҳои овозӣ дар як давраи муайяни таърихӣ маҳдуд намешавад, балки амали онҳоро дар давоми муддати кӯтоҳ омӯхта, қонуният ва сабабҳои таҳаввулу тақомулашонро ошкор менамояд. Яъне вазифаи илми фонетика *тадқиқи системаи овозии забон* мебошад.

ВОҲИДҲОИ АСОСИИ ФОНЕТИКА

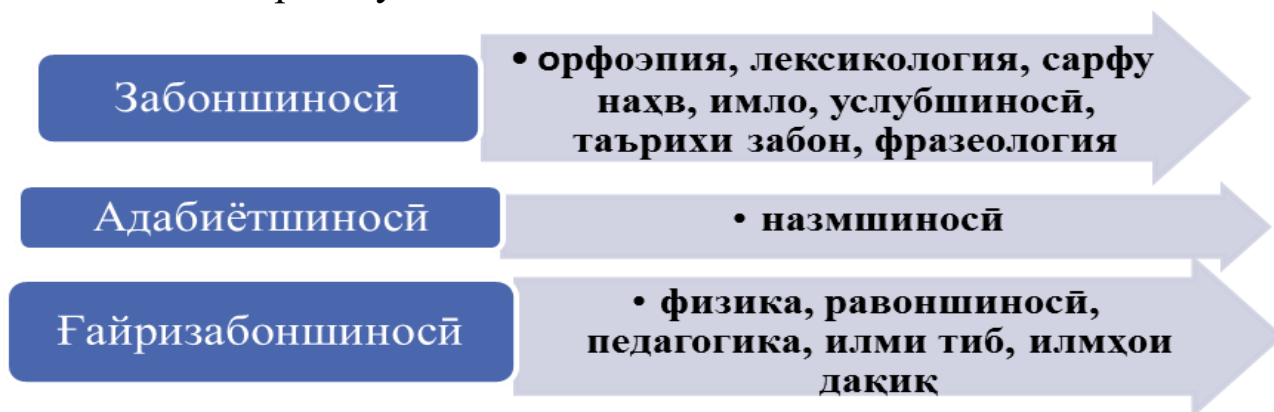
Фонетика чун соҳаи илм дорои мафҳум ва категорияи хоси худ аст. Ин мафҳум ва категорияҳои овозшиносиро воҳидҳои асосии фонетика ифода мекунад. **Воҳидҳои фонетика** маҷмӯи воситаҳои овозӣ буда, ҷиҳати овозии воҳидҳои маънодори забонро меомӯзад.

Дар айни замон барои мавҷудияти калима на танҳо миқдори овоз ва ҳичову зада, балки тартиби қорбасти онҳо низ басо муҳим мебошад. Ин се воҳиди асосӣ бо тарзи истеъмоли худ се унсури асосии калима буда, сохтмони фонемагӣ, ҳичогӣ ва заданокии онро ташкил медиҳанд, ки ба туфайли онҳо **як овоз аз овози дигар ва як вожа аз вожаи дигар** фарқ мекунад ва дар натиҷа соҳибони забон онро чун воҳиди мустақили лексикӣ мешиносанд. Аммо бояд гуфт, ки миқдори воҳидҳои фонетика бо инҳо маҳдуд намешавад. Таҷзияи маъноию овозии ҷараёни нутқ воҳидҳои зерини овозиро (аз калон ба хурд) ҷудо мекунад: матн, банди овозӣ, ғраза, синтагма, калимаи овозӣ, ҳичо ва овози нутқ. Дар байни ин воҳидҳо муносибатҳои ҷудошавӣ (аз калон ба хурд) ва ҳамроҳшавӣ (аз хурд ба калон) мушоҳида мешавад. Дар ҷараёни омӯзиши хусусиятҳои ҷудогонаи воҳидҳои фонетикӣ савтшиносон ҷиҳатҳои **забоншиносӣ (лингвистӣ), шунавоӣ (акустикӣ), тавлидӣ (физиологӣ)**-ро мавриди тадқиқ қарор додаанд. Яъне: Аз нуқтаи назари забоншиносӣ (лингвистӣ) ҷиҳати маъноро ифода намудани овозҳои нутқ, чун масолеҳи бинокорӣ қорбаст шудани онҳо ба ҳисоб гирифта мешавад. Аз нуқтаи назари шунавоӣ (акустикӣ), ҷиҳати давомнокӣ, баландӣ ва қувватнокии овоз ба ҳисоб гирифта мешавад ва ин табиати мураккабии овозҳоро як соҳаи илми физика акустика (юн. akustikos – шунавоӣ) меомӯзад.

Аз нуқтаи назари тавлидӣ (физиологӣ) дар натиҷаи ҳаракати органҳои нутқи инсон ба вуҷуд омадани овоз ошкор карда мешавад, ки муайян намудани ин хусусияти овозӣ ҷиҳати анатомия физиологиро ташкил намуда, мавзӯи баҳси фонетикаи тавлидӣ аст.

АЛОҚАИ ФОНЕТИКА БО ФАНҲОИ ДИГАР

Фонетика ҳамчун як шохаи маърифат бо илмҳои дигар вобастагӣ дорад ва дар навбати худ муваффақиятҳои фонетика мавриди истифодаи дигар илмҳо низ қарор мегирад. Аз ин рӯ фонетика пеш аз ҳама бо фанҳои забоншиносӣ – *орфоэпия, лексикология, сарфу наҳв, имло, услубшиносӣ, таърихи забон, фразеология* ва аз илмҳои адабиётшиносӣ, асосан ба назмшиносӣ ва қисматҳои он алоқамандии зич дорад. Аз илмҳои ғайризабоншиносӣ бошад, *физика, равоншиносӣ, педагогика, илми тиб, илмҳои дақиқро* метавон номбар намуд.

Фонетика бо орфоэпия (лот. orthos – дуруст, саҳеҳ ва epos – нутқ)¹ хеле алоқаи наздик дорад. Зеро ҳар ду илм ҳам нормаҳои талаффузи адабии ин ё он забони миллӣ, ҷиҳати овозии забонро меомӯзад ва муайян мекунад. Орфоэпия масъалаҳои гуногуни дурустии нутқи овозӣ, истеъмолу талаффузи дурусти овоз, таркибҳои овозӣ, қолабҳои заданокӣ, оҳангро меомӯзад ва меёру мавриди истифодаи онҳоро муайян мекунад. Аммо бояд гуфт, ки орфоэпия ин вазифаи худро бо воситаи овозшиносӣ иҷро мекунад, яъне тарзи дурусти талаффузи овозу калимаву ҷумларо аз худ накарда онро дар

¹ Ҳусейнзода Х., Шукуров К. Луғати терминҳои забоншиносӣ. – Душанбе: 1983. -с.143.

орфоэпия корбаст намудан номумкин аст. Аз ин рӯ фонетикаро як навъ таҳкурсии орфоэпия шуморидан дуруст аст.

Ҳамбастагии фонетика бо калимашиносӣ (лексикология) дар он зоҳир мешавад, ки мавҷудияти калимаро бе симои овозии он тасаввур кардан номумкин аст. Дар асоси ҳамбастагии маъноӣ луғавӣ бо сохтмони муайяни овозии калима тафовути як калима аз калимаи дигар имконпазир мегардад. Аз ҷумла, агар сохтмони овозии калимаи “модар” (миқдори фонемаҳо, сохтмони ҳиҷогӣ ва қолабҳои заданокӣ) дар талаффуз риоя нашоавад ва ё ягон унсури овозии таркиби он калима бар хилофи меъёри забон талаффуз шавад, симои овозии он ҳалалдор мегардад, ки ин ҳолат дарку шинохти он воҳиди луғавиро мушкил мегардонад. Ё дар талаффузи калимаҳои “дар, дур, дер, дор”; “ним, ном, нам”; “сар, сир, сер”, ки як овоз ҷои худро бо овози дигар иваз кардааст, аллакай калима ба воҳиди дигари луғавӣ табдил ёфтааст. Инчунин фонетика ҳангоми шарҳи қоидаҳои ҳиҷочудокунӣ ва ҳамнишинии овозҳо ҳам қонуниятҳои калимашиносиро ба инобат мегарад, яъне дар забони тоҷикӣ калима бо ду ҳамсадо оғоз намеёбад ва бо се ва ё зиёда ҳамсадо ба анҷом намерасада.

Алоқии фонетика бо сарф (морфология). Сарф бо омӯзиши шакли калима ва қонунҳои тағйири он машғул бошада ҳам, ҳамеша ба қонунҳои овозии тағйири овозҳо муроҷиат мекунад, зеро тағйироти шаклии калима маҳз дар заминаи овозҳои таркиби он воқеъ мегардад. Чунин тағйиротро дар сохтори дастури забон (грамматика) флексияи дохилӣ меноманд, ки дар натиҷаи тағйир ёфтани овозҳои дохилии калимаи решагӣ воқеъ мешавад. Дар забони тоҷикӣ бадалшавии фонемаҳо дар асосҳои феълӣ (пӯхт – паза, сӯхт – сӯза, гуфт – гӯй) зоҳир мегардад. Сарф бештар ба тадқиқи ҳодисаҳои овозии марбути морфема (бадалшавӣ, монандшавӣ, ҳамнишинӣ, истеъмоли фонемаҳо ва ғайра) ва воқитаҳои овозии ифодаи сохтори дастурии забон сару кор дорада.

Алоқии фонетика бо наҳв (синтаксис). Фонетика бо наҳв низ алоқии мустаҳкам дорада, зеро ҳар як ибора ва ҷумла дорои мавзуният ва тарҳи муайяни оҳанг аст. Фарқи наҳви асосии муҳабиротии

гуфтор (ахбор, амр, пурсиш)-ро маҳз оҳанг таъмин мекунад. Алокаи фонетика бо наҳв инчунин дар он воқеъ мегардад, ки таҷзияи дастурии маъноӣ чумла ба порчаҳои тематикӣ ва рематикӣ тавассути воситаҳои фонетикӣ – танфис, задаи таъкидӣ, фраза, наваҳои гуногуни наво ва ғайра амалӣ мегардад.

Фонетика ва хату имло (орфография юн. orthos – дуруст, саҳеҳ ва grapho – менависам)². Нутқи мо шакли хаттӣ дорад, ки он инъикоси нутқи овозӣ мебошад. Аз ин рӯ фонетика бо хат (графика) ва имло, ки паҳлуҳои гуногуни шакли хаттии забонро меомӯзад, алоқаманд аст.

Системаи графии забон (алфавит, қоидаҳои хондани ҳарфҳо ва таркибҳои ҳарфӣ ва ғ.) комилан бо фонетика асос меёбад. Яъне то замоне ки ҳаёти фонемаҳои забон таъйин нашавад, рӯйхату таркиби воситаҳои графии забонро пурраю дуруст муқаррар кардан номумкин аст.

Алокаи фонетика ва имло (орфография), ки тарзи дуруст навиستاني калимаҳоро меомӯзад, мураккабтар аст, зеро принсипҳои имло гоҳе бар ҳилофи талаффуз амал мекунанд, аммо баъзан барои муқаррар намудани имлои ин ё он калима тарзи талаффузи он ба эътибор гирифта мешавад. Савтшинос Л.Р.Зиндер қайд намудааст, ки “... назарияи фонема, ҳиҷо ва зада бо хат алокаи зич дорад. Назарияи хат, алалхусус назарияи хати “овозӣ”, бидуни ба эътибор гирифтани нутқи овозӣ вучуд дошта наметавонад ва ҳамаи муҳаққиқоне, ки бо масъалаи хату имло сару кор доштаанд, ба масъалаҳои талаффуз рӯ овардаанд”.

Фонетика ва назмшиносӣ. Назмшиносӣ яке аз соҳаҳои адабиётшиносӣ буда, маҷмӯи хусусиятҳои бадеию тасвирии адабиётро меомӯзад. Фонетика дар фаслҳои ҷудогонаи назмшиносӣ – илми қофия, илми арӯз ва бадеъ фаровон истифода мешавад.

Барои назарияи қофия ва амалӣ гардонидани он барои адабиётшиносу шоир на танҳо донишҷӯи хусусиятҳои миқдории

² Ҳусейнзода Х., Шукуров К. Луғати терминҳои забоншиносӣ. – Душанбе: 1983. -с.144

овозҳо (теъдоди овозҳо), балки хусусияти сифатии онҳо – маҳраҷи тамдид, лаҳн, танин ва ғайра зарур аст.

Ҳамбастагии фонетика бо *арӯз* бештар аст, зеро мавзунияти ҳар як мисраъ ва байтро, ки дар адабиётшиносӣ тавассути теъдоди мушаххаси қолабҳо (баҳрҳо) муайян карда мешавад, воситаҳои фонетикӣ: наво, задаи мавзун ва воситаҳои дигари оҳангӣ ташкил медиҳанд.

Чунин алоқамандии *назмишиносӣ* ба ҷиҳати овозӣ имконият медиҳад, ки фонетика дар тадқиқотҳои худ аз маълумотҳои ин фан истифода намояд. Масалан, забоншинос ҳангоми муқаррар намудани ҳаёти фонемаҳои ҳолатҳои пешинаи инкишофи забон метавонад аз назарияи қофия ва қоидаҳои қофиябандӣ фоида барад.

Фонетика бо як қатор илмҳои ғайризабоншиносӣ низ алоқаманд аст. Ин ҷо пеш аз ҳама метавонем *илмҳои физика (акустика) ва биология (физиология)*-ро номбар кунем. Зеро ҷиҳати овозии забон маҳсули кори узвҳои инсон – (падидаҳои физиологӣ) буда, дар шакли мавҷҳои овозӣ (ҳодисаҳои физикӣ) дарк карда мешавад. Беҳуда нест, ки дар фонетикаи тавлидӣ ва фонетикаи шунавоӣ айнан ҳамин ду ҷиҳати воҳидҳои овозӣ омӯхта мешавад.

Азбаски тамоми ҳодисаҳои фонетикӣ моҳияти иҷтимоӣ доранд ва дар майнаи инсон ба амал меоянд, *фонетика бо равонишиносӣ* низ алоқамандӣ дорад. Зеро ҷилоҳои сершумору гуногуни ҳар як овоз, наво, зада, шаклҳои мухталифи таҷзияи овои ин ё он ҷумла, ки зоҳиран номуназзаму бетартиб ба назар мерасанд, тавассути майнаи инсон идора ва ба система дароварда мешаванд. Арзиши забоншиносии ин тафовутҳо бевосита аз ҷониби соҳибони забон дарк карда мешавад.

Савтшиносон дар боби алоқамандии *фонетика ва илми тиб* низ ибрази ақида намудаанд. Муваффақияти кори фонопедия ва логопедия, ки бо ислоҳу табобати нуқсонҳои талаффуз ва навъҳои гуногуни афазия машғуланд, бе дониши мустаҳкамӯ равшан роҷеъ ба механизми талаффуз ва вазифаҳои забонии воҳиди нутқ номумкин аст. Таълими бачагони кар ва гунг (сурдопедагогика) низ бо фонетика

асос ёфтааст. Бояд гуфт, ки маҳз зарурати амалии сурдопедагогика ба маълумотҳои дақиқи овозӣ яке аз сабабҳои муҳими пешрафти донишҳои савтшиносӣ гардид.

Фонетика бо илмҳои дақиқ низ робитаи мустаҳкам дорад. Истифодаи дастовардҳои овозӣ дар соҳаи телефония ва радиотехника бо нияти беҳтар кардани нутқ ҳангоми муҳобираи телефониро воситаҳои дигари иртибот таърихи тӯлонӣ дорад. Маълумотҳои овозшиносӣ барои сохтан ва мувофиқ кунонидани ҷадвалҳои артикулятсионӣ бо сохти овозии ин ё он забон дар муайян ва ислоҳ намудани ғалатҳои овозӣ басо муҳим аст.

Ҳамчунин пешрафт ва корбурди **илми кибернетика** низ ба фонетика алоқаманд аст. Асосан пайдоиши илми кибернетика зарурати тарҳрезӣ ва ихтирои дастгоҳҳои бо фармони шифой идорашаванда, талаб ва ҳалли масъалаи таъмини шинохти мошинии нутқро ба миён овард. Ҳаллу фасли ин масъала бе маълумоти дақиқу мукамал доир ба сохти овозии забон, қонунҳои ҳамнишинӣ ва тағйири овозҳо номумкин аст.

ОВОЗНАВИСӢ(ТРАКСКРИПСИЯ)

Ғайр аз вазифаҳои амалии ифодаи хаттии забон боз талаботи дигари истеъмоли хат мавҷуд аст, ки ин транскрипсия мебошад. Транскрипсия³ шакли сунъии хат буда, барои мақсаду талабҳои махсус ба кор бурда мешавад.

Аммо орфография хати умумихалқӣ буда, таърихан барқарор гардида, ба тарзи анъанавӣдавом мекунад. Аз рӯи мақсади худ транскрипсия се хел мешавад: 1) Фонетикӣ 2) фонематикӣ 3) амалӣ.

1. Мақсади транскрипсияи фонетикӣ бо аломатҳо айнан навишта гирифтани талаффуз мебошад. Ин транскрипсия дар луғатҳои забонҳои хориҷӣ, ки дар онҳо тарзи навишт аз талаффуз хеле фарқ дорад, дар китобҳои дарсии забон ва навиштаҳои диалектологӣ, китобҳои фонетикӣ ва ғайра ба кор бурда мешавад. Принципи асосии транскрипсияи фонетикӣ дар он аст, ки ҳар як овози талаффузшуда ба

³ Транскрипсия- калимаи лотинӣ буда, маънояш “рӯнавискунӣ” “нусхабардорӣ” мебошад.

тарзи алоҳида акс карда мешавад. Транскрипсияи фонетикиро ҳар як алифбо бо аломатҳои иловагии махсус истифода бурда метавонад.

2. Транскрипсияи фонематикӣ ҳар як калимаро аз рӯи таркиби фонемаҳои вай бе инъикоси вариантҳои (шаклҳои гуногуни овозӣ) дар бар мегирад. Ин транскрипсия дар навиштани мисолҳо ва тасрифи калимаҳо кор фармуда мешавад. Дар ин ҷо на тарзи талаффуз, балки ҷиҳати шаклӣ аҳамияти муҳим пайдо мекунад. Принципи асосии ин транскрипсия он аст, ки ҳар як фонема ҳамеша бо як аломат ишора карда мешавад. Бинобар ин нисбат ба транскрипсияи фонетикӣ дар ин ҷо миқдори аломатҳо камтар аст.

3. Мақсади транскрипсияи амалӣ барои матни орфографӣ тайёр кардани номҳои хоси забонҳои дигар ва терминҳои илмиву техникӣ мебошад.

Қоидаи махсуси транскрипсияи амалӣ ба тартибандозии аломатҳои ғайриалифбой (дефис, апостроф, нохунак) мебошад. Транскрипсияро аз транслитератсия (калимаи лотинӣ буда, маъноаш “бо ёрии ҳарф” мебошад) фарқ кардан лозим аст.

Транслитератсия инъикоси матни алифбои як забон бо ёрии воситаҳои алифбои дигар мебошад. Масалан, калимаи “гул” ки бо алифбои арабӣ навишта шудааст, бо алифбои русӣ ин тавр ишора карда мешавад: гл (фақат ҳарф ишора мегардад, на овоз). Ё ки - شب - шб - دست - дст...

Ҳарфнависӣ (транслитератсия) низ барои омӯختани забон ва хатҳои матрук ва алифбои душворфаҳм ба кор бурда мешавад. Ҳарфнависӣ гуфта дар навишт алифбои душворро ба алифбои осон ва оммафаҳм гардониданро меноманд. Ҳангоми ҳарфнависӣ кардан ягон аломат ва ё ҳарфи зиёдатӣ илова кардан ва ё партофтан мумкин нест. Масалан калимаи писар, падар, модар, парранда ... дар сохтори дастурии забони арабӣ پسر پرندۀ پدر паранда .. ҳарфнависӣ мекунем.

Савол ва супоришот:

1. Фонетика чиро меомӯзад?
2. Савтшиносон фонетикаро аз чанд навъ иборат донистанд?
3. Маводи асосии фонетикаи умумиро муайян кунед?
4. Навиштаҳои қадимӣ ва хусусиятҳои овозии онҳоро кадом навъи фонетика меомӯзад?
5. Алоқаи фонетика бо илмҳои забоншиносӣ ва ғайри забоншиносӣ?
6. Аҳамияти ба низом даровардани алифбо аз чӣ иборат аст?
7. Илми фонетикаро дар гузашта чӣ номидаанд?
8. Фонетикаро ҳамчун қисми забоншиносӣ чаро ҷавҳари забон номанд?

Адабиётҳои истифодашуда:

1. С.Мачидова. Забони адабии муосири тоҷик. Фонетика(савтиёт).-Самарқанд: Нашри “ДДС”,2020.
2. Истамова М. Забоншиносӣ ва фанҳои табиӣ. Самарқанд – 2004;
3. Бобомуродов Ш., Бобомуродова М. Таълими баъзе масъалаҳои душвори фонетика ва имлои тоҷикӣ. – Душанбе: 2016. -200 с.
4. Дастури таълими забон (барои синфҳои ибтидоӣ) Тошкент: 2003;

МАВЗЌИ 4: СОХТОРИ ОВОЗИИ ЗАБОН

Нақша:

1. Таснифи акустикии овозҳои нутқ дар забони адабии тоҷик
2. Ҷиҳати тавлидии(физиологӣ)воҳидҳои овозии забон
3. Ҷиҳати лингвистии воҳидҳои овозии забон
4. Фонемаҳо дар занҷири гуфтор

Мафҳум ва ибораҳои умумӣ: фонетика, савтиёт, фонология, фонема, муҳобира, ибора ва калима, фонетикаи умумӣ, фонетикаи таърихӣ, фонетикаи баёнӣ, лингвистика, фонетикаи таҷрибавӣ.

Забон дар ҳақиқат тўҳфаи олиҷаноб ба инсоният аст. Ин абзори мукаммали муошират дорои сохтори мураккаб ва системаи воҳидҳои забонӣ мебошад. Мувофиқи анъана, ба омӯзиши забон шурў намуда, онҳо ба фонетика - як баҳши илми забон, ки мавзӯи он садоҳои нутқ ва аниқтараши таснифи садонокҳо ва ҳамсадоҳо мебошад, рӯ меоранд.

Фонетика барои омўхтани овозҳои нутқ пешбинӣ шудааст. Он мавқеи махсусро ишғол мекунад, ки бо он муайян карда мешавад, ки мавзӯи омӯзиши он воҳидҳои забоне мебошанд, ки табиати моддӣ доранд. Сухани солим тавассути узвҳои нутқи инсон ва ларзишҳои ҳаво ташаккул меёбад. Дарки нутқи пурмазмун тавассути узвҳои шунавоии инсон ба амал меояд.

Фонетика бо воҳиди ҳадди ақали забон - садои сухан сару кор дорад. Чунин садоҳо беохиранд. Охир, ҳама онҳоро ба таври худ талаффуз мекунанд. Аммо дар байни ин навъ чунин овозҳоро фарқ кардан мумкин аст, ки ҳамон тавр талаффуз карда мешаванд. Тарзи таълим асоси таснифи овозҳо мебошад.

Чизи асосие, ки фонетика меомўзад, таснифи садонокҳо ва садонокҳо мебошад. Овозҳои артикуляторӣ ва акустикӣ, садоҳои нутқ ё садонок ва ҳамсадо мебошанд. Садонокон ба сухан оҳанг мебахшанд. Ҳамсадоҳо - бо садо.

Вақте ки ҳаво аз шуш тавассути рағҳои овоз ва ковокии даҳон озодона равои мешавад, садоҳо пайдо мешаванд, ки садонокҳо

номида мешаванд. Онҳо танҳо дар тобутҳои фарқкунандаи ҳаракатҳои забон ва лабҳо фарқ мекунанд.

Вақте ки ҳаво монеаҳои сари роҳи худро бартараф мекунад, садоҳои ҳамсадо ба амал меоянд. Онҳо аз овоз ва садо ё танҳо садо иборатанд. Роҳҳои гуногуни ташаккул ва бартараф кардани ин монеаҳо имкон медиҳанд, ки ҳамсадоҳо аз ҳамдигар фарқ карда шаванд. Таснифи садонокҳо-ҳамсадоҳои забони русӣ ба ҳамин фарқиятҳо асос ёфтааст.

ТАСНИФИ АКУСТИКИИ ОВОЗҲОИ НУТҚ ДАР ЗАБОНИ АДАБИИ ТОҶИК

Соҳти овозии забон табиати бисъёр мураккаб дорад ва аз ҳамин рӯ талаб мекунад, ки он аз ҷиҳатҳои гуногун омӯхта шавад. Нутқи мо, пеш аз ҳама, ҳодисаи овозист ва табиати физикӣ дорад. Ҳар як ҳодисаи овозӣ дар вақту замони муайян бо қувваю зудии ба худ хос воқеъ мегардад. Табиати мураккаби физикии овозҳоро як соҳаи илмӣ физика акустика (аз калимаи юнонии *akustikos* — шунавом) меомӯзад. Хусусиятҳои физикии овозҳо дар забон дорои аҳамияти ба худ хос буда, дар ташкили мубодилаи афкор иштирок мекунад. Аз ҳамин рӯ, овозҳои нутқ мавзӯи илми забоншиносӣ низ мебошанд, вале забоншиносӣ овозҳоро на ҳамчун ҳодисаҳои физикӣ (масалан, садои раъду барқ), балки чун ҳодисаҳои физикие, ки моҳияту аҳамияти иҷтимоӣ (лингвистӣ) доранд, таҳқиқ мекунад. Ин ҷиҳати омӯзиши нутқи овозӣ ҷиҳати акустикӣ ё васеътар ҷиҳати физикии фонетика ё фонетикаи акустикӣ ном дорад.

Сониян, овозҳое, ки мо мешунавем, манбаъ ва сабаби пайдоиш доранд. Манбаъ ва сабаби падид омадани овозҳои нутқ дастгоҳи гуфтори инсон ва қори узвҳои он аст. Аз тарафи дигар, аз сабаби он ки нутқро инсон истеҳсол ва дарк мекунад, дар ҷараёни овозсозӣ системаи асабӣ инсон иштирок мекунад. Бинобар ҳамин воҳидҳои овозӣ ҷиҳати анатомию физиологӣ низ доранд. Омӯзиши ҳаматарафаи ҷиҳати овозии забон талаб мекунад, ки пеш аз он ки дарр бораи ин ё он ҳодисаи овозӣ сухан ронда шавад, ҷараёну сабаби

ба вучуд омадани онро ошкор созем. Таҳқиқи ин ҷиҳати воҳидҳои фонетика ҷиҳати анатомию физиологӣ ё васеътар ҷиҳати биологии онҳоро ташкил дода, мавзӯи баҳси фонетикаи тавлидӣ мебошад.

Ниҳоят, аз сабаби он, ки мубодилаи афкор маъмулан дар шакли овозӣ воқеъ мешавад ва ҳодисаҳои овозӣ дар он иштирок карда, вазифаи муайянеро адо мекунанд, воҳидҳои фонетика ҷиҳати иҷтимоӣ ё функционалӣ ва ё лингвистӣ доранд. Ҷиҳати лингвистии воҳидҳои овозӣ мавзӯи баҳси соҳаи дигари фонетика — фонетикаи функционалӣ ё фонология (аз калимаи юнонии *phone* — овоз ва *logos* — калом, таълимот) мебошад.

Ҳамин тариқ, нутқи овозӣ се ҷиҳати асосии омӯзиш — ҷиҳатҳои акустикӣ (физикӣ), анатомию физиологӣ (биологӣ) ва лингвистӣ (иҷтимоӣ) дорад. Ин се ҷиҳати воҳидҳои овозӣ мавзӯҳои гуногуни баҳс дошта бошанд ҳам, се тарафи як масъала, ҷиҳатҳои сегонаи нутқи овозиро таҳқиқ мекунанд ва аз ҳамдигар ҷудо нашавандаанд.

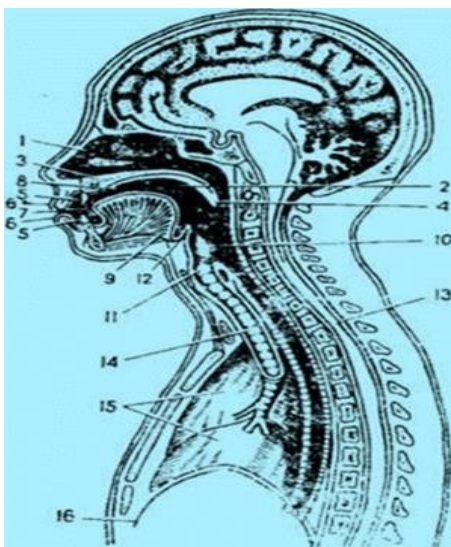
Бо вучуди ин ҷиҳати функционалӣ аз лиҳози забоншиносӣ нисбат ба ду ҷиҳати дигар муҳимтар аст, бар ду ҷиҳати дигар бартарӣ дорад, зеро ҷиҳатҳои акустикӣ ва анатомию физиологии воҳидҳои фонетика ба туфайли ҷиҳати функционалиаш он омӯхта мешаванд.

ҶИҲАТИ ТАВЛИДИИ(ФИЗИОЛОГӢ)ВОҲИДҲОИ ОВОЗИИ ЗАБОН

Ҳар як садо ё овозе, ки дар табиат падид меояд, худ ба худ пайдо намешавад. Вай дар натиҷаи ҳаракати ягон ҷисм ҳосил мешавад. Овозҳое, ки мо талаффуз мекунем ва мешунавем, низ дар натиҷаи ҳаракати ҷисмҳо — узвҳои инсон ҳосил мешаванд.

Қараёни дарки овоз низ ба амалиёту протсессҳои гуногуне, ки дар бадани (майнаи) мо ба амал меоянд, алоқаманд мебошанд. Тадқиқу омӯзиши овозҳои нутқи инсон аз нуктаи назари кори узвҳои овозсоз ҳангоми талаффуз ва дарки овозҳо ҷиҳати тавлидии (физиологии) воҳидҳои овозӣ ё ҷиҳати тавлидии сохти овозии забонро ташкил медиҳад.

Чараёни овозҳосилшавӣ мухтасаран ба сурати зер воқеъ мегардад. Баробари тасмими талаффузи ягон калимаро гирифтани дар майнаи мо — дар нимкураи чапи мағзи сари мо, барои сохтани ҳар овози таркиби ин калима бо навбат «фармони» муайяне пайдо мешавад. Ин «фармон» ба воситаи торҳои асаб ба узвҳои овозсоз расонида

мешавад ва онҳо ин фармонро ба марҳилаи иҷро мерасонанд. Ҳамаи узвҳои овозсоз дар якҷоягӣ дастгоҳи нутқ, ё дастгоҳи гуфторро ташкил медиҳанд. Кори якҷояи узвҳои дастгоҳи нутқ дар чараёни овозсозӣ тавлиди овоз ё мухтасар тавлид номида мешавад?.

Узвҳои инсон барои овозҳосилкунӣ ва нутқ пешбинӣ нашудаанд. Ҳамаи онҳо вазифаи хоси худ — вазифаи ба табиати инсон вобаста — вазифаи

физиологӣ доранд. Лабҳо барои ҳимояи дандонҳо аз таъсири муҳити берунӣ, пӯшонидани сӯроҳии даҳон, гирифтани ва нигоҳ доштани хӯрок, дандонҳо барои шикастан ва нарма кардани он, милкҳо барои нигоҳ доштани дандонҳо ва аз ғизо таъмин намудани онҳо, забон, дар навбати худ, барои ташҳиси мазаву таъм ва фурӯ бурдани хӯрок офарида шудаанд. Шушҳо танҳо воситаи ҷамъ кардани ҳавое, ки барои нутқ зарур аст, нестанд, балки узве мебошад, ки бадани моро бо кислород таъмин менамояд. Одам бе нутқ метавонад зиндагӣ кунад, вале бидуни хӯрока (кислород) зиндагӣ кардани он номумкин аст.

Ҳамин тариқ, овозсозӣ (нутқ) вазифаи ғайриасосӣ ва дуҷумдараҷаи узвҳои нутқ аст, ки инсон дар тақомули таърихӣ худ ба даст овардааст. Аниқтараш меҳнати ҷамоавӣ ва ҳамзамон зарурати мубодилаи афкор барои мутобиқату мувофиқати амалиёти байни аъзоёни ҷамъият сабаб шудааст, ки истифодаи овозҳои муташаккил

ба сифати коде барои тафохуми байниҳам дигарии аъзоёни ҷамъияти инсонӣ имконпазир гардад.

Кори якҷояи узвҳои дастгоҳи нутқ дар ҷараёни овозсозӣ тавлиди овоз ё мухтасар **тавлид** номида мешавад. Узвҳои инсон барои овозҳосилкунӣ ва нутқ пешбинӣ нашудаанд.

Ҳар яки онҳо вазифаи хоси худ – вазифаи ба табиати инсон вобаста – вазифаи физиологӣ доранд, вале овозсозӣ (нутқ) вазифаи ғайриасосӣ ва дуюмдараҷаи узвҳои нутқ аст. Бо вучуди ин ҳангоми омӯзиши сохти овозии забон аз вазифаи асосии узвҳо ҷашм мепушем ва ба эътибори он, ки узвҳои нутқ дар баробари кори физиологӣ вазифаи овозсозиро низ адо мекунанд, мо онҳоро бо номи «дастгоҳи гуфтор» ном мебарем ва «анатомия» ва «физиология»-и онҳоро меомӯзем. Дастгоҳи гуфтор аз: 1 — ковокии бинӣ, 2 — коми сахт, 3 — дандонҳо, 4 — лабҳо, 5 — нӯги забон, 6 — рӯи забон, 7 — беҳи забон, 8 — тағояки забоншакл, 9 — ҳалқ, 10 — нои нафас, 11 — шуш, 12 — диафрагма, 13 — ковокии бинӣ, 14 — пардаҷаи ком (коми нарма), 15 — гулӯ, 16 — сурхрӯда иборат аст.

Дар овозшиносӣ узвҳои нутқ сахми гуногун доранд. Баъзеи онҳо дар овозшиносӣ бевосита иштирок кунанд, гурӯҳи дигари онҳо дар ин кор иштироки бевосита надоранд. Вобаста ба иштирокашон дар овозшиносӣ узвҳои нутқ ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд:

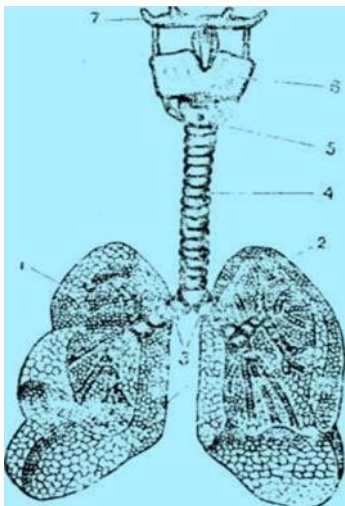
- а) узвҳое, ки дар овозсозӣ иштироки бевосита доранд
- б) узвҳое, ки барои овозсозӣ масолеҳ медиҳанд.

Гурӯҳи якуми узвҳо дар якҷоягӣ дастгоҳи овозсозиро ташкил диҳанд, узвҳои гурӯҳи дуюм дастгоҳи нафасро месозанд.

ДАСТГОҲИ НАФАС

Дастгоҳи нафас се узви асосӣ: шуш, хирной (ё) нойи нафас ва диафрагмаро дар бар мегирад. Шуш аз ҳубобакҳои ниҳоят тунуку мулоими хурд, ки доираи онҳо аз 0,1 то 0,3 мм аст, иборат мебошад. Ин ҳубобакҳо байни худ бо найчаҳои бисёр борик, ки дар айни

замон заминаи онҳо ҳастан пайваст шуда, қисми чап ва рости шушро ба вучуд меоранд. Найчаҳои тарафи чап ва рости шуш рафта-рафта ба якдигар ҳамроҳ шуда, дар охир дар қисми чап ва рости шуш ду найчаи нисбатан ғафсро ба вучуд меоранд, ки хирной аз онҳо ибтидо мегирад.

Хирной ё нои нафас узвест, ки аз ҳалқаҳои нимдоирашакли рӯйхам қарор гирифта, ки бо бофтаи мушакӣ пӯшида ва пайваст мебошанд, сохта шудааст. Хирной аз поён бо шуш ва аз боло бо ҳалқ ва гулӯ пайваст аст. Сохтмони ҳалқагии нои нафас ба вай имконият медиҳад, ки ҳамеша боз бошад ва ҳангоми нафасгирӣ фишурда нашавад. Дастгоҳи нафас аз: 1-шуши рост, 2-шуши чап, 3-бронхҳо, 4-хирной(трахея), 5 – тағояки ангуштарӣ, 6 – тағояки сипарвор, 7

– устухони зери забон иборат аст. Хирной ва шаҷараи найчаҳои шуш дар якҷоягӣ як системаро ба вучуд меоранд, ки ба воситаи холигии даҳону бинӣ бо ҳавои берун алоқаманд мебошад.

Диафрагма пардаи мушакӣ мебошад, ки холигии синаро аз ковокии шикам ҷудо месозад. Қафаси сина, ки шуш дар он ҷойгир аст, ба қонуси аз рӯи дарозияш, буридашуда шабоҳат дорад ва бо тарафи буридааш дар рӯи диафрагма қарор гирифтааст. Сатҳи гунбадмонан ди он ба тарафи холигии сина нигарон аст. Диафрагма бо қабурғаҳои поён ва мӯҳраи пушт пайваст аст. Ҳангоми нафаскашӣ сатҳи гунбадшакли диафрагма поён мефурояд ва паҳн мешавад ва дар натиҷа ҳаҷми қафаси сина калонтар мегардад. Дар ҳолати аввала ҳаҷми қафаси сина камтар мешавад.

Вазифаи асосии дастгоҳи нафас аз кислород таъмин кардани бадан ва аз он хориҷ кардани гази карбон мебошад. Ин кор ба тӯфайли табдилшавии ҳавои кӯҳна ба нав, ки ба воситаи мубодилаи муназзаму мураттаби нафасгирию нафасбарорӣ сурат мегирад, амалӣ мегардад.

Чараёни нафасгирӣ ва нафасбарорӣ мухтасаран ба таври зер воқеъ мегардад. Ҳангоми нафаскашӣ қабурғаҳо бардошта мешаванд ва дар натиҷа сандуқи дил кушод шуда, баробари он ҳаҷми шуш ҳам калон мешавад. Ҳамзамон ҳавои шуш пахш гашта, дар шуш барои ҳавои нав ҷои ҳолӣ пайдо мешавад ва ҳаво аз берун ба дарун ҳаракат мекунад. Баъди ин ҳодисаи акси он рӯй медиҳад: кашида шудани мушакҳо диафрагмаҳо суст мекунанд, қабурғаҳо ба ҷои худашон бармегарданд, шуш фишурда мешавад ва ҳаво ба берун ҳаракат мекунад.

Нафас навъҳои гуногун (чор навъи асосӣ) дорад, ки ду хели онро фарқ кардан зарур аст: 1) нафаси маъмулӣ 2) нафас дар чараёни нутқ.

Дар нафаси маъмулӣ нафасбарорӣ ба воситаи бинӣ ба амал меояд ва давомнокии нафаскашӣ ва нафасбарорӣ тақрибан баробар буда, ба 16-20 бар⁴ дар дақиқа рост меояд. Дар нафаси нутқ суръати нафаскашӣ нисбат ба нафасбарорӣ зиёдтар аст. Миқдори ҳавои бароянда нисбат ба нафаси маъмулӣ се баробар зиёдтар аст. Ин ҳолат ба хусусиятҳои нутқ ва гоҳе ба майли гӯянда низ вобастагӣ дорад.

ДАСТГОҲИ САДО

Дастгоҳи садосозӣ иборат аз ду узви асос: ҳалқ ва садопардаҳо иборат мебошад. *Ҳалқ* дар пешгоҳи гардан қарор гирифтааст. Чараёни ҳаво аз шуш ба воситаи хирной ба қисми болоӣ ва васеътари он — ҳалқ мерасад. Вай аз боло бо пешгоҳи даҳон ва аз поён бо хирной пайваست аст. Аз ду тарафи ҳалқ рағҳои гардан ва аз қафояш сурхрӯда мегузарад. Ҳалқ садоро ба вучуд меорад ва сохти хеле мураккаб дошта, аз чор тағояки асосӣ ва пӯшиши онҳо сохта шудааст.

Дар қисми поёнии ҳалқ, ки бо хирной часпидаст, тағояки ангуштарин қарор гирифтааст ва онро метавон таҳкурсии ҳалқ номид. Шакли он монанди ангуштарин (ҳалқмонанд) аст тарафи ғафсу пахнӣ он (нигина) дар қисми ақиб ва тарафи бориқаш дар қисми пеш қарор гирифтааст.

⁴ Бар — воҳиди ченкунии фишор, ки ба 10⁵ Нютон дар метри мураббаъ баробар аст.

Тағояки сипарвор аз ду сипараки чоргӯшаи дорои кунҷҳои нодуруст, ки дар қисми пеш лаб ба лаб ба тавре пайваст шудаанд, ки кунҷи сохтаи онҳо дорои 90° (дар мардҳо) ва 120° (дар занҳо) мебошад. Рӯи ии кунҷ аз тарафи пеш дар гардани мардон намоён аст, ки онро хикиртак меноманд. Тағояки сипарак дар тарафи қафо чор шох дорад, як ҷуфти кӯтоҳи онҳо дар қисмати поён ва ҷуфти нисбатан дарози онҳо ба боло нигарон аст. Шохаҳои боло ба воситаи мушакҳои тасмамонанд ба устухони зерин забон пайваст мебошанд. Шохҳои поёнӣ бо тағояки ангуштарии пайваст мебошанд.

Тағояки забон шакл як қисми нарм буда, ба забон шабоҳат дорад. Вай як навъ сарпӯши ҳалқ аст. Тарафи борики он ба қисми болои кунҷи тағояки сипарвор пайваст буда, тарафи паҳни он ба қафо нигарон аст. Ду мушаки виребе, ки тағояки забон шаклро бо тағоякҳои ахромӣ мепайванданд, метавонанд таранг шуда, тарафи паҳни тағояки забоншаклро поён фурорад. Дар натиҷа тағояки забоншакл ҳолати уфуқиро мегирад ва сӯроҳии ҳалқро мебандад, то ки ғизо ба он наравад.

Тағояки кафлезшакл гуфта, як ҷуфт тағояки нисбатан хурдERO мегӯянд, ки шакли нодурусти пирамидаро доранд. Онҳо дар ду паҳлуи болоии тағояки ангуштарин қарор гирифтаанд ва бо он пайваст мебошанд.

Дар ин маврид сӯроҳии байни онҳо боз аст ва ҳаво аз он бе монеа мегузарад. Ин ҳолати садопардаҳо ҳангоми нафасгирии физиологӣ ва талаффузи ҳамсадоҳои бечаранг, масалан, п, ш, с, т, ч, х, в, х ва ғайра) воқеъ мегардад; сониян, садопардаҳо кашида шуда, тавре ба ҳамдигар наздик мешаванд, ки дар байни онҳо сӯроҳии танге (наздик ба бастан) ба вуҷуд меояд, вале дар зерин таъсири ҷараёни ҳаво як миқдори ҳаво аз ин суроҳӣ мегузарад ва садопардаҳо боз дубора дар ҳолати фишурдагӣ ба ҳам наздик мешаванд ва боз ҳолати зикршуда такрор мешавад. Дар натиҷа як силсилаи пайдарпаи бо суръати зиёд суратгирандаи ҳамин ду ҳолат (наздикшавию дуршавии садопардаҳо) ба амал меояд (инро лапиши даврагӣ ё мураттаб мегӯянд), ки дар натиҷаи он садо, ё дақиқтараш лаҳни мусиқӣ, ки барои садонокҳо

(масалан : и, э, а, у, о) ва ҳам садоҳои ҷарангдор (б, в, д, з, г, ва ғайра) хос аст, ҳосил мешавад.

Ниҳоят, садопардаҳо метавонанд сусту озод, вале суроҳии садо нисбатан танг бошад. Дар ин маврид ҳаво бо мушкилӣ аз ҳалқ берун меояд ва ҳамроҳ бо ҳаво садои молишфӯрии он (ҳаво ба лабҳои суроҳии садо молиш меҳӯрад) пайдо мешавад. Ин шавшув дар нутқи беовоз мушоҳида мешавад.

Садопардаҳо қодиранд, ки дар як сония тахминан аз 40 то 1700 бор ларзанд, вале дар нутқи маъмули лапиши онҳо ба 85—200 (дар нутқи мардон) ё 160—340 (дар нутқи занон) ларза дар сония баробар аст. Ин тафовут ба фарқияти сохти садопардаҳо, ба ғафсии тунукии онҳо вобаста аст. Садопардаҳо ҳар қадар ғафс бошанд, садо ҳамон қадар паст мешавад ва баръак садопардаҳо ҳар қадар тунук бошанд, онҳо ҳамон қадар мутаҳаррик мешаванд ва овоз ҳам он қадар баланд мешавад. Дар сифати овоз инчунин дараҷаи кашида шудани мушакҳо, мутаҳаррикӣ, қувваи мушакҳо ва ғайра асар дорад.

ДАСТГОҲИ ОВОЗ

Барои ба вуҷуд омадани овоз кори садопардаҳо кофӣ нест, зеро ларзиши онҳо овози бисёр заъифро ба вуҷуд меорад. Овоз дар ковокии болои ҳалқ тақвият пайдо карда, танини хоси ҳидро мейбад. Ковокиҳои аз ҳалқ болотар сето мебошанд:

а) ковокии гулӯ

б) ковокии даҳон

в) ковокии бинӣ. Ин се ковоки вобаста ба шаклу ҳаҷмашон ба овоз на танҳо тобишҳои гуногун мебахшанд ва онро тақвият медиҳанд, балки овозҳои алоҳидаи нутқи моро месозанд. Истилоҳи «дастгоҳи овозсозӣ» ҳам бо мақсади қайд кардани ҳам ин хусусияти ин се ковокӣ истифода мешавад ва бо он пайваست мебошанд. Ба тӯфайли ҳаракатҳои мушакҳои гуногун онҳо ба ҳар тараф ҳаракат меkunанд: аз ҳамдигар дур ё ба ҳамдигар наздик мешаванд, ба дарун ё берун ҳама қад мешаванд. Ин ҳаракатҳо барои ҳосил кардани садо (овоз) бағоят муҳиманд, зеро ба воситаи онҳо ҳаракати садопардаҳо идора карда мешавад. Ҳамаи тағйирҳои ҳалқ ба воситаи мушакҳо ба

ҳамдигар алоқаманд буда, тавассути пӯшиши мушаки умумӣ пӯшонида шудаанд ва дар якҷоягӣ як лӯлаи кӯтоҳ, вале кушодеро, ки аз тарафи боло боз аст, вале метавонад пӯшида шавад, ташкил медиҳад.

Қисми асосии ҳалқ, ки дар овозсозӣ саҳми асосӣ доранд, садопардаҳо мебошанд. Пӯстаи дохили хирноӣ дар ҳалқ ба матои мушакӣ табдил меёбад, ки аз он ду чини лабмонанди ба таври уфуқӣ муқобили ҷамдигар ҷойгирифта ба вучуд меоянд. Ин ду ҷуфти мушакҳо дар ҳалқ аз тарафи чап ва рост ва дар вазъияти уфуқӣ ба тавре қарор гирифтаанд, ки гӯё сӯроҳии ҳалқро мепошонанд.

Дар байни ин ду ҷуфти лундаи мушакҳо як сӯроҳие дида мешавад, ки ба ҳалтача шабоҳат дорад. Ду ҷуфти поёни садопардаҳои асосӣ ва ҷуфти дигари болоии мушакҳо садопардаҳои қозиб ва сӯроҳии байни ин ду ҷуфти мушакҳо маъдаи марганиевҳо номида мешаванд.

Ҳар кадоми садопардаҳои асосӣ аз ду мушак иборат мебошад, ки якеи онҳо аз лаби поёни тағояки аҳромӣ, дигари аз гӯшаи тағояки сипарак сар шуда, дар охир бо ҷамдигар пайваст мешаванд ва як қисми лӯндаи нугборикро ташкил медиҳанд. Ҳолигие, ки дар байни садопардаҳо дар натиҷаи ҳаракати тағояки аҳромӣ ба вучуд меояд, сӯроҳии садо ном дорад. Садопардаҳои қозиб баръакси садопардаҳои аслии мушак надоранд. Онҳо аз қабатҳои тунуку нозуки сершумор иборат мебошанд. Дар мавридҳои дучори касалӣ шудани садопардаҳои аслии садопардаҳои қозиб вазифаи онҳоро иҷро меkunанд.

Дар ҷунин мавридҳо овоз ғафсу паст ва хиррӣ мешавад. Сӯроҳии садо ба туфайли ҳаракати тағояки аҳромӣ метавонад шаклу андозаи гуногунро гирад, вале аз нуқтаи назари овозсозӣ се ҳолати онро фарқ кардан зарур аст: аввалан, садопардаҳо метавонанд суст ва аз ҷамдигар ҷудо бошанд. Дар ин маврид сӯроҳии байни онҳо боз аст ва ҳаво аз он бе монеа мегузарад. Ин ҳолати садопардаҳо ҳангоми нафасгирии физиологӣ ва талаффузи ҳамсадоҳои бечаранг, масалан, п, ш, с, т, ч, х, в, ҳ ва ғайра) воқеъ мегардад; садопардаҳо кашида шуда, тавре ба ҷамдигар наздик мешаванд, ки дар байни онҳо

сӯрохии танге (наздик ба бастан) ба вучуд меояд, вале дар зери таъсири ҷараёни ҳаво як миқдори ҳаво аз ин суроҳӣ мегузарад ва садо пардаҳо боз дубора дар ҳолати фиш урдагӣ ба ҳам наздик мешаванд ва боз ҳолати зикршуда такрор мешавад. Дар натиҷа як силсилаи пайдарпаи бо суръати зиёд суратгирандаи ҳамин ду ҳолат (наздиқшавию дуршавии садопардаҳо) ба амал меояд (инро лапиши даврагӣ ё мурағаттаб мегӯянд), ки дар натиҷаи он садо, ё дақиқтараш лаҳни мусиқӣ, ки барои садонокҳо (масалан : и, э, а, у, ў, о) ва ҳамсадоҳои ҷарангдор (б, в, д, з, ғ ва ғайра) хос аст, ҳосил мешавад.

Ниҳоят, садопардаҳо метавонанд сусту озод, вале сӯрохии садо нисбатан танг бошад. Дар ин маврид ҳаво бо мушкилӣ аз ҳалқ берун меояд ва ҳамроҳ бо ҳаво садои молишхӯрии он (ҳаво ба лабҳои сӯрохии садо молиш меҳӯрад) пайдо мешавад. Ин шавшув дар нутқи беовоз мушоҳида мешавад.

Садопардаҳо қодиранд, ки дар як сония тахминан аз 40 то 1700 бор ларзанд, вале дар нутқи маъмули лапиши онҳо ба 85—200 (дар нутқи мардон) ё 160—340 (дар нутқи занон) ларза дар сония баробар аст. Ин тафовут ба фарқияти сохти садопардаҳо, ба ғафсию тунукии онҳо вобаста аст. Садопардаҳо ҳар қадар ғафс бошанд, садо ҳамон қадар паст мешавад ва баръакс садопардаҳо ҳар қадар тунук бошанд, онҳо ҳамон қадар мутаҳарик мешаванд ва овоз ҳам он қадар баланд мешавад. Дар сифати овоз инчунин дараҷаи каши да шудани мушакҳо, мутаҳаррикӣ, қувваи мушакҳо ва ғайра асар дорад.

Фонетика барои имло ва саводноки аҳамияти ғавқулӯда дорад. Бинобарон ҳангоми гузашти ин қисми забоншиносӣ бояд ба ҷиҳати артикулятсия овозҳо аҳамияти махсус додан лозим аст.

Савол ва супоришот:

1. Ташдид чӣ гуна аломат аст?
2. Калимаҳое, ки ташдид доранд, асосан аз кадом забонанд?
3. Калимаҳои решагиреро номбар кунед, ки ташдид доранд.
4. Ҳамсадоҳои такрор аз ҷиҳати баромад чанд хел мешаванд?
5. Ба калимаҳои пайвастталаффузи мушаддад мисол оред.

6. Чаро калимаҳои бе ташдид дар назм мушаддад мешаванд?

Адабиётҳои истифодашуда:

1. С.Мачидова. Забони адабии муосири тоҷик. Фонетика(савтиёт).-Самарқанд: Нашри “ДДС”,2020.
3. Истамова М. Забоншиносӣ ва ҷанҳои табиӣ. Самарқанд – 2004;
3. Бобомуродов Ш., Бобомуродова М. Таълими баъзе масъалаҳои душвори фонетика ва имлои тоҷикӣ. – Душанбе: 2016. -200 с.
4. Дастури таълими забон (барои синфҳои ибтидоӣ) Тошкент: 2003;

МАВЗЎИ 5: ТАСНИФОТИ САДОНОКҲО ВА ҲАМСАДОҲОИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ. ТАҒИРОТИ ФОНЕТИКӢ ДАР ҶАРАӢНИ НУТҚ

Нақша:

- 1.Таснифи овозҳои садонок. Миқдори садонокҳои забони тоҷикӣ
- 2.Ҳамсадоҳои забони тоҷикӣ. Ҳамсадоҳои ҷарангнок ва бечаранг. Тафриқаи байни онҳо
- 3.Иштироки олатҳои нутқ дар талаффузи ҳамсадоҳо, гурӯҳбандии ҳамсадоҳои забони тоҷикӣ
4. Ҳичо ва хелҳои он

Мафҳум ва ибораҳои асосӣ: садонокҳо, фонема, омофон, артикулятсия, ҳамсадоҳои забони тоҷикӣ, алифбои забони тоҷикӣ.

Шиносоӣ бо фонетика одатан аз омӯзиши садонокҳо оғоз мешавад. Биёед аз урфу одатҳои, ки вобаста ба аҳамияти бештар доранд, дур нашавем. Онҳо ҳичой мебошанд. Ҳамсадоҳо бо садонокҳо ҳамчун мебошанд.

Кадам таснифи садонокҳо ва садонокҳо мавзӯи таваҷҷӯҳи мо барои омӯзиши садонокҳо дар ҷои аввал хоҳад буд?

Биёед аввал хусусиятҳои акустикии садонокҳоро дида бароем:

ҳамаи ин садоҳо бо оҳанги овоз ҳосил мешаванд;

бо шок ва стресс тавсиф мешаванд, яъне заиф ва қавӣ мебошанд;

садонокҳои заиф дар садо кӯтоҳанд; ҳангоми талаффуз кардани онҳо садоҳои овозро маҷбур кардан лозим нест;

Садонокҳои қавӣ бо талаффузи дарозтар ва шиддати риштаҳои овоз фарқ меkunанд.

Оҳанги садонокҳо хусусияти пурмазмун нест. Он танҳо метавонад ҳолати эҳсосии гӯянда ё маънои грамматикиро расонад. Масалан, дар ҷумлаи пурсиш садо дар калимае, ки бори бузурги маъноиро бар дӯш дорад, бо оҳанги баландтар хонда мешавад.

ИМЛОИ САДОНОКҲО

Таснифи овозҳои садонок ҳам дар забонҳои гуногун баробар нестанд. Забони тоҷикӣ ҳашт овози (фонемаи)асосии садонок дорад. Овозҳои садонок баъд аз он ки ба воситаи ба воситаи ларзиши садопардаҳо дар ҳалқ пайдо шудаанд, дар даҳан дар натиҷаи корҳои забону лабҳо (онҳо ба ҳолигии даҳан шакл ва ҳаҷмҳои гуногуне мебахшанд)ба характерҳои ба худ хос молик мешаванд. Бино ба гуфтаҳои болоӣ овозҳои садонок аз рӯи чунин асосҳо тасниф мешаванд :

- 1)Мувофиқи ширкат кардан ва ё накардани лабҳо
- 2)Аз рӯи дараҷаҳои боло бардошта шудани забон
- 3)Мувофиқи ҷои барҷастагии забон , ки ҳангоми пасу пеш ҳаракат кардани он пайдо мешавад.Аз рӯи тақсимот садонокҳо ба овозҳои садонокӣ қатори пеш ё нӯғизабонӣ (ӣ) садонокӣ қатори миёна ё мийназабонӣ(ӯ) ва овози садонокӣ қатори ақиб ё пасизабонӣ(у)ҷудо мешавад.Суръати нутқ ва оҳанги ҷумлаҳо ҳам ба фонемаҳо тобишҳои гуногун мебахшад.Инак хусусияти мухтасари овозҳои садонокӣ забони адабии тоҷик ва тарзи талаффузи онҳо: **Ҳарфҳои а, о, у** дар оғоз, байн ва анҷоми калима навишта мешаванд: абр, баҳор, замон, хона, дара; об, овоз, бол, бод, доро, тавоно; умед, усто, бузург, суруд, бозу, гесу, неру, абру ва ғайра.

Эзоҳ. Дар анҷоми калимаҳои решагии зерин бо риояи меъёри таърихӣ у навишта мешавад: бону, зону, неку, паҳлу, олу, орзу, дору, оҳу, аду ва ғайра.

Ҳарфи и дар оғоз ва байни калима навишта мешавад: истгоҳ, иншо, дил, нигоҳ ва ғайра.

Ҳарфи и дар анҷоми калима дар мавридҳои зерин навишта мешавад:

а) ҳамчун изофат: кишвари сарсабз, шаҳрванди Тоҷикистон, сари кӯҳи баланд ва ғайра.;

б) дар пешояндҳои барои, баъди, дар бораи, бо мақсади ва ғайра.;

в) дар пайвандакҳои ки, чи, чунки, агарчи, ё ин ки, ба сабаби он ки ва ғайра.;

г) дар исмҳои хоси иқтибосӣ: Леонардо да Винчи, Ганди, Паганини, Ибарури, Сочи, Тбилиси, Миссисипи ва ғайра.;

ғ) дар исмҳои чинси иқтибосии такси, туфли ва ғайра.

Ҳарфи ў (у-и дароз) дар байн ва анҷоми калима навишта мешавад: рӯз, гӯш, зӯр, дӯст, бў (ӣ), рӯ (ӣ), мӯ (ӣ) ва ғайра.

Ҳарфи ў маъмулан пеш аз ҳарфи ӣ навишта мешавад.

Эзоҳ. Ҳарфи ў дар оғози калима дар иқтибосҳои туркӣ навишта мешавад: ўгай, ўрда, ўғур, ўмоч ва ғайра.

Ҳарфи ӣ дар анҷоми калима навишта мешавад:

а) дар калимаҳои решагии навъи моҳӣ, ҳавлӣ, шолӣ, бихӣ, холӣ ва ғайра.;

б) ҳамчун пасванди калимасоз: дӯстӣ, бародарӣ, далерӣ ва ғайра.;

в) дар бандакҳои феълӣ ва хабарӣ: омадӣ, гуфтӣ, хунармандӣ, ту хунарманд ҳастӣ ва ғайра.;

г) дар ҷонишинҳои саволии кӣ? ва чӣ?: кӣ омад?, чӣ шуд? ва ғайра.

Ҳарфи э тибқи қоидаи маъмул дар оғози як теъдод калимаҳои иқтибосӣ навишта мешавад: эҷод, эзоҳ, эҳсон, эҳтиром, эҳтимол, элак, эрка, эстрада, экватор, экспертиза, экскватор ва ғайра.

а) дар оғози чанд калимаи тоҷикӣ дар асоси имлои таърихӣ ҳарфи э навишта мешавад: Эрон, Эрач, эдун, эзид, эдар, эшон ва ғайра.;

б) агар калима бо ҳарфи э оғоз шавад, ин навишт ҳангоми калимасозӣ низ риоя мешавад: тозаэҷод, соҳибэҳсон, боэҳтиром ва ғайра.;

в) дар байн ва анҷоми калима ба ҷойи ҳарфи э ҳарфи е навишта мешавад: меҳр, себ, шанбе, се ва ғайра.

Дар сохта шудани ҳамсадоҳои тоҷикӣ лабҳо, забон, забонча ва ҳалқ саҳми бештар доранд ва узви фаъол ҳисоб мешаванд. Вобаста ба ҳамин ҳамсадоҳо ба чор гурӯҳ чудо мешаванд:

а) лабӣ,

б) забонӣ,

в) забончагӣ,

г) ҳалқӣ.

Ба гурӯҳи ҳамсадоҳои лабӣ фонемаҳои *б, н, м, в, ф* дохил мешаванд. Ин ҳамсадоҳо боз ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: а) лабулабӣ (*б, н, м*); б) лабудандонӣ (*в, ф*).

Ҳамсадоҳои забонӣ чаҳордаҳ фонемаро дар бар мегиранд: *д, т, н, з, с, л, ж, ш, ч, ҷ, р, й, г, к*.

Вобаста ба кори қисмҳои гуногуни забон ҳамсадоҳои мазкур ба чунин гурӯҳҳо ҷудо мешаванд: а) пешизабонӣ: *д, т, з, с, ж, ш, ч, ҷ, р, л, н*. б) байнизабонӣ: *й*; в) беҳизабонӣ: *г, к*.

Ба гурӯҳи ҳамсадоҳои забончагӣ се фонема дохил мешавад: *ғ, х, қ*. Ба гурӯҳи ҳамсадоҳои ҳалқӣ фонемаҳои *ъ* ва *ҳ* дохил мешаванд. Аз рӯйи иштироки узвҳои ғайрифавол ҳамсадоҳои тоҷикӣ ба гурӯҳҳои лабулабӣ (*б, н, м*), лабудандонӣ (*в, ф*), дандонӣ (*д, т, з, с*), пешкомӣ (*ж, ш, ч, ҷ, л, р*), байникомӣ (*й*), паскомӣ (*г, к*), беҳизабонӣ (*ғ, х, қ*) ва ҳалқӣ (*ъ, ҳ*) ҷудо мешаванд.

ИМЛОИ ҲАМСАДОҲО

Дар сохта шудани ҳамсадоҳои тоҷикӣ лабҳо, забон, забонча ва ҳалқ саҳми бештар доранд ва узви фавол ҳисоб мешаванд. Вобаста ба ҳамаи ҳамсадоҳо ба чор гурӯҳ ҷудо мешаванд: а) лабӣ, б) забонӣ, в) забончагӣ, г) ҳалқӣ.

Ба гурӯҳи ҳамсадоҳои лабӣ фонемаҳои *б, н, м, в, ф* дохил мешаванд. Ин ҳамсадоҳо боз ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: а) лабулабӣ (*б, н, м*); б) лабудандонӣ (*в, ф*). Ҳамсадоҳои забонӣ чаҳордаҳ фонемаро дар бар мегиранд: *д, т, н, з, с, л, ж, ш, ч, ҷ, р, й, г, к*. Вобаста ба кори қисмҳои гуногуни забон ҳамсадоҳои мазкур ба чунин гурӯҳҳо ҷудо мешаванд: а) пешизабонӣ: *д, т, з, с, ж, ш, ч, ҷ, р, л, н*. б) байнизабонӣ: *й*; в) беҳизабонӣ: *г, к*. Ба гурӯҳи ҳамсадоҳои забончагӣ се фонема дохил мешавад: *ғ, х, қ*. Ба гурӯҳи ҳамсадоҳои ҳалқӣ фонемаҳои *ъ* ва *ҳ* дохил мешаванд. Аз рӯйи иштироки узвҳои ғайрифавол ҳамсадоҳои тоҷикӣ ба гурӯҳҳои лабулабӣ (*б, н, м*), лабудандонӣ (*в, ф*), дандонӣ (*д, т, з, с*), пешкомӣ (*ж, ш, ч, ҷ, л*,

р), байникомӣ (й), паскомӣ (з, к), бехизабонӣ (з, х, қ) ва ҳалқӣ (ъ, ҳ) чудо мешаванд.

Ҳарфи ж дар се мавқеъ навишта мешавад: жола, жарф, жўлида, лағжидан, нажод, пажўҳиш, аждаҳо, жож ва ғайра.

Ҳарфи й (йот) дар мавридҳои зерин навишта мешавад:

а) дар оғози калимаҳои иқтибосӣ: йод, йог(а), йот, йўрға ва ғайра.;

б) дар байн ва анҷоми калима: кайҳон, майдон, айвон, май, най, чой, пой ва ғайра.

в) ҳарфи й пеш аз садонокҳои а, о, у, э(е) дар якҷоягӣ бо ин садонокҳо бо як ҳарф навишта мешавад: й+а=я, й+о=ё, й+у=ю, й+э=е: поя, соя, ёр, ёд, дарё, бурё, юнонӣ, юғ, ем, елим ва ғайра.

Эзоҳ. Калимаҳое, ки таърихан дар таркиби худ ҳамсадои й доранд, аз ин қоида истисно мебошанд: чой (чойи сиёҳ), қой (чойи муносиб), лой (лойи нарма), пой (пойи чап); дар калима ва таркибҳои навъи найистон, оройиш, осойиш, чораҷӯӣ, рӯйи хотир, ба рӯйи, ба сӯйи, ба чойи ва ғайра.

Ҳамсадои н пеш аз б ба сурати м талаффуз шуда, аммо тибқи меъёр н навишта мешавад: анбор, анбӯр, занбар, занбӯр, пунба, сунбул, танбал, танбӯр, шанбе ва ғайра.

Дар калимаҳои иқтибосии русӣ ба чойи ҳарфи ц ҳарфи с (пеш аз садонок ва дар дохили калима пас аз ҳамсадо) ва ҳарфҳои тс (дар байни ду садонок) навишта мешавад: семент, сирк, концерт, конституция, дотсент, милитсия ва ғайра.

Ҳарфи ъ дар байн ва анҷоми иқтибосҳои арабӣ ба чойи айн ва ҳамза навишта мешавад: аъло, баъзе, чамъ, мавзӯъ, навъ, матбӯъ, масъул, масъала, таърих ва ғайра.

Эзоҳ. Агар ба калимаҳои иқтибосии бо ъ анҷомёфта изофат ва ё пайвандаки у илова гардад, ҳарфи ъ навишта мешавад: чамъи мардум, рафъи мушкilot, навъи ангур, табъу нашр, шамъу парвона ва ғайра.

Ҳарфи ғ дар байни ду садонок, ба истиснои калимаҳои ғабол ва таъин навишта намешавад: маориф, таом, мавзӯи баҳс, тулӯи офтоб, шурӯи кор, маҷмӯи ашъор ва ғайра.

Имлои ҳамсадоҳои ташдиддор:

а) дар калимаҳои тоҷикӣ дар асоси усули таърихӣ сурат мегирад: арра, барра, парра, пашша, бурро ва ғайра.;

б) ҳамсадоҳои ташдиддор дар калимаҳои иқтибосии арабӣ, тибқи қоида дар қолабҳои ғаъъл (наҷҷор, раззоқ, ҳаммол); тағаъъл (ташаққур, таҳаввул, таназзул); муғаъъл (мураккаб, муаззам, мунаққаш); муғаъил (мусаввир, мударрис, мумаййиз); мутағаъил (мутаваассит, мутакаббир, мутаҳаййир); мутағаъл (мутақаддам, мутааххар); ва калимаҳои навъи иттиҳод, иттилоъ, иттисол, муттаҳид, муттафиқ, мубарро, муҷалло, мусаммо, мутасаддӣ, мутасаллӣ, мутаваллӣ, табарро, тавалло, тасалло ва ғайра. навишта мешаванд;

в) ҳамсадоҳои анҷоми калимаҳои иқтибосии арабии навъи дур, кул, зид, қад, сир, хат, фан, ҳад ва ғайра., ки таърихан ташдид доранд, дар калимасозию калимабандӣ ташдиди онҳо дубора барқарор мегардад: дурри ноёб, кулли мардум, зидди душман, қадди расо, сирри ҳарбӣ, фанни забон, ҳадди ақал, истилоҳи фанӣ, кори хаттӣ, хатту савод, ҷидду ҷаҳд ва ғайра.

г) ташдиди йот якҷо бо ҳарфҳои йотдор дар шакли зер навишта мешавад: айём, тайёр, муҳайё, таҳайюл, муайян, музайян ва ғайра.

Ҳамсадоҳо гурӯҳи калони овозҳои нутқро гўянд, ки якҷоя бо садонокҳо системаи фонемаҳои забонро ба вучуд меоранд.

А) онҳо ҷои муайяни ташкилшавӣ доранд, ҳангоми ҳосилшавӣ ҷараёни ҳаво аз шуш бароянда ба монеъа (дар сўроҳии даҳону бинӣ) бархўрда шавшуви ҳамсадоеро падида меоранд:

В) манбаи шавшув доранд, вале ин ҷиҳат ба ҳамаи онҳо хос нест: масалан сонориҳо шавшув надоранд.

С) маъмулан ҳиҷо намесозанд.

Ҳамсадоҳои забони тоҷикӣ аз фонемаҳои зерин иборатанд.

Б, П, М, Н, В, Ф, Д, Т, З, С, Ж, Ш, Ч, Қ, Л, Р, Ё, К, Г, Ғ, Х, Ҳ, Қ, Ў

Ҳамсадоҳои тоҷикӣ аз рӯи кори садопардаҳо ба се гурӯҳ тақсим мешаванд:

А) Ҳамсадоҳои лаҳнӣ ё сонорӣ: М Н Л Р Ё - ки дар натиҷаи лаппиши муназзаму мураттаби садопардаҳо бе шавшув ҳосил мешаванд.

В) Ҳамсадоҳои ҷарангнокӣ: Б В Д З Ж Ч Г Ғ -ки омили ҳосилшавии пардаҳо буда, лаҳни ҳосил карданашон дар ковокиҳои резонатор ибҳо шавшув омезиш меёбанд.

С) Ҳамсадоҳои бечаранг: Ф Т С Ч К Қ Х Ъ Ҳ –ки дар ҳосилшавиашон садопардаҳо иштирок надоранд.

Дар сохта шудани ҳамсадоҳои тоҷикӣ лабҳо, забон, забонча ва ҳалқ сахми бештар доранд. Вобаста ба ҳамин ҳамсадоҳо ба чор гурӯҳ ҷудо мешаванд: а) лабӣ, б) забонӣ, в) забончагӣ, г) ҳалқӣ.

Ҳамсадоҳои лабӣ: Б П М Ф В

Ҳамсадоҳои забонӣ: Д Т Н З С Л Ж Ч Ҷ Ч Р П Г К

А) Ҳамсадоҳои пешизабонӣ : Д Т Н З С Л Ж Ч Ҷ Ч Р Л Н

Б) байнизабонӣ: Ё

В) беҳизабонӣ: Г К

Ҳамсадоҳои забончагӣ: Ғ Х Қ

Ҳамсадоҳои ҳалқӣ: Ъ ва Ҳ

Аз рӯи иштироки узвҳои ғайрифаъол ҳамсадоҳои тоҷикӣ ба гурӯҳҳои лабулабӣ: б п м; лабудандонӣ: в ф; дандонӣ д т з с; пешикомӣ: ж ш ч ҷ л р; байникомӣ: ё; пасикомӣ г к; беҳизабонӣ: ғ х қ ва ҳалқӣ ъ ҳ ҷудо мешаванд.

Ба тӯфайли иштироки шавшув ва лаҳн дар тавлиди ҳамсадоҳо 16 фонемаи ҳамсадоҳо дар 8 ҷуфт муттаҳид мешавад: б-п, в-ф, д-т, з-с, ж-ш, ч-ҷ, г-к, ғ-қ. Фонемаҳои бечаранги қ, ъ, ҳ, ва сонори (бешавшув) м, н, л, р, ё ҷуфти мувофиқ надоранд.

Таснифи овозҳои садонок ҳам дар забонҳои гуногун баробар нестанд. Забони тоҷикӣ ҳашт овози (фонемаи)асосии садонок дорад. Овозҳои садонок баъд аз он ки ба воситаи ларзиши садопардаҳо дар ҳалқ пайдо шудаанд, дар даҳан дар натиҷаи корҳои забону лабҳо (онҳо ба ҳолигии даҳан шакл ва ҳаҷмҳои гуногун мебахшанд) ба хусусиятҳои ба худ хос молик мешаванд. Бино ба ҷуфтиҳои болоӣ овозҳои садонок аз рӯи чунин асосҳо тасниф мешаванд :

1) Мувофиқи ширкат кардан ва ё накардани лабҳо

2) Аз рӯи дараҷаҳои боло бардошта шудани забон

3) Мувофиқи ҷои барҷастагии забон, ки ҳангоми пасу пеш ҳаракат кардани он пайдо мешавад.

Садонокҳои забони тоҷикӣ ва таснифоти онҳо

Ҳамаи узвҳои инсонро, ки дар ташкилбодии нутқ иштирок мекунад, олатҳои нутқ меноманд. Олатҳои нутқ аз лабҳо, дандонҳо, забон, ком, забонча, тилчак, фарроҳии даҳон, фарроҳии бинӣ, пешгаҳи даҳон, ҳалқ, хирной, бронхҳо (найчаҳои нафаскашии шуш), шуш, диофрагма иборатанд. Шуш ҳазинаи ҳаво аст.

Садо дар натиҷаи ларзиши садопардаҳо ба вучуд меояд. Ларзиши садопардахоро бошад, ҷараёни ҳавои аз шуш бароянда ба амал меоварад. Ҷараёни ҳавои аз шуш бароянда ба воситаи хирной ва тағояки ангуштаринмонанд ба садопардаҳои зичи пӯшидашуда дучор мешаванд ва бо зӯр садопардахоро таккон дода, кам-кам аз байни онҳо (сӯроҳии садо) мебарояд-ин такконхӯрӣ бо суръат (дар як сония аз 80 то 130 бор) такрор меёбад. Садо ҳам натиҷаи ҳамин такконхӯрӣ ва ларзиш мебошад.

Овозҳои нутқ, овозҳое, ки бо мақсади мубодилаи афкор тавассути дастгоҳи гуфтор (узвҳои нутқ) сохта ва талаффуз мешаванд. Овозҳои нутқ дар асоси «фармоне», ки аз нимкураи чапи майнаи сар мерасад ба вучуд меоянд. Таҳдиду таҳлили овозҳои нутқ дар се замина — тавлидӣ, физикӣ ва иҷтимоӣ (лингвистӣ) сурат мегирад.

Дар заминаи тавлиди механизми дастгоҳи гуфтор ва сахми узвҳои нутқ мавриди таҳқиқ қарор мегиранд. Овозҳои нутқ аз лаҳнҳо (тонҳо) ва шавшувҳо иборатанд. Лаҳнҳо дар натиҷаи ларзишҳои садопардаҳо ба амал меоянд. Шавшувҳо бошанд, дар асари лаппишҳои номудаваар дар ҷараёни ҳавое, ки аз шуш берун омада, дар натиҷаи ба ҳам наздик шудан ё расидани узвҳои нутқ дар сӯроҳи даҳону бинӣ ба монетае дучор меоянд, пайдо мешаванд.

Лаҳнҳо садонокҳоро ва ҳамсадоҳои лаҳниро (м, н, л, р, ӣ) ва шавшувҳо ҳамсадоҳои бечарангро ба вучуд меоранд. Ҳамсадоҳои ҷарангдор аз омезиши лаҳнҳо ва шавшувҳо ҳосил мешаванд. Садонокҳо аз рӯи ҳаракатҳои амудӣ (ё дараҷаи бардошт: боло — и, у,

миёна — з, ӯ, о ва поён — а ва уфуқии забон (ё қатор): пеш — и, э, марказӣ — ӯ, а, қафо — у, о ва иштироки лабҳо (лабӣ — у, ӯ, о ва ғайрилабӣ — и, э, а) фарқ мекунам. Ҳамсадоҳо низ аз рӯи чор аломат:

а) кори садопардаҳо (ҷарангдор — б, в, э, д, ҷ, ч, г, ғ ва бечаранг — п, ф, с, т, ш, ҷ, к, х, қ, ъ, д)

б) резонаторҳо (димоғӣ — м, н ва ғайридимоғӣ — ҳамаи ҳамсадоҳо ғайр аз м ва н

в) тарзи ташаккули зич: а) содда — б, п, д, т, г, к, қ, ъ;

б) мураккаб — д, ҷ;

роғ: а) якмахрача — в, ф, з, с, ғ, х, ҳ, б) думахрача — ҷ, ш, г), кори узви фаъол ё махраҷи овозсозӣ

1) лабӣ: <а) лабулабӣ — б, п, м; б) лабу- дандонӣ — в, ф;

2) забонӣ: а) пешизабонӣ — д, т, з, с, ҷ, ш, ҷ, ч, л, р, н; б) байнизабонӣ — й; в) пасизабонӣ — г, к; г) забончагӣ — г, х, қ;

3) халқӣ: а) рӯяк — ъ ва чуқур — д) фард мекунам.

Дар заминаи физикию акустикӣ табиати физикии овозҳои нутқ ва аломатҳои физикии онҳо: дарозӣ, дараҷаи паҳнокию қувватнокӣ мавриди таҳлилу таҳқиқ қарор мегирад. Ин аломатҳои физикии овозҳои нутқ дар шароит ва ҳолатҳои гуногуни фонетикӣ таҳқиқу муқоиса ва дараҷаи молик будани овозҳо ба ин хусусиятҳо нисбат ба овозҳои дигар таъмин карда мешавад. Таснифи – акустикии овозҳо низ дар асоси ҳамин аломатҳо сурат мегирад.

Дар ҷиҳати иҷтимоӣ ё лингвистии овозҳои нутқ вазифа ва саҳми онҳо дар ҷараёни мубодилаи афкор омӯхта мешавад. Аз ин рӯ, ин ҷиҳати овозҳои нутқро ҷиҳати функционалӣ ё фонологӣ низ меноманд. Ин се ҷиҳати овозҳои нутқ мавзӯи бадеӣ як қисми илми забоншиносӣ—фонетика (*фонология*)-ро ташкил медиҳанд.

Дар фонетикаи имрӯза ҷиҳати функционалӣ ҷиҳати асосии овозҳои нутқ ҳисоб мешавад, зеро тақтеи ҷараёни нутқ ба овозҳои алоҳида ва алоқамандона бо он ҳалли ҳамаи масъалаҳои лингвистии овозҳои нутқ маҳз аз диди функционалӣ имконпазир аст. Ҷараёни нутқ табиатан занҷири муттасили овозист ва аз диди тавлид ва

хусусиятҳои физикӣ тақтеи он ба овозҳои алоҳида имконнопазир аст. Тақтеи он танҳо ба воситаи *фонема*, ки дар овозҳои нутқ зоҳир мешавад ва намояндаи овозҳои нутқ мебошад, амалӣ мегардад.

Аппарати нутқ ё дастгоҳи нутқ, маҷмӯи узвҳои одамиро гӯянд, ки ғайр аз вазифаи асосии физиологии худ барои сохтани овозҳои нутқ низ хидмат мекунад. Узвҳои нутқ ду гурӯҳанд: узвҳои, ки дар овозсозӣ иштироки бевосита надоранд, вале ба он мусоидат мекунад ва узвҳои, ки дар овозсозӣ бевосита иштирок доранд. Узвҳои гурӯҳи аввал инҳоянд:

1) хирной; 2) шуш; 3) диафрагма. Ин се узв дастгоҳи нафасро ба вучуд меоранд. Вазифаи асосии дастгоҳи нафас аз ҳаво таъмин намудани организм (махсусан дар чараёни нутқ) мебошад.

Узвҳои гурӯҳи дуюм дастгоҳҳои садо ва овозро ба вучуд меоранд. Дастгоҳи садо иборат аз ду узв аст: ҳалқ ва садопардаҳо. Ҳалқ аз чор тағояки асосӣ ва пӯшиши онҳо сохта шудааст: а) тағояки ангуштарӣ; б) тағояки сипаршакл; в) тағоякҳои кафлесшакл; г) тағояки забоншакл. Садопардаҳо ду чини дохилии ҳалқ буда, ба ду лаби ба таври уфуқӣ муқобили якдигар хобида шабоҳат доранд. Роғи байни ин ду парда сӯроҳии садо ном дорад. Садо дар натиҷаи ларзиши муназзаму мусалсали (мудавварн) садопардаҳо, ки аз таъсири фишори ҳавои аз шуш оянда ба амал меояд, дар шакли мавҷҳои овозӣ ҳосил мешавад, ки мо онро дар сурати лаҳн дарк мекунем.

Овозҳои нутқ дар натиҷаи кори узвҳои овозсоз (ё дастгоҳи овоз), ки дар ковокиҳои гулӯ, бинӣ ва даҳон амал мекунад, ба вучуд меоянд. Узвҳои овозсоз ду ҳел мешаванд: фаъол ва ғайрифаъол. Узвҳои фаъол: забон, лабҳо, пардаҳои ком, забонча, садопардаҳо мебошанд. Узвҳои ғайрифаъол: дандонҳо, комисахт. Ҳаракати узвҳои нутқ ҳангоми овозсозӣ тавлиди овоз ё мухтасаран тавлид номида мешавад. Хусусиятҳои овозҳои нутқ, ки ба кори узвҳои овозсоз вобаста мебошанд, хусусиятҳои тавлидӣ ва он қисми фонетика, ки бо таҳқиқи ин хусусиятҳо сару кор дорад, фонетикаи тавлидӣ ном дорад.

ТАСНИФИ ОВОЗҲОИ САДОНОК

Овозхое, ки дар талаффузашон ҳаво аз шуш бемонеъа мебарояд, садонок номида мешавад. Овозҳои садонок чунин хусусиятҳо доранд:

1. Садонокҳо ҳичоро ташкил меkunанд.
2. Дар талаффузи садонокҳо ҷоғ бештар кушода мешавад. Кашишнокӣ ҳислати асосии садонокҳо аст.

Мувофиқи ҳолати забон ва лабҳо овозҳои садонокро аз се ҷиҳат ба гурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст:

- а) аз рӯи қатор;
- б) аз рӯи дараҷаи бардошта шудани забон;
- в) аз рӯи иштироки лабҳо.

Аз рӯи қатор, яъне ҳаракати забон бо пеш ё қафо садонокҳо ба чунин гурӯҳҳо ҷудо мешаванд:

1. садонокҳое, ки дар талаффузи онҳо забон ба пеш кашида мешаванд, садонокҳои қатори пеш меноманд: и, э, а.
2. садоноке, ки ҳангоми талаффузашон забон ба ақиб моил мешавад, садонокҳои қатори ақиб ном доранд: о, у.
3. Садоноке, ки дар талаффузи он қисми гуногуни забон баробар ба тарафи ком бардошта мешавад, садоноки қатори миёна ном дорад: ў.

ЧАДВАЛИ САДОНОКҲО

1. аз рӯи бардошта шудани забон: садонокҳои болоӣ (и, у) садоноки поёӣ (а) садонокҳои мобайнӣ (э, о, ў)
2. аз рӯи иштироки лабҳо: садонокҳои лабӣ (у, о, ў) садонокҳои ғайрилабӣ (и, э, а) ёдбарсарҳо ҳар кадом аз ду фонемаи мустақил иборатанд. Онҳо ба чадвали умумии садонокҳо дохил намешаванд: $я=й+а$; $ё=й+о$; $ю=й+у$; $е=й+э$;

Сино чун ҳаким ва табиб дар заминаи овозшиносӣ низ дорои назариёти махсус мебошад. Ў илова бар натиҷагирӣҳои арзишманди илмӣ, перомуни ҷанбаҳои физикии овоз дар бархе аз осори худ, мисли "Китоб-уш-шифо" ва "ал-Қонун фи-т-тиб" рисолаеро низ бо номи "Махориҷ-ул-хуруф" ("Махраҷи ҳарфҳо") роҷеъ ба илми овошиносӣ таълиф кардааст, ки дар арабшиносии тоҷик мавриди

тахқиқи чомеъ қарор нагирифта, то ҳол арзиши забоншиносии он низ муайян нагардидааст. Дар ҳоле ин рисола, на танҳо яке аз аввалин асарҳои назарӣ доир ба овозшиносӣ (фонетика)-и забони арабӣ мебошад, балки дар он афкори муҳим роҷеъ ба 8 савтиёти забони тоҷикӣ ва забонҳои дигар баён гардидааст.

Бо вучуди ин ки рисолаи ёдшудаи Ибни Сино дар Шарқу Ғарб таҳқиқ ва баррасӣ шуда, ба забонҳои мухталиф низ тарҷума гардидааст, вале дар арабшиносӣ ва забоншиносии тоҷик ҷойгоҳу мартабаи он ҳанӯз муайян нагардида, ба забони тоҷикӣ низ тарҷума нашудааст. Аз ин рӯ, мо қарор додем, онро ба сурати мӯъҷаз ба хонанда ва муҳаққиқи тоҷик шинос намуда, сипас тарҷума ва таҳқиқи онро ба забони тоҷикӣ дар шакли китоби алоҳида ба ҷоп расонем. Рисолаи "Махориҷ-ул-хуруф" аз шаш фасл иборат аст:

Бахши аввал: Дар сабаби падид омадани овоз.

Бахши дувум: Дар сабаби падид омадани ҳарфҳо.

Бахши савум: Дар ташреҳи ҳанҷара (гулӯ) ва забон.

Бахши чаҳорум: Дар сабабҳои ҷузъии як-як ҳарфҳои арабӣ.

Бахши панҷум: Дар ҳарфҳое, ки ба ин ҳарфҳо монанд мебошанд.

Бахши шашум: Дар ин ки ин ҳарфҳо ҷуз аз ҳаракатҳои гуфторӣ низ шунда мешаванд.

Фонетика барои имло ва саводноки аҳамияти ғавқулодда дорад. Бинобарон ҳангоми гузашти ин қисми забоншиносӣ бояд ба ҷиҳати артикулятсия овозҳо аҳамияти махсус додан лозим аст.

Мутобиқати овозҳо яке аз сабабҳои асосии пайдоиши тобишҳои фонема мебошад. Тобишҳои фонема (тобишҳои ҳамнишинӣ ва мавқеӣ), ки дар натиҷаи мутобиқати тавлиди як овоз ба овози дигар пайдо мешаванд, байни худ муносибати тазодӣ надоранд. Мутобиқат бо ҳамин хусусият аз табдил, ки бо бадали фонемаҳо сару кор дорад, фарқ мекунад. Дар ҷараёни нутқ мутобиқати ду гурӯҳ овозҳоро фарқ мекунанд: мутобиқати ҳамсадоҳо ва садонокҳо; мутобиқати байниҳамдигарии ҳамсадоҳо.

Дар мавриди аввал мутобиқат дар байни овозҳои гуногун (садонокҳо ва ҳамсадоҳо) сурат мегирад ва табиист, ки овозҳои

гуногун наметавонанд ба якдигар пурра мутобиқ шаванд. Дар мавриди дуҷум мутобиқат дар байни овозҳои ҳамчунинс (ҳамсадоҳо) ба амал меояд ва барои монанд шудани ин овозҳо ба ҳамдигар монеа дида намешавад.

Мутобиқати овозҳои гурӯҳи аввал (ҳамсадо ва садонок) *мувофиқат* ва мутобиқати овозҳои гурӯҳи дуҷум (ҳамсадоҳо) *монандшавӣ* ном дорад.

Мувофиқат. Овозҳо дар чараёни нутқ дар ду муҳити овозӣ ба ҳамдигар мувофиқат мекунанд: дар муҳити *ҳамнишинӣ* ва *мавқеӣ*.

Мувофиқати ҳамнишинӣ дар байни овозҳои ҳамнишин сурат мегирад ва вобаста ба навъи овозҳо ду ҳел мешавад:

мувофиқати садонок бо ҳамсадо (C + X)

мувофиқати ҳамсадо бо садонок (X + C).

Дар *мувофиқати садонок бо ҳамсадо* садонокҳо ба категорияҳои гуногуни ҳамсадоҳо аз ҷиҳати қатор (ҷой) мувофиқ мешаванд, ки ин ҳодиса дар мавридҳои зерин ба назар мерасад:

Агар садонок баъд аз ҳамсадоҳои пешизабонӣ ё лабӣ омада бошад, мувофиқати пешрав ба амал меояд, зеро ин ҳамсадоҳо садонокро ба пеш мекашад: вучуд, бум, бом. Мувофиқати пасрави садонокҳо дар сурате барҷаста зоҳир мешавад, ки садоноки қатори ғайри пеш дар байни ду ҳамсадои лабӣ ё пешизабонӣ воқеъ шуда бошад: боб, бузург, бабр, бадан, бод, вафо.

Агар пеш аз садонок ҳамсадоҳои пасизабонӣ омада бошад, садонок саҳт ба қафо кашида мешавад: кар, гела, қаҳ, гелос, гандум. Пеш аз садонок омадани ҳамсадоҳои забончагӣ ва гулӯӣ ин ҳодисаро равшантар нишон медиҳад: қанд, ханда, ҳилла, хира;

Агар пеш аз садонок ҳамсадои димоғӣ ояд, садонок бо асари онҳо тобиши димоғӣ пайдо мекунад: нур, домод, мавиз. Тобиши димоғии садонокҳо дар байни ду ҳамсадои димоғӣ бештар намоён мешавад: ман, мом, мум, нун, нон ва ғайра.

Мутобиқати ҳамсадо бо садонок дар мавридҳои равшантар зоҳир мешавад, ки ҳамсадо пеш аз садоноки лабӣ омада бошад: кӯза, сӯзан, гувоҳ, бозор ва ғ. Дар ин маврид ҳамсадо дар натиҷаи мувофиқати

пешрав бо садонок аз рӯи кори лабҳо мувофиқ шуда, тобиши лабӣ пайдо мекунад.

Мувофиқшавии *ҳамсадоҳо бо садонокҳо* бештар барои ҳолати заданокӣ хос аст. Ин ҳодиса дар ҳолати беадагӣ мушоҳида шавад ҳам, ба тӯфайли таҳфифи саҳти садонокҳои ноустувор мувофиқшавии овозҳо бисёр заиф аст.

Монандшавӣ. Монандшавии фонемаҳо (ассимилятсия аз лафзи лот. *assimilato* – монандшавӣ), баръакси ҳодисаи мутобикат дар байни як категорияи овозҳо мушоҳида мешавад. *Ҳодисаи ба ҳамдигар монанд шудани овозҳои нутқро монандшавии фонемаҳо мегӯянд, ки дар ҷараёни нутқ дар натиҷаи мутобикати фонемаҳои ҳамнишин рӯй медиҳад.* Масалан, дар таркиби овозии [нб] дар калимаҳои шанбе, занбӯр, занбар, чанбар ҳамсадои сонории [н] аз ҷиҳати кори узви овозсоз (махраҷ) ба ҳамсадои [б] монанд мешавад: овози [б] ҳамсадои зич, ҷарангдор, лабӣ ва ғайридимоғӣ буда, овози [н] ҳамсадои зич, нӯғизабонӣ, сонорӣ ва димоғӣ мебошад, яъне ин ду фонема бо узвҳои гуногун, якумӣ ба воситаи лабҳо ва дуюмӣ ба воситаи нӯғи забон сохта мешавад. Аммо дар ҳамнишинӣ ҳамсадои [б] овози [н]-ро ба худ аз ҷиҳати кори узви овозсоз (лабҳо) монанд мекунад ва аз ҳамин рӯ калимаҳои боло ба *шакли [замбӯр], [замбар] ва [чамбар]* талаффуз мешаванд.

Монандшавӣ вобаста ба дараҷаи монанд шудани овозҳо ду навъ мешавад: **комил ва ноқис.**

Дар монандшавии *комил* овозҳо ба ҳамдигар пурра монанд мешаванд. Масалан, фонемаи *д*, ки аз *т* танҳо бо аломати ҷарангнокию бечарангӣ фарқ мекунад (аломати дигар; зичӣ, пешизабонӣ ва ғайридимоғӣ барои ҳар ду фонема умумӣ мебошанд), дар калимаҳои *бадтар* ва *садто* дар ҳамнишинии [дт] омада, ин аломатро аз даст додааст ва ба ҳамсадои бечаранги [т] комилан монанд шудааст: [бат-тар], [сатто]. Монандшавии *комил* барои ҳамнишиниҳои овозҳои ҳамузв хос аст.

Монандшавии *ноқис* одатан дар ҳамнишиниҳои ҳамсадо бо садонок, садонок бо ҳамсадо ва ҳамсадо бо ҳамсадо воқеъ мегардад.

Мувофиқати мавқеӣ. Дар забони тоҷикӣ дар натиҷаи ба муҳити истеъмол мувофиқ шудани овозҳо ду ҳодисаи маъмули фонетикӣ *тахфиф* (редуксия) ва *монандшавӣ* ба амал меояд. Ҳодисаи якум хоси садонокҳо ва дуум хоси ҳамсадоҳо мебошад. Дар зери мафҳуми *тахфиф* тағйироти овозие фаҳмида мешавад, ки дар муҳити беадагӣ ва заиф воқеъ мегардад. Тахфиф бештар ба садонокҳо хос аст, зеро онҳо воситаҳои ҳичосоз мебошанд. Садонокҳо дар чараёни нутқ метавонанд аз ҷиҳати сифат ва миқдор (тамдид) тағйир ёбанд. Вобаста ба навъи тағйирот ду навъи тахфиф *сифатӣ* ва *миқдорӣ* фарқ карда мешавад.

Тахфиф (редуксия) яке аз хусусиятҳои вокализми беадаи забони ҳозираи тоҷик аст, вале ҳамаи садонокҳо ба ин қонун тобеъ нестанд. Дар ин ҳолат баъзе садонокҳои тоҷикӣ ба дигаргунии сахте дучор мегарданд ва аз ҷиҳати сифату миқдор тағйир меёбанд. Барои садонокҳои дигар гӯё ин ҳолат вучуд надорад, қорбасти онҳо дар муҳитҳои заданок ва беада кам фарқ мекунад. Вобаста ба ҳодисаи тахфиф садонокҳои забони тоҷикиро ба ду гурӯҳ ҷудо мекунам:

1. садонокҳои устувор: э, ў, о.

2. садонокҳои ноустувор: и, а, у.

Ин ду гурӯҳи фонемаҳо дар ҳиҷои заданок фарқ намекунам. Фарқи онҳо дар ҳиҷои қушоди беада равшантар маълум мешавад. Дар ин ҳолат садонокҳои ноустувор аз ҷиҳати миқдору сифат сахт тағйир меёбанд, вале садонокҳои гурӯҳи устувор дарозию сифати худро устуворона нигоҳ медоранд. Аз ҳамин рӯ ҳодисаи тахфифро мансуби садонокҳои ноустувор медонанд. Садонокҳои **и, а, у** дар ҳолати заданок аз садонокҳои гурӯҳи устувор қариб фарқ надоранд, аммо дар ҳиҷои қушоди беада, онҳо сахт кӯтоҳ мешаванд. Ин кӯтоҳшавӣ гоҳо то дараҷаи аз байн рафтани онҳо оварда мерасонад. Масалан, фонемаи **и** дар ин ҳолат ҳам сифатан ва ҳам миқдоран тағйир ёфта, амалан дар ҳамсадои пешина зухур меёбад: китоб [кэтоб], сифат [сэфат]. Дар нутқи бошитоб ин тағйирот ба дараҷае мерасад, ки садонок гоҳо вазифаи ҳичосозияшро ҳам гум мекунад.

Садоники у низ дар ҳолати беада тахфиф ёфта, мустақилияту муайянии худро аз даст медиҳад. Садоники у ба туфайли тавлиди лабиаш дар ҳамсоғӣ бо ҳамсадоҳои ҷарангдор сифати хоси худро нигоҳ медорад: гувоҳ (г^увоҳ), гумон [г^умон], гурусна [г^ур^усна], аммо дар байни ҳамсадоҳои бечаранг то ба дараҷаи аз байн рафтан тахфиф меёбад: хушбахт [х^ушбахт], чукри [ч^укри]. Фонемаи а, ки нисбатан ба ду фонемаи аввала устувортар аст, низ дар ҳолати беадагӣ ихтисор мешавад: сафед (сəфед), қасам (қəсам), ҷакидан (чəкидан).

Тахфифи садонҳои и, а, у дар ҳолати беадагӣ онҳоро ба ҳамдигар наздик мекунад ва гоҳо ин наздикӣ ба дараҷае мерасад, ки ин се садонҳо ба як овоз [ə] бадал мешаванд, вале вазифаи ҳиҷсосозӣ ва арзиши фонологии худро гум намекунанд. Бо вучуди ин ихтисоршавии садонҳои а, и, у танҳо ба ҳолати беадагӣ вобаста нест. Дар фарқ қунонидани онҳо омилҳои дигар, алаҳхусус хусусиятҳои мавзунии нутқ (ритм) низ аҳамиятнок аст.

Афзоиш. Дар ҷараёни нутқ дар натиҷаи ҳамнишинии фонемаҳо таркибҳои овозие пайдо мешаванд, ки талаффузашон мушкил аст. Бо мақсади осон шудани талаффуз дар ин таркибҳо як овоз (садонҳо ё ҳамсадо) афзуда мешавад. Дар

фонетика ин ҳодисаро афзоиши овозҳо ё қўтоҳтар афзоиш меноманд. **Афзоиши таърихиро** дар калимаҳои таърихӣ вомехӯрем, ки дар талаффузи онҳо мушкилӣ пеш омада, бо иловаи овозе мувофиқ карда шудаанд. Аз ҷумла калимаҳои *шаҳриёр* ва *мардикор*, ки дар онҳо таърихан ҳамнишинҳои сегона [хрӣ] ва [рдк] шаҳрёр ва мардкор мавҷуд будааст ва барои талаффуз мушкилӣ мекардааст, садоники [и] илова шуда, талаффузи таркибҳои овозиро осонтар кардааст. Садоники [и] дар таркиби ин калимаҳо ҷунун мустаҳкам ҷой гирифтааст, ки ба нормаи талаффузи адабӣ дохил шуда, шакли хаттӣ пайдо кардааст, ки имрӯз навишти ин калимаҳо бе ҳарфи [и] ба нормаи имло дуруст намеояд. Ҳодисаи афзоиши фонемаҳо метавонад,

боиси ба вучуд омадани вариантҳои овозии калимаҳо шавад. Масалан, дар калимаҳои зерин иловаи ҳамсадоҳои [н] ва [т] боиси пандоиши шаклҳои дигари ҳамин калимаҳо гардидааст: *бозигар//бози-н-гар, чакма//чакма-н дома//дома-н, болиш//болиш-т гӯшти//гӯшти-н қоли//қоли-н*.

Мавриди зикр аст, ки имрӯза имлои забони тоҷикӣ бевосита варианти охирини ин калимаро чун нормаи забони адабӣ қабул намудааст. *Афзоиши муосир* дар талаффузи имрӯза, дар чараёни нутқ мушоҳида мешавад. Дар афзоиши муосир баръакси афзоиши таърихӣ овози афзуда ҳанӯз дар ҳамнишиниҳои фонемаҳо ҷои комилан мустаҳкаму доимӣ надорад, вале рафта-рафта устувор мешавад ва тадричан ба нормаи талаффузи адабӣ дохил гардида, дар хат инъикос меёбад. Масалан, дар калимаҳои ҳавои [ҳавоӣ] хунук, бобои [бобойӣ] ман, бинои [биноӣ] нав дар талаффуз ҳамсадои [й] афзуда мешавад ва ин ҳодиса мувофиқи норма аст, вале дар хат инъикос намеёбад. Аммо фонемаи [в], ки дар калимаҳои аввали таркибҳои *сахрову дашт, ҷову ҷалол* афзудааст, мувофиқи норма буда, бар хилофи ҳодисаи болоӣ дар хат ба воситаи ҳарфи мувофиқ [в] ифода мешавад.

Афзоиш

метавонад ҳам дар гурӯҳи садонокҳо ва ҳам дар гурӯҳи ҳамсадоҳо ба амал ояд.

Афзоиши садонокҳо, маъмулан, дар ҳамнишинии ҳамсадоҳо дучор мешавад. Дар ин гуна таркибҳо бо мақсади осон шудани соҳибони забон ё як ҳамсадоро талаффуз намекунанд (ҳодисаи коҳиш) ё як садонок илова мегардад. Масалан, дар калимаи *сохтмон* талаффузи ҳамнишинии сегонаи ҳамсадоҳо [хтм] вазнин аст ва барои осон кардани он ба ин таркиб садоноки [у] илова гардида, ин калима [сохтумон] талаффуз мешавад.

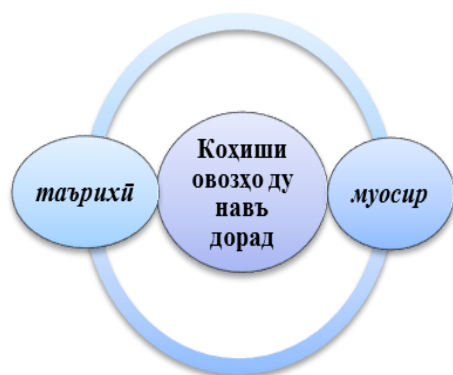
Афзоиши ҳамсадоҳо дар ҳамнишиниҳои садонокҳо ба амал меояд. Масалан, агар исмҳо бо садоноки **и, а, у** тамом шаванд, ҳангоми ҷамъбандии онҳо бо пасванди -он ҳамсадоҳои [г], [в], [й] афзуда мешавад: *моҳи – (й)-он, оҳу – (в)-он*. Бояд гуфт, ки на ҳамаи

фонемаҳо қобилияти афзоиш доранд, масалан, фонемаҳои *б, п, м, н, л, ф, ж, т, з, с, ғ, қ, ғ* дар афзоиш иштирок намекунанд. Афзоиш бештар ба фонемаҳои *й, в, г, ч* хос аст.

Коҳиш. Ҳодисаи коҳиши фонемаҳо акси ҳодисаи афзоиш аст. Сабаби воқеъ гардидани коҳиши фонемаҳо низ ҳамон усули осон кардани талаффузи таркибҳои овозии душворталаффуз мебошад.

Дар *коҳиши таърихӣ* як воҳиди овозӣ бо мурури замон ва вобаста ба қонунҳои инкишофи сохти овозии забон аз занҷири овозӣ меафтад. Масалан, коҳиши таърихӣ сабаб шудааст, ки дар калимаҳои зерин, ки таърихан ба шакли *номак, бандак* ва *зардак* талаффуз мешудаанд, ҳамсадои охири онҳо коҳиш ёфта, имрӯз дар шакли *нома, банда, зарда* талаффуз шаванд.

Коҳиши муосир фонемаҳо тобеи қонунҳои ҳамнишинӣ ва талаффузи забони муосир аст. Масалан, дар талаффузи гуфтугӯии

шакли феълии *меравам* аз асоси феълии *рав* ду фонема коҳиш ёфтааст ва ин шакли феълӣ дар се шахси танҳо ва ҷамъ ба таври зерин талаффуз мешавад. *ме-р-ам* *ме-р-ем* *ме-р-ӣ* *ме-р-ед* *ме-р-ад* *ме-р-анд*. Дар мисоли болоӣ аён мегардад, ки дар натиҷаи коҳиши фонемаҳо аз асоси феълӣ танҳо ҳамсадои [р] боқӣ мондааст.

Ҳодисаи коҳиши фонемаҳо бештар дар гурӯҳи ҳамсадоҳо — овозҳои маҳраҷдор дучор мегардад ва ба ҳамнишиниҳои мобайн ва охири ҳамсадоҳо хос аст. Дар ҳамнишиниҳои мобайнӣ коҳиш бештар дар мавридҳои содир мешавад, ки се ҳамсадо ҳамнишин гардад. Дар ҳамнишиниҳои сегона одатан

яке аз фонемаҳо (маъмулан ҳамсадои зич) аз талаффуз меафтад: *хиштгар* — *хишгар*, *кордча* — *корча*, *дастбурд* — *дасбурд*. Дар ҳамнишиниҳои охир низ ҳамсадоҳо коҳиш ёфта метавонанд: *хез* [хе], *деҳ* [те], *карданд* [кардан] ва амсоли инҳо. Коҳиши муосир ба забони гуфтугӯӣ хос аст ва аз ин рӯ мувофиқи нормаи забони адабӣ воқеъ намегардад, вале метавонад ба таври тадриҷӣ ба забони адабӣ ворид

шавад. Дар гурӯҳи садонокҳо ҳодисаи коҳиш чандон характернок нест. Садонокҳо (одатан ноустуворҳо) тобеи қонуни таҳфиф мебошанд.

Ҷойивазкунӣ. Ҷойивазкунии фонемаҳо (метатеза – лафзи юн. *metathesis*) дар натиҷаи ҳамнишинии овозҳо ба амал меояд ва ин ҳодисаи овозӣ ба осон кардани талаффуз вобаста аст. Агар дар ҳамнишинии дугона талаффузи аъзои якум нисбат ба дуум мураккабтар бошад, аввал фонемаи дуум, ки талаффузаш осонтар аст, сохта мешавад, баъд фонемаи якум тавлид мегардад. Масалан, дар ҳамнишиниҳои [бр], [фх], [фл], [зр], [фв] ва ғайра аввал фонемаи дуум, баъд фонемаи якум талаффуз мешавад ва дар натиҷа фонемаҳои ин таркибҳо ҷойҳои якдигарро иваз мекунанд: тубра//турба, сафҳа//саҳфа ё саҳифа, Назрулло//Нарзулло, қуфл//қулф, афв//авф ва ғайра. Ҷойивазкунӣ дар забони тоҷикӣ хоси ҳамсадоҳо буда, ду хел мешавад: *таърихӣ* ва *муосир*.

Ҷойивазкунии таърихӣ дар давраҳои пешинаи инкишофи забон сурат мегирад ва тадриҷан мустақам шуда, ба норма дохил мешавад ва дар хат инъикос меёбад ва шакли талаффузи аслии калимаро танг карда, ҷои онро мегирад. Масалан, калимаҳои *қулф*, *киф*, *сурфа*, *маҳсӣ* ва *авф* аслан дар шакл *қуфл*, *кифт*, *суфра*, *масҳӣ* ва *афв* будаанд, вале ба туфайли ҷойивазкунии фонемаҳои ҳамнишин

тадриҷан мустақил шуда шакли имрӯзаро гирифтаанд. *Ҷойивазкунии муосир* ҳанӯз зинда буда, ба нутқи гуфтугӯӣ хос аст. Дар ин маврид ҳар ду навъи талаффуз (бе ҷойивазкунӣ ё бо ҷойивазкунии фонемаҳо) ба таври мувозӣ вуҷуд дошта метавонад: ҳалво//ҳавло, дарё//дайро, чумъа//чуъма, вале рафтарафта яке аз онҳо дигареро танг

карда, аз истеъмол хориҷ месозад.

Табдил. Фарқи фонемагии алломорфҳои як морфема, фарқи овозии байни шаклҳои як реша, ё пешванд, ё пасванд, ё анҷомаро *табдил* (*бадалишавӣ*) меноманд. Табдили фонемаҳо ба ҳодисаи

мутобиқати овозҳо умумияте дошта бошад ҳам, ин ду ҳодиса аз якдигар фарқ мекунад:

1. Дар табдил фонемаҳои гуногун ба ҳамдигар бадал мешаванд. Дар ин маврид пайдоиши аҳолати тобишҳои фонема шабоҳату монандфонемаҳо шарт нест, вале ии фонемдар мутобиқат аҳо хатмист; ва

2. Табдили фонемаҳо ба мавҷудияти шаклҳои гуногуни як морфема вобаста аст ва аз ҳамин рӯ бадалшавӣ танҳо дар сурати монандии морфемаҳо ҷой дошта метавонад. Масалан, бадалшавии а//у дар ду шакли як морфема (паз//пӯхт) дида мешавад, аммо ин фонемаҳо дар

3. Фарқи байни таркиби морфемаҳои гуногун (масалан дар, бур) бадал намешаванд; табдил аз пайдоиши тобишҳои фонема дар он аст, ки пайдоиши ҳар як тобиши фонема ба шароити муайяни овозӣ вобаста аст ва дар байни тобишҳо муносибати такмили мушоҳида мешавад.

Агар шароити муайяни овозӣ тағйир ёбад, ба ҷои як тобиш тобиши дигар пайдо мешавад. Масалан, садоҳои [а] дар ҳамнишинӣ бо ҳамсадоҳои пасизабонӣ тобиши моили қафо [қафас] дорад, аммо дар ҳамнишинӣ бо ҳамсадоҳои пешизабонӣ тобиши моил ба пеш он [барра] пайдо мекунад. Вале дар табдили фонемаи [д] ба [т] дар калимаҳои кабуд [кабут] ва санҷид [санҷит] танҳо фонемаи ба ин ҳолати фонетикӣ (охирӣ калима) вобаста [д] ҳамчун фонемаи нишондор дар охири калима истифода намешавад. Фонема [т] дар ин ҳолат озод аст ва ба тағйирот дучор намешавад.

Ҳамаи табдилҳо ба шароити гуногуни овозӣ алоқаманд мебошанд, аммо вобаста ба гузашти замон вобастагии онҳо ба шароити ҳолатҳои овозӣ аз байн меравад ва бадалшавӣ ба ҳодисаи мустақил табдил ёфта, аз рӯи анъана сурат мегирад. Дар гурӯҳи дигари табдилҳо ҳодисаҳои овозие, ки мӯҷиби бадалшавӣ мешаванд, зиндаанд ва онҳоро дар заминаи маводи забони муосир шарҳ додан мумкин аст. Вобаста ба ҳамин ду навъи табдилро фарқ мекунанд: *табдили анъанавӣ ё таърихӣ, табдили зинда (ё муосир).*

Табдили таърихиро дар заминаи масолеҳи забони муосир шарҳ додан мумкин нест, зеро онро танҳо таърих муайян мекунад. Фарқи

дигари табдили *таърихӣ аз фонетикӣ* он аст, ки табдили овозӣ вазифаи сарфӣ надорад, аммо табдили таърихӣ вазифаи сарфӣ дорад, масалан, ба воситаи табдил фарқ кардани асосҳои феълӣ *наз//пухт, сӯз//сӯхт, хӯр//хӯрд, ...*

Ҳамчунин табдили таърихӣ дар хат ифода меёбад, вале табдили овозӣ чунин имконият надорад. Табдили таърихӣ яке аз мавзӯҳои баҳси таърихи забон аст. Дар ин ҷо мо бо овардани чанд мисол маҳдуд мешавем.

Табдили садонокҳо: *у//а: бурд//бар, пухт//наз, шуд//шав; у//о: сунурд//сунор, шумурд//шумор, буд//бош, намуд//намо; у//ӯ: шуст//шӯй, гуфт//гӯй ва ғайра.*

Табдили ҳамсадоҳо: *з//хт: дӯз//дӯхт, сӯз//сӯхт, наз//пухт, соз//сохт, гудоз//гудохт в//фт: ков//кофт, рав//рафт; б//фт: кӯб//кӯфт, рӯб//рӯфт, тоб//тофт; р//шт: дор//дошт, гузор//гузошт; й//ст: шӯй//шуст, ҷӯй//ҷуст, рӯй//руст; х//ст: хоҳ//хост, ҷаҳ//ҷаст, раҳ//раст.*

Табдили овозӣ дар забони ҳозираи тоҷик ду навъ дорад: **табдили ҳамнишинӣ ва табдили мавқеӣ.**

Табдили ҳамнишинӣ дар натиҷаи мутобиқату мувофиқати фонемаҳои ҳамнишин ба вучуд меояд. Дар ин маврид табдил натиҷаи бевоситаи монандшавӣ мебошад.

Табдили ҳамнишинии фонемаҳо дар гурӯҳи ҳамсадоҳо метавонад аз рӯи чор аломат: кори садопардаҳо, узви овозсоз ё маҳраҷи овозсозӣ, тарзи ташаккул ва вазъияти пардаҷаи ком сураат гирад, аммо табдили ҳамсадоҳои ҳамнишин аз рӯи ду аломати аввал равшантар зоҳир мешавад.

Табдили ҳамсадоҳо аз рӯи кори садопардаҳо дар ҳамнишинии ҳамсадоҳои ҷарангноку бечаранг ба назар мерасад. Дар ин маврид бояд ду тарзи ҳамнишиниро фарқ кард:

1. **бадалшавии ҷарангдор ба бечаранг**
2. **бадалшавии бечаранг ба ҷарангдор.**

Дар ҳар ду маврид бадалшавӣ дар натиҷаи монандшавии пасрав ба амал меояд. Агар ҳамсадои якум ҷарангнок ва ҳамсадои дуюм

бечаранг бошад, ҳамсадои якум дар зери таъсири ҳамсадои дуум чарангнокии худро аз даст медиҳад ва ба ҳамсадои бечаранг бадал мешавад.

*мазкур – маскур зудтар – зуттар тазкира – таскира себча – сепча
калидсоз – калитсоз, китобча – китопча*

Табдилҳои зикршуда метавонанд дар се маврид: дар дохили калима, дар ҳамнишинии калимаҳои ёрирасон бо калимаҳои мустақилмаъно ва дар ҳамнишинии ду калимаи мустақил ба амал оянд. Дар мисолҳои боло табдил дар дохили калима ба вучуд омадааст.

Агар пас аз калима танфис набошад, ин табдил ба табдили ҳамнишинии ҳамсадоҳо дар васлгоҳи ду калимаи мустақилмаъно табдил меёбанд ва бадалшавӣ ба фонемаи аввали калимаи дуум вобаста аст.

Табдили фонемаҳо метавонад дар натиҷаи дуршавии овоз (**диссимилятсия** – лот. dissimilatio – аз ҳамдигар дуршавии овоз) ба вучуд ояд. Диссимилятсия дар забони тоҷикӣ чандон маъмул нест, аммо дар мавридҳои, ки ин ҳодиса рӯй медиҳад, мӯҷиби бадалшавӣ мегардад. Табдил мувофиқи диссимилятсия дар ҳамнишинии фонемаи “**қ**” бо ҳамсадои бечаранги “**х**” мушоҳида мешавад:
*иқтисод–ихтасод тақсир–тахсир вақт–вахт тақсим – тахсим
нақша – нахша нақд – нахт*

Савол ва супоришот:

1. Дар фонетика кадом ҳодисаҳои овозӣ мавҷуд аст?
2. Тафовути нутқи овозӣ аз нутқи хаттӣ дар чист?
3. Тахфиф ва муносибати он бо зада.
4. Коҳиш ва намудҳои он?
5. Ҷойивазкунии таърихӣ ва муосирро шарҳ диҳед.
6. Ба бадалшавии овоз мисол биёред.
7. Ҳодисаҳои фонетикӣ дар асоси кадом қонунҳо сурат мегиранд?

Адабиётҳои истифодашуда:

1. С.Мачидова. Забони адабии муосири тоҷик. Фонетика(савтиёт).-Самарқанд: Нашри “ДДС”,2020.
- Истамова М. Забоншиносӣ ва фанҳои табиӣ. Самарқанд – 2004;
3. Бобомуродов Ш., Бобомуродова М. Таълими баъзе масъалаҳои душвори фонетика ва имлои тоҷикӣ. – Душанбе: 2016. -200 с.
4. Мачидов Х. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. I. –Душанбе, 2007
5. Забони адабии ҳозираи тоҷик Қ. 1 – Душанбе, 2010.
6. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ. I. – Душанбе, 2005

МАВЗӢИ 6: ҲИҶО ВА МАВҚЕИ ОН ДАР ЗАБОНИ ТОҶИКӢ. ҲИҶО, ЗАДА ВА ОҲАНГ

Нақша:

1. Мавҳуми ҳиҷо дар забони тоҷикӣ
2. Ҳиҷочудокунӣ дар забони тоҷикӣ
3. Интонатсия ва таснифи он
4. Оҳангшиносӣ ва мавзӯи баҳси он

***Мафҳум ва ибораҳои асосӣ:** ҳиҷо, фонема, зада, омилҳои ҳиҷочудокунӣ, ҳиҷосозӣ, моҳияти зада.*

Дар таҷзияи забоншиносӣ ҳадди охирин ва воҳиди хурдтарини таҷзия фонема мебошад. Аммо аз нуқтаи назари талаффуз бошад ҳадди охирини тақтеъ ҳиҷо аст. Аз ҳамин сабаб ҳиҷоро воҳиди хурдтарини талаффуз меноманд, ки:

1. Калима ва ё ҷумларо ба порчаҳои овозии аз ҳиҷо хурдтар тақсим намудан имконнопазир аст. Масалан: бо-дом, гул-дас-та, о-дам, во-ҳид-ҳо-и за-бон, кадар ка- ли-ма....
2. Ҳиҷо танҳо дар талаффуз воҳиди хурдтарин аст, дар таҳлили лингвистӣ ва дар шунид ҳиҷоро ба воҳидҳои хурдтар овозҳо – фонемаҳо тақсим намудан мумкин аст.
3. Ҳиҷо танҳо аз силсилаи овозҳои пайҳамомада иборат нест, балки маҷмӯи овозҳое мебошад, ки онҳоро ягон хусусияти умумӣ муттаҳид месозад ва ин хусусият программаи ягонаи талаффузи ҳиҷо (овозҳои таркиби он) аст, ки тавассути он ҷараёни тавлиди нутқ, кори узвҳои овозсоз идора карда мешавад.

Ҳичоҳо аз таркибҳои гуногуни овозҳои садонок ва ҳамсадо ташкил мешаванд ва дар ҳама гуна шароиту муҳити нутқ яклухтӣ ва тақсимнопазирии худро нигоҳ медоранд. Табиист, ки дар забон ҳичоҳо аз як овоз (садонок) ҳам ташкил ёфта метавонанд, (о-ҳис-та, а-ро-сат, бо-о-доб, са-о-дат, та-би-ӣ) вале дар нутқи муттасил ин гуна ҳичоҳо кам дучор меоянд. Нутқи муттасил занчири овозхост, ки дар он ҳичоҳо ба воситаи ҳамнишинии ҳамсадою садонок сохта мешавад ва аз онҳо занчирҳои овозии сершумор ва гуногуни нутқи овозӣ ба амал меояд.

Хелҳои ҳичо. Ҳичоҳо вобаста ба таркибу хусусиятҳои овозиашон якчанд хел мешаванд. Вобаста ба овозҳои охир, ки бо садонок тамом мешавад ё бо ҳамсадо ҳичоҳо ду хел мешаванд: *кушода ва баста*.

Агар ҳичо бо садонок тамом шуда бошад (со-да, со-ро, зо-ну, бо-ну, гу-лӣ, зе-бо), онро *ҳичои кушода* номанд.

Агар ҳичо бо ҳамсадо ба охир расад (гул-зор, таҳ-дид, боғбон, сад-барг, нар-гис), онро *ҳичои баста* меноманд.

Дар забони ҳозираи тоҷик ҳичои баста ва кушода вобаста ба хусусияти хоси худ боз ба хелҳои зерин ҷудо мешаванд: [ҲС] ва [ҲСҲҲ]. Қолиби аввалӣ мансуби ҳичои кушода буда, ду навъ дорад: [С] ва [ҲС]. Қолиби дуюм хоси ҳичои баста буда, чор навъ дорад: [СҲ], [СҲҲ], [ҲСҲ] ва (ҲСҲҲ).

Маъмултарини ҳичои тоҷикӣ навъи /ҲС/ – (дар гурӯҳи ҳичоҳои кушода) ва /ҲСҲ/ (дар гурӯҳи ҳичоҳои баста) мебошад. Дар айни замон ҳичои кушода нисбат ба ҳичои баста бештар дучор меояд.

Чадвали 5. Навъҳои ҳичои баста ва кушода

Кушода		Баста	
Навъи ҳичо	Мисол	Навъи ҳичо	Мисол
С	О-доб	СҲ	Ор-зу
ҲС	Шу-ҷо- ат	СҲ	Ар-зиш
	Бо-да	СҲҲ	Асп, орд
	Ши-ра	ҲСҲ	Кор-гар,
		ҲСҲ	Гул-зор
		ҲС	Бу-зург
		ҲСҲҲ	Хишт-рез

Ҳичоҳо вобаста ба овозҳои аввал, оғоз низ ду хел мешаванд: *боз ва пӯшида*.

Агар ҳичо бо садонок сар шавад (орзу, абрӯ, усто), *ҳичои боз* ва агар ба ҳамсадо оғоз ёбад (бахор, бону, фозил), *ҳичои пӯшида* ном дорад.

Ҳичоҳо вобаста ба заданокиашон низ ду навъ мешаванд: *заданок ва беада*.

Ҳичое, ки зада дорад, *ҳичои заданок* ва ҳичое, ки зада надорад, *ҳичои беада* номида мешавад.

Ҳичо дар системаи овозии забон вазифаи махсусро дорост. Вай ҳамчун *воҳиди хурдтарини талаффуз* ба пайдоиши тобишҳои сершумори фонема шароит фароҳам меорад.

Ҳичоро ҳамчун воҳиди хурдтарини нутқи овозӣ илмҳои гуногун: физика, физиология, равоншиносӣ, психолингвистика ва ғайра бо мақсадҳои мухталиф меомӯзанд. Забоншиносӣ аз маълумоти ҳамаи ин илмҳо фаровон истифода барад ҳам, онро чун воҳиди асосии структураи забон бо мақсади забоншиносӣ мавриди тадқиқ қарор медиҳад.

Тарзҳои ҳичосозӣ ва роҳҳои муайян намудани ҳудуди ҳичо аз масъалаҳои асосии назарияи ҳичо ба шумор меравад.

Ҳичосозӣ. Дар забони тоҷикӣ воситаи ҳичосоз фонемаҳои садонок мебошанд. Онҳо дар ҳудуди ҳичо ва дар тамоми ҳолатҳои он: дар

аввал (ор-зу, ар-ча), мобайн (кор-гар, нар-гис, сад-барг) ва охир (садо, бе-да, хо-на) озодона истеъмол мешаванд.

Садонокҳо мустақилона ё дар якҷоягӣ бо ҳамсадоҳо дар ҳиҷсосозӣ иштирок намуда, навъҳои гуногуну сершумори ҳиҷои тоҷикиро ба вучуд меоранд: о-мад, о-ҳис-та, бо-о-доб, са-о-дат.

Э з о ҳ: Аксарияти ҳиҷоҳои забони тоҷикӣ ба воситаи садонокҳо сохта мешаванд, аммо дар сурати бо ҳамсадоҳо ҳамшафат набудани садонокҳо ҳамсадоҳои сонории м, н, л, р, (в) метавонанд чун воситаи ҳиҷсосоз истифода шаванд. Ин қобилияти ҳамсадоҳои сонорӣ дар ду ҳолат – мобайн ва охири калима ё синтагма зоҳир мешавад: а-бр-ҳо, за-хм-ҳо, на-сл-ҳо, фи-кр, қа-ҳр, на-сл, ва-ҳм, ҳа-ҷв, ла-ҳн, ма-тн ва ғайра, вале ҳамин ки пас аз сонориҳо садонок ояд, ҳамсадоҳо аз ин вазифа озод мешаванд: фикрӣ, зах-мӣ, нас-лӣ, ҳаҷ-вӣ ва ғайра.

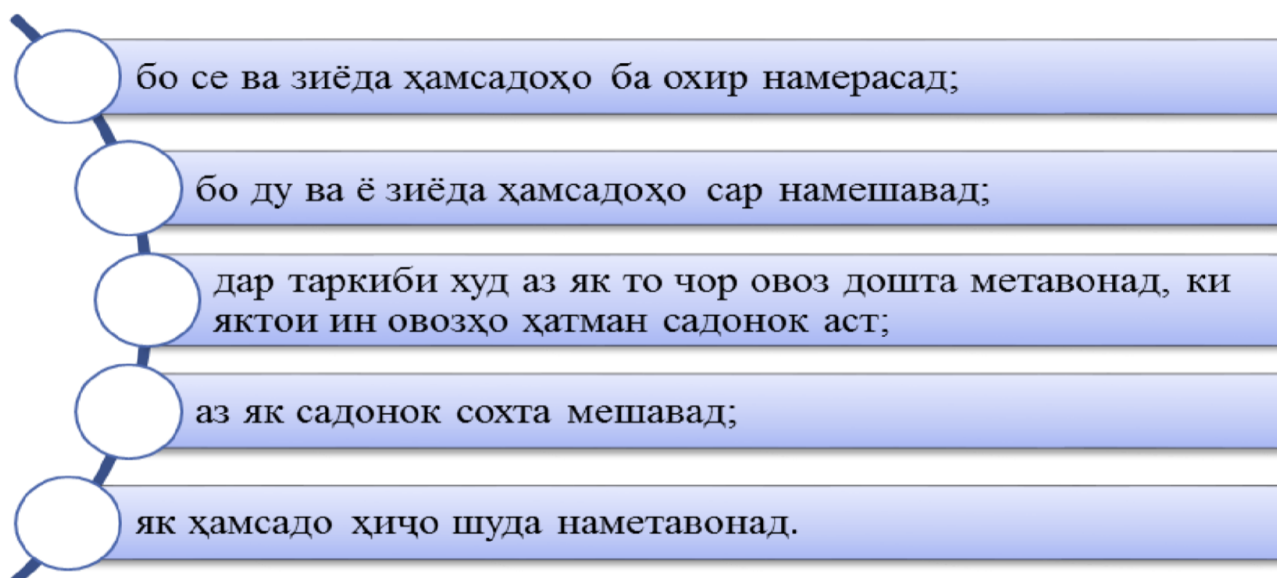
Ҳиҷочудокунӣ. Яке аз масъалаҳои мушқилтарини забоншиносӣ ба ҳиҷо чудо кардани калима ба ҳисоб меравад. Аз ҳамин сабаб то ҳол дар забоншиносӣ назарияи ягонаи ҳиҷо ва ҳиҷочудокунӣ, ки лоақал дар чанд забон қобили тадбиқ бошад, дида намешавад. Аммо бояд гуфт, ки ин масъала аз давраи антиқа то имрӯз борҳо мавриди баҳсу тадқиқ қарор гирифтааст, вале имрӯз ҳам ҳалли қаноатбахш надорад. Душвории ҳиҷочудокуниро савтшинос Л.Р.Зиндер низ таъкид намудааст: “...дар забонҳои дорои сохти фонемагӣ воҳиди хурдтарине, ки бори маъноӣ дошта метавонад, овози алоҳидаи нутқ фонема ба ҳисоб меравад. Ҳиҷо бошад бо маъно алоқа надорад ва аз ин рӯ гуё унсури боқимондаи давраи ҳиҷоӣ, давраи тофонемагии инкишофи забон аст.”

Ҳанӯз забоншиноси давраи атиқа Присман кӯшиш карда буд, ки ҳиҷоро ҳамчун ҳамнишинии овозҳо таъриф кунад. Филологҳои Рум ҳиҷоро аз нуқтаи назари арӯз мавриди тадқиқ қарор дода буданд. Савтшиносони машриқзамин низ масъалаи ҳиҷоро аз юнониҳо иқтибос карда, ба он аз диди арӯз наздик шуда, фикрҳои ҷолибе гуфта буданд. Абурайҳони Берунӣ ҳатто истилоҳи “силлоб”-и юнониро истифода бурдааст. Ибни Сино бошад, ҳиҷоро “муқаттаъ” номида чунин таъриф кардааст: “*чун ҳарфҳоро имконияти якбора адо кардан*

бошад, онро муқаттаъ меноманд”. Худи истилоҳи ҳиҷо бори аввал дар китоби “Мизон-уш-шеър фи арӯз-ул-араб-вал-ачам” дучор омадааст.

Масъалаи ҳиҷо дар асрҳои миёна ва махсусан, аз солҳои 60-70уми асри XIX сар карда диққати забоншиносонро бештар ба худ ҷалб кардааст. Мувофиқи қайди савтшиносон ҳиҷо воҳиди талаффуз аст, аммо бо вучуди монандии узвҳои овозсоз малакаҳои талаффуз дар ҳамаи забонҳо як хел нест. Ҳар як забони миллии малакаи хоси талаффуз дорад, ки алоқамандона бо хусусиятҳои системаи фонемаҳо, ҳамнишинию тағйири овозҳо, анъанаҳои талаффуз ва ғайра таърихан ба вучуд омадаанд. Маҷмӯи ҳамин малакаҳои талаффузи миллии сохти ҳиҷо ва ҳиҷочудокуниро дар забони миллии муайян мекунад. Аз ҳамин рӯ ҳиҷочудокунӣ бояд ба тавре сурат гирад, ки бо малака ва қонунҳои талаффузи забони тадқиқшаванда муҳолиф набошад ва ҳиҷоҳои дар асоси ягон омил ҷудокардашуда бо ҳиҷоҳои интуитивӣ мувофиқати том дошта бошанд.

Дар забони тоҷикӣ дар мавриди ҷудо кардани калимаҳои навъи *бибӣ, беда, талаба* ва амсоли инҳо ба ҳиҷо душворие дида намешавад. Ин калимаҳо ба таври *би-бӣ, бе-да, та-ла-ба* ба ҳиҷоҳо ҷудо мешаванд, зеро тарзи дигари ба ҳиҷоҳо ҷудо кардани ин калимаҳо (масалан, *биб-ӣ, бед-а, та-лаб-а*) номумкин аст. Душвории асосии масъалаи ҳиҷочудокунӣ дар мавридҳои пайдо мешавад, ки зарурати муайян намудани сарҳади ҳиҷо дар таркибҳои дугонаю сегонаи ҳамсадоҳо (масалан, таркибҳои [штр], [рзб], [рдб], [штр] дар калимаҳои навъи *хиштррез, марзбон, нардбозӣ, киштгардонӣ* ва амсоли онҳо) пеш ояд. Ҳиҷо дар забони тоҷикӣ дорои панҷ омили асосӣ аст:

Дар асоси ин омилҳо қоидаҳои зерини ҳичочудокуниро дар забони тоҷикӣ нишон додан мумкин аст:

А) агар дар байни ду садонок як ҳамсадо бошад, вай ба ҳичои баъдина мансуб аст: о-лу, о-зод, о-доб, о-дил, о-сӣ, идӣ...;

Б) агар дар байни ду садонок ду ҳамсадо паиҳам омада бошад, ҳамсадои аввал ба ҳичои пешина ва ҳамсадои дуюм ба ҳичои баъдина тааллуқ дорад: нар-гис, сӯх-бат, боғ-бо-нӣ. Ин тарзи ҳичочудокунӣ дар калимаҳои иқтибосии арабӣ, ки дар таркибашон фонемаи ʔ доранд, низ амал мекунанд: мас-ʔа-ла, қит-ʔа, қал-ʔа, шӯʔ-ла, шӯʔ-ба ва ғайра;

В) агар дар байни ду садонок се ҳамсадо ояд, ду ҳамсадои аввал ба ҳичои пешина ва ҳамсадои сеюм ба ҳичои баъдина мансуб аст: сулҳ-дӯст, нард-боз, санг-ча;

Г) агар дар байни ду ҳамсадо як садонок омада бошад, вай ҳамеша ба ҳичои пешина мансуб аст: бо-дом, бе-го-на-гӣ, далерӣ;

Д) агар дар байни ду ҳамсадо ду садонок омада бошад, садоноки аввал ба ҳичои пешина ва садоноки дуюм ба ҳичои баъдина мутааллиқ аст: бо-об-рӯ, бе-о-зор, бо-а-даб, са-о-датман-дӣ ва ғайра.

Ҳамчунин агар дар байни ин ду садонок ҳодисаи афзоиш рӯй диҳад, ҳичочудокунӣ мувофиқи моддаи якум сурат мегирад: мо-ил [мо-йил], шо-ис-та [шо-йис-та] ва амсоли инҳо.

Ин ҷо асосан хусусияти ба худ хоси калимаҳои аслан тоҷикӣ ва калимаҳои иқтибосии ҳазмшуда баён карда шуд. Дар забони адабии

ҳозираи тоҷик теъдоди зиёди калимаҳои умумихалқӣ низ мавҷуданд, ки мафҳумҳои зарурии ҳаётро ифода карда, дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ баробари калимаҳои гурӯҳи аввал истеъмол мешаванд. Структураи ҳиҷогӣ ва қоидаҳои ҳиҷочудокунӣ ин гурӯҳи калимаҳо аз калимаҳои аслан тоҷикӣ тафовут дорад. Ин калимаҳои воми дар забони тоҷикӣ хусусиятҳои асосии худро нигоҳ доштаанд ва мутобиқи қоидаи ҳиҷочудокунӣ забони ҳудашон мебошанд. Аз ҷумла калимаҳои вомии русӣ мувофиқи қоидаи ҳиҷочудокунӣ забони русӣ ба ҳиҷоҳо ҷудо мешаванд.

Мафҳуми зада. Калима аз ҷумлаи воҳидҳои асосии маънодори забон буда, аз пайдарҳамии овозҳо ва ҳиҷоҳо ба вучуд меояд, аммо ҳиҷоҳо ва овозҳои таркиби он дар ҷараёни нутқ талаффузи якхела надоранд. Маъмулан, дар ҳар як калимаи овозӣ яке аз ҳиҷоҳо нисбат ба ҳиҷоҳои дигар равшантару барҷастатар талаффуз мешавад. Гуфтан ҷоиз аст, ки ин шакли талаффузи калимаҳо аз якдигар ба тӯфайли задаҳои худ фарқ мекунанд ва чунин фарқияти ҳиҷоҳоро дар калима *задаи калима* таъмин менамояд. Тафовути ҳиҷои заданок аз ҳиҷоҳои беада дар хусусиятҳои тавлидӣ ва шунавоии овозҳои таркиби ҳиҷо зоҳир мегардад. Аз ин рӯ тавассути воситаҳои фонетикӣ (тавлидию шунавой) фарқ карда шудани яке аз ҳиҷоҳои калимаро *зада* (аксент лот. *accentus* - зада) гӯянд.

Дар талаффузи алоҳида ҳамаи калимаҳо дорои зада мебошанд, аммо дар ҷараёни нутқ (матн) маъмулан калимаҳои мустақилмаъно (якҳиҷой, духиҷой ва ғ.) зада қабул мекунад. Калимаҳои ёрирасон (пешоянду пасояндҳо ва ғ.) дар ҷараёни нутқ бе зада талаффуз мешаванд. Онҳо бо калимаҳои пешинаю баъдинаи мустақилмаъно ҳамроҳ шуда, якҷоя чун воҳиди яклухт талаффуз мешаванд.

Аз гуфтаҳои боло маълум мегардад, ки калима танҳо аз овозҳо ва ҳиҷоҳо иборат нест. Овоз ва ҳиҷоҳои пайҳам омада танҳо дар сурате ягон маъноро ифода намуда, ҷараёни мубодилаи афкорро мусоидат мекунанд, ки тавассути зада ба таври овозӣ муттаҳид шаванд. Яъне зада чун “ширеш” овозҳои алоҳида ва ҳиҷоҳоро ба ҳам пайваста як

воҳиди яклухти овозӣ “калима”-ро ба вучуд меорад. Бинобар ҳамин задаро яке аз унсури хатмии овозии калима мешуморанд.

Моҳияти овозии зада. Аз гуфтаҳои болоӣ аён аст, ки ҳиҷои заданок аз ҳиҷои беада ба равшании талаффуз ва қобилияти беҳтар дарк гардидани худ фарқ мекунад. Талаффузи равшани ҳиҷоҳои заданокро маҷмӯи воситаҳои овозие таъмин менамояд, ки ба воситаи онҳо ҳиҷои заданок аз ҳиҷоҳои беада фарқ мекунад. Аз ҷумла:

Қувваи ҳаракати узвҳои овозсоз ё дараҷаи тарангии узвҳои гуфтор ҳангоми овозсозӣ.

таъдиди овоз ё вақте, ки дар таълиди овозҳои ҳиҷо сарф мешавад лаҳн (овоз) ё дараҷаю суръати лаппиши садопардаҳо дар овозсозӣ;

Танин ё тобиши иловагии овоз, ки вобаста ба ҳаҷму шакли резонаторҳо ҷамъшавии қувва дар ягон ҷои дастгоҳи овозсоз.

Зада падидаи нисбист. Вай хосияти овозиест, ки ҳиҷо (овоз) метавонад ба он доро бошад ё набошад. Аз ин рӯ моҳияти овозии зада дар муқоисаи ҳиҷоҳо аз рӯи доро будан ба воситаҳои овозии заданокӣ: *дарозӣ*, *лаҳннокӣ*, *қувватнокӣ* ва сифати овоз равшан мегардад.

Иштироки воситаҳои овозӣ дар ташаккули ҳиҷоҳои заданок дар ҳамаи забонҳо як хел нест. Мқеи ин унсурҳоро дар ташкили ҳиҷои заданок ва фарқи онро аз ҳиҷоҳои беада системаи фонологии забони конкрет муайян мекунад. Моҳияти фонетикӣ ва навъи задаро низ дар ҳар забон унсурҳое муайян мекунанд, ки дар ташкил ва фарқ кунонидани ҳиҷои заданок аз ҳиҷоҳои беада саҳми бештар дошта бошад. Вобаста ба саҳми ин ё он унсур дар ташаккул ва фарқ кардани ҳиҷои заданок, яъне аз рӯи аломати асосии заданокӣ чор хели зерини задаи калимаро фарқ мекунанд:

- задаи миқдорӣ (ё квантативӣ);
- задаи лаҳнӣ (навоӣ ё мусиқавӣ);
- задаи қуввагӣ (ё динамикӣ);
- задаи сифатӣ.

Воситаҳои фонетикии зада дар фарқу чудо кардани ҳиҷои заданок якдигарро ҳамроҳӣ мекунанд ва аз ҳамин сабаб зада дар аксари забонҳо хусусияти омехтагӣ дорад. Масалан, дар забони франсавӣ ҳиҷои заданок бо се унсури аввала, дар забони олмонӣ ҳиҷои заданок аз ҳиҷои беада бо ду унсур (қувва ва лаҳн) фарқ мекунад. Дар забони русӣ унсурҳои асосии заданокӣ тамдид ва сифат мебошанд. Вале дар ҳар сурат дар чудо кардани ҳиҷои заданок аз ҳиҷоҳои беада, маъмулан, яке аз унсурҳо нисбат ба воситаҳои дигар ғаъолтар иштирок мекунад ва унсурҳои дигар ба сифати воситаи ёрирасон ба ҳамин унсури асосӣ хизмат мекунанд.

Мувофиқи маълумоти Т.Н.Хаскашев истилоҳи “зада” ё “зарба” ё “зарб” дар забони тоҷикӣ дар аввалҳои солҳои 30-юми асри XX пайдо шуд, вале моҳияту табиати овозии задаи калимаи забони тоҷикӣ то солҳои охир мавриди баҳс қарор нагирифта буд. Бо вучуди ин дар китобҳои дарсӣ ва васоити таълимӣ задаи калимаи забони тоҷикӣ задаи “қуввагӣ” ё “динамикӣ” номида мешуд ва онро ҳамчун “қувватноктар гуфта шудани яке аз ҳиҷоҳо дар калима” таъриф мекарданд.

Тадқиқоти солҳои охир, ки маҳз ба ошкор сохтани моҳияти овозии задаи калимаи забони адабӣ бахшида шуда буданд, нишон доданд, ки аломатҳои асосии заданокӣ – *тамдид*, *қувва ва лаҳн* дар фарқият ва чудо кардани ҳиҷои заданок дар забони тоҷикӣ саҳми гуногун доранд.

Тамдиди овозҳо дар чудо кардани ҳиҷои заданокӣ забони тоҷикӣ иштирок намекунад, зеро овозҳо сарфи назар аз заданокӣ беадагии ҳиҷоҳо тамдиди гуногун дошта метавонанд. Тамдиди овозҳо ба моҳияти овозии ҳуди овозҳо (устуворӣ ва ноустуворӣ) ва мавқеи онҳо дар синтагма (аввал, охир, мобайн) вобаста аст.

Саданокҳои ҳиҷои охири синтагма хоҳ устувор бошанду хоҳ ноустувор ва хоҳ заданок бошанду хоҳ беада, ҳамеша нисбат ба ҳамаи саданокҳои заданокӣ беадаи дохили ҳамин синтагма дарозтар талаффуз мешаванд. Ин ҳодиса далели он аст, ки тамдид дар забони

тоҷикӣ унсури заданокӣ набуда, воситаи таҷзияи овозии ҷумла ва ташкили мавзунияти он аст.

Қувватнокӣ дар фарқ кунонидани ҳиҷои заданок ҳамеша иштирок намекунад. Қувватнокии ҳиҷои заданок аз интенсивии ҳиҷои беада зиёдтар, ё баробар ва ё ҳатто аз он камтар ҳам шуда метавонад. Баландтар садо додани ҳиҷои заданок ҳамеша ба қувваи талаффуз вобаста нест. Баландии ҳиҷои заданок, пеш аз ҳама, ба хусусияти садонокҳои ҳиҷосоз – ба кушодагию бастагии онҳо вобаста аст.

Дар забони тоҷикӣ ҳиҷои заданок ба тӯфайли ҳамкориҳои мураккаби лаҳну қувванокӣ ташкил мешавад, ки дар он мавқеи асосиро лаҳн ишғол мекунад ва дар айнаи замон дорои се имконият мебошад: ҳиҷои заданок метавонад аз ҳиҷои беада бо лаҳни баланд ва қувваи бештар фарқ кунад. Ҳиҷои заданок метавонад лаҳни баландтар дошта бошад қувваи он ба қувваи ҳиҷоҳои беада баробар, ҳатто аз он камтар бошад. Ҳиҷои заданок метавонад нисбат ба ҳиҷои беада қувваи бештар дошта бошад ва лаҳни он ба лаҳни ҳиҷоҳои беада баробар ё аз он камтар бошад.

Имконияти сеюм танҳо дар охири ҷумла ва дар мавридҳои ба назар мерасад, ки хабар ба воситаи ҳиссаҳои номии нутқ, ки ада дар ҳиҷои охир меояд, ифода шуда бошад. Дар ҳамаи ҳолатҳои дигар ҳиҷои заданокро лаҳн ҳамроҳӣ мекунад ва интенсивӣ ба заданокӣ вобаста нест. Аз ин рӯ, “лаҳно унсури асосии овозии ада ҳисобида, навъи адаи калимаи забони тоҷикиро лаҳнӣ ё оҳангӣ шуморидан ба ҳақиқат наздиктар аст.”

Ҷои ада дар калима. Калимаҳо аз рӯи қолиби заданокӣ вобаста ба талаффуз ва меҳвари истеъмоли худ дар забони тоҷикӣ якранг нестанд. Дар гурӯҳе аз калимаҳои таркиби луғавӣ ада дар ҳиҷои охир (*одам, нарги́с, пахта́*), дар гурӯҳи дигар дар ҳиҷои *аввал* (*о́ре, а́на, о́ё, ко́шкӣ, но́хост, ҷо́ба-ҷо, фа́рдо*), дар гурӯҳи сеюм дар ҳиҷоҳои мобайн (*перо́рсол, паре́рӯз, ҳамо́но, азба́ски*) ва ғайра меояд. Агар ин масъаларо дар ҷараёни нутқ ба мушоҳида гирем, боз мураккабтар мешавад. Аз як тараф, калимаҳо морфемаҳои беада

қабул карда, қолиби заданокии худро тағйир медиҳанд: китоб / — — /, китоби / — — — /, китоберо / — — — — /, аз тарафи дигар, калима дар алоҳидагӣ ва дар ҷараёни нутқ метавонад, дар ҳиҷоҳои гуногун задаро қабул кунад ва қолибҳои гуногуни заданокӣ дошта бошад. Масалан: дар шумораи сеса д дар алоҳидагӣ зада дар ҳиҷои охир меояд, аммо дар ҷараёни нутқ (се`саду бисту як) ҳиҷои аввали он заданок аст.

Агар истеъмоли калимаҳоро дар алоҳидагӣ (дар шакли луғавӣ) ва дар ҷараёни нутқ (дар шаклҳои калима) ба назар гирем, калимаҳои забони тоҷикӣ ба гурӯҳҳои зерини *заданокӣ* (*аксентологӣ* — *аксентология*) тақсим мешаванд.

Зада дар калимаҳои вомӣ. Дар таркиби луғавии забонамон дар баробари калимаҳои асли микдори зиёди калимаҳои вомӣ (иктибосӣ), вожаҳои таркибҳои қадимаи забонҳои ба ҳам хеш ва бегона мавҷуданд, ки аз он ҳар як соҳибзабон истифода мебарад. Ин калимаҳои мафҳумҳои заруриро ҳаётиро ифода намуда, дар мавҷудияту истифода шудани забони тоҷикӣ ҳамчун воситаи алоқа арзиш доранд. Аз ин рӯ омӯзиши хусусиятҳои заданокии онҳо яке аз вазифаҳои фонетикии забони тоҷикӣ аст.

Маълум аст, ки “симои овозӣ”, сохтори дастурӣ ва маъноии луғавии калимаҳои вомӣ мувофиқи қонунҳои дохилии забони иктибоскунанда тағйир меёбанд, ба хусусиятҳои овозӣ, калимашиносӣ ва сохтори дастурии забони иктибоскунанда мувофиқату мутобиқат карда, дар забон устуворӣ пайдо мекунад.

Ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ дохил шудани калимаҳои бегона ба давраҳои гуногун вобаста ба ҳодисаҳои муҳими таърихӣ ва алоқаҳои давлатӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, савдо ва маданияту илмӣ алоқаманданд. Яъне калимаҳои вомӣ дар марҳилаҳои гуногуни мутобиқшавӣ ва мувофиқат қонунҳои овозӣ ва сохтори дастурии (фонетикӣ ва грамматикӣ) забони тоҷикӣ қабул кардаанд. Баъзан калимаҳои вомии арабӣ, туркӣ, ўзбекӣ, ҳиндӣ, юниониеро вомехӯрем, ки дар давоми асрҳо дар нутқи шифойӣ ва хаттии тоҷикон корбаст мешаванд ва хусусиятҳои миллии худро аз даст дода, ба дараҷае

точиконида шудаанд, ки мо онҳоро аз калимаҳои аслан тоҷикӣ фарқ карда наметавонем. Аз ҷумла калимаҳои зеринро метавон номбар намуд, ки хусусияти заданокии миллии худро дар забони тоҷикӣ иваз кардаанд:

калимаҳои арабӣ: *оли`м, қоди`р, коти`б, соди`қ, соҳи`б, соби`р, муалли`м, садоқа`т, тариқа`т, маърифат мунози`ра, мубори`за, музоки`ра ва ғайра.*

калимаҳои юнонӣ: *қафа`с, тарё`к Афлоту`н, Арасту`, қону`н, қала`м, Сукро`т, уқёну`с, Иқлиду`с ва ғайра.*

калимаҳои лотинӣ: *Қайса`р, дақёну`с, санда`л, сандалӣ ва ҳинди тўпӣ, тову`с, шатра`нч ва ғайра.*

Инчунин дар гурӯҳи калимаҳои туркӣ ва ўзбекӣ бошад аз сабаби мувофиқ омадани қолабҳои заданокӣ зарурати мутобиқу мувофиқшавӣ пеш наомадааст. Онҳо бо қолабҳои тайёри худ ба забони тоҷикӣ дохил шудаанд ва мавриди истифода қарор гирифтаанд: *байра`қ, қошу`қ, эла`к, қишло`қ, қаймо`қ, беги`м, қўшу`н, қарову`л, юзбошӣ.*

Дар баробари иқтибосоти зикршуда дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ калимаҳои вомии русӣ ва русӣ-байналмилалӣ низ ниҳоят бисёр буда, асосан исмҳоро ташкил медиҳанд ва истилоҳоти соҳаҳои сиёсӣ-иҷтимоӣ, фарҳангӣ, ҳарбӣ, хоҷагӣ, кишоварзӣ, техникӣ ва амсоли инҳоро дар бар мегиранд.

Гурӯҳи калимаҳои ҳазмнашудаи русӣ, русӣ-байналмилалӣ, ки ба воситаи забони русӣ ба забони тоҷикӣ дохил шудаанд, бо задаи русӣ талаффуз мешаванд. Дар ин калимаҳо зада дар ҳиҷоҳои гуногун:

аввал: *а`том, фи`зика, ра`дио, о`пера, а`лгебра;*

охир: *биле`т, ваго`н, вокза`л, бригади`р;*

мобайн: *омо`ним, агита`тор, интеллиге`нсия, демокра`тия, библиоте`ка...*

Агар ба калимаҳои вомии русӣ ва русӣ-байналмилалӣ морфемаҳои тоҷикӣ ҳамроҳ шаванд, қолаби заданокии аслиашонро тағйир медиҳанд, ки мавридҳои зер намуна шуда метавонад: агар ба калимаҳои вомӣ пасвандҳои калимасозии тоҷикӣ ҳамроҳ шавад: *фи`зик*

— физикӣ, а`том — атомӣ, а`вгуст — августӣ, хи`мия — химиявӣ, грамма`тика — грамматикӣ;

агар калимаҳои вомӣ бо пасвандҳои тоҷикӣ чамъ баста шавад: атомҳо`, физикҳо`, грамматикаҳо`, ваннаҳо`, вазаҳо`, агитаторҳо`, газетаҳо`;

дар мавриди аз калимаҳои вомӣ бо морфемаҳои тоҷикӣ калимаи нав сохтан: маши`на — машинасо`з, машинаро`н, пиани`но — пианинонаво`з, газе`та — газетаҳо`н, арти`стка — артистдухта`р ва ғайра.

Аз гуфтаҳои болоӣ бармеояд, ки дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ калимаҳои вомӣ аз рӯи хусусиятҳои заданокӣ ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд:

калимаҳои вомие, ки бо *задаи тоҷикӣ* талаффуз мешаванд;

калимаҳои вомие, ки *задаи забони вомшавандаро* нигоҳ медоранд.

Вазифаи задаи калима. Задаи калима чун унсури системаи овозии забон вазифаи ба худ хос дорад. Вазифаи асосии фонологии зада ин аст, ки вай ҳамчун масолеҳ дар сохтани таркиб ва симои овозии калима иштирок мекунад. Зада фонемаҳоро дар қолиби овозии калима муттаҳид намуда, воҳиди яклухти овозиро ба вуҷуд меорад. Ин вазифаи зада дар он амалӣ мешавад, ки ба воситаи зада яке аз ҳиҷоҳои калима намоёнтар талаффуз мешавад ва ҳиҷоҳои дигарро дар атрофи ҳиҷои заданок муттаҳид месозад. Калимаҳои *шафтолу`*, *пахта`*, *сабзӣ*, *кабу`д* танҳо аз силсилаи фонемаҳо иборат нестанд. Барои шинохтани ин калимаҳо мавҷудияти зада дар ҳиҷои охири онҳо низ шарт аст.

Вазифаи *калимафарқкунии* зада бо ҷуфти калимаҳои навъи *о`мад-ома`д*, *гу`зар-гуза`р*, *ба`рор-баро`р*, *ки`ро-киро`*, *ча`ро-чаро`*, *ба`рдошт-бардо`шт* маҳдуд намешавад. Вазифаи калимафарқкунии зада, ки аз вазифаи асосии калимасозии он сар мезанад (калима пеш аз он, ки фарқ карда шавад, бояд сохта шавад), ҳамаи калимаҳои забонро фаро мегирад. Ҷуфти калимаҳое, ки танҳо аз рӯи ҷои задашон фарқ меkunанд, миқдоран каманд, аммо калимаҳое, ки мустақилияти овозиашон ҳамчун воҳиди маъноӣ ба мавҷудияти зада дар яке аз

ҳичоҳои онҳо вобаста аст, аксарияти мутлақи луғати забони тоҷикиро ташкил медиҳанд. Тағйир додани ҷои зада дар ин гуна калимаҳо ба он оварда мерасонад, ки калима мустақилияти овозии худро аз даст дода, ба калимаи дигар табдил меёбад ё тамоман аз байн меравад. Маҳз ба туфайли вобастагии маъно ва таркиби овозҳо ба зада симои умумии калима ба вучуд меояд, ки ба воситаи он мо калимаҳои алоҳидаро мешиносем ва аз калимаҳои дигар фарқ мекунем.

Оҳанг дар забони тоҷикӣ

Гуфтор воҳидест, ки як фикри тобро ифода мекунад ва аз лиҳози дастуриву овозӣ комилан муташаккил аст. Воҳиди хурдтарини муҳобира гуфтор аст.

Гуфтор аз як ё якчанд калимаи бо ҳам алоқаманд иборат мешавад, аммо калимаҳои ба ҳам марбут танҳо дар сурате ягон маъно ё фикрро ифода карда метавонанд, ки бо оҳанги махсус – ахборӣ, саволӣ, хитобӣ талаффуз шаванд:

1. Ҳукм хонда шуд.
2. Ҳукм хонда шуд?
3. Ҳукм хонда шуд!

Ҷумлаҳои мазкур аз воҳидҳои якхелаи луғавию грамматикӣ иборат мебошанд, аммо онҳо ҳар кадом тобеи оҳанги муайян гардида, маъноҳои гуногунро ифода мекунанд. Моҳияти фонологии оҳанг низ дар ҳамин аст.

Оҳанг дар ҳар ду шакли мавҷудияти гуфтор (шифоҳӣ ва хаттӣ) зоҳир мегардад. Оҳанг унсури зоҳирии нутқи шифоҳӣ мебошад. Нутқ бе оҳанг намешавад, зеро рангорангии маъно ва ифоданокии нутқро оҳанг таъмин менамояд. Маҳз оҳанг бофти овозии ҷумларо, он чизеро, ки дар унсурҳои луғавию грамматикӣ инъикос намешавад ба вучуд меорад, зеро модалияти ҷумла танҳо ба воситаи оҳанг ифода мешавад. Дар нутқи шифоҳӣ ба туфайли шакли овозиаш оҳанг равшантар зоҳир мешавад ва гуногунрангу ғановатманд аст. Ҳар як ҷумла дар нутқи овозӣ метавонад тобишҳои гуногуни маъноиро ифода карда, хелҳои сершумори оҳангӣ дошта бошад, аммо ҳамеша тобишҳои оҳангии як ҷумла аз тобишҳои оҳангии ҷумлаи дигар фарқ

мекунад. Сабаб ҳамин аст, ки баъзе забоншиносон оҳангро хоси нутқи овозӣ медонанд. Аммо чунин фаҳмиши оҳанг маҳдуд ва яктарафа аст, зеро ҳар як ҷумлаи матн хаттӣ имконияти дер ё зуд ба шакли овозӣ табдил шудан дорад. Дар ин маврид ҷумла (матн) танҳо дар сурате дуруст фаҳмида мешавад, ки хонанда маъно ва оҳанги дар он ҷо кардаи нависандаро дуруст фаҳмад ва хонад.

Вазифаи оҳанг. Оҳанг аз ҷумлаи ҳодисаи сервазифаи фонетикӣ буда, *воситаҳои асосии фарқ кунонидани хелҳои асосии ҷумла* мебошад. Вобаста ба мақсади гуфтор се хели асосии оҳанг фарқ карда мешавад:

хабарӣ: *Мавсими гунучини мева тирамоҳ аст.*

саволӣ: *“Ғуломон”-и Садриддин Айниро хондаӣ?*

амрӣ: *Албатта, асарҳои Садриддин Айниро хонед!*

Дар фарқ кунонидани хелҳои гуфтор оҳанг бо воситаҳои лексикӣ грамматикӣ ҳамкорӣ мекунад, вале ин вазифаро мустакилона низ иҷро карда метавонад:

Қаҳрамонҳои асарро намунаи ибрат кард.

Қаҳрамонҳои асарро намунаи ибрат кард?

Қаҳрамонҳои асарро намунаи ибрат кун!

Дар фарқ кунондани навъҳои асосии гуфтор ҳамаи унсурҳои оҳанг иштирок дошта бошанд ҳам, роли асосиро *наво*(мелодика) мебозад. Се навъи асосии муҳабирот *ахбор*, *пурсиш* ва *амр* аз рӯи тарҳҳои оҳангии худ аз якдигар фарқ кунанд ҳам, дар байни оҳанг ва навъҳои ҷумла мувофиқати том дида намешавад.

Оҳанг ба сифати *воситаи алоқаи синтаксисӣ* низ истифода мешавад. Вазифаи синтаксисии оҳанг дар ҷумлаҳои мураккаб равшантар зоҳир мегардад. Дар ин маврид оҳанг дар якҷоягӣ бо воситаҳои дигари грамматикӣ дараҷаи алоқаи унсурҳои ҷумларо ифода мекунад. Агар воситаҳои грамматикӣ тарзи алоқа ва муносибати маъноӣ синтаксисии қисмҳои ҷумларо ифода намоянд, оҳанг танҳо дараҷаи алоқамандии унсурҳои ҷумларо нишон медиҳад.

Мақоми оҳанг дар ифодаи алоқаи синтаксисии калимаҳо, махсусан дар мавридҳои калон аст, ки омонимияи грамматикӣ

фаҳмидани мазмуни ҷумларо душвор мегардонад. Дар чунин мавридҳо оҳанг алоқамандона бо матни умумӣ маъноӣ ҷумла ва муносибату алоқаҳои синтаксисии ҷузъҳои таркиби онро муайян менамояд.

Оҳанг аз *воситаҳои муҳими ифодаи муносибатҳои мантиқии ҷумла* мебошад. Аз нуқтаи назари оҳанг дар ҳар як ҷумла маркази маъноӣ мавҷуд аст ва ин қисми ҷумла ҳамчун қисми муҳими он ба қисмҳои дигараш муқобил меистад. Ду ҷумлаи аз нуқтаи назари мароми гуфтор ва таркиби лексикӣ монанд вобаста ба таҷзияи маъноӣ семантикаи гуногун дошта метавонанд.

Дар ҷудо кардани хабари маълум аз хабари номаълум воситаҳои дигари грамматикӣ (масалан, тартиби калима) иштирок мекунад, аммо дар ҳар сурат дар ҷудо кардани маркази маъноӣ гуфтор (предикати мантикӣ) ва фарқ кардани он аз қисматҳои дуумдараҷа (субъекти мантикӣ) оҳанг воситаи асосӣ мебошад. Оҳанг ин вазифаи худро ба воситаи яке аз унсурҳои – **задаи таъкид** иҷро мекунад. Дар ин маврид тартиби калима тағйир намеёбад:

Ман аз падарам ҳунаро омӯхтам.

*Ман аз падарам **ҳунаро** омӯхтам.*

*Ман **аз падарам** ҳунаро омӯхтам.*

***Ман** аз падарам ҳунаро омӯхтам.*

Дар ин мисолҳо воситаи асосӣ, ки ин ҷумлаҳоро фарқ мекунонад, задаи таъкидӣ ва вобаста ба иваз шудани ҷои он тағйири хати умумии оҳанги онҳо мебошад. Вазифаи дигари оҳанг *ташkil ва таҷзияи ҷараёни нутқ* мебошад. Ҷараёни муттасили нутқ аз воҳидҳои гуногуни оҳанг (синтагма, фраза ва ғ.) ташkil мешавад. Оҳанг, аз як тараф, ин воҳидҳоро ба таври овозӣ муташакkil кунад, аз тарафи дигар, онҳоро аз ҳамдигар ҷудо месозад. Ин вазифаи оҳанг дар он зоҳир мешавад, ки ҳар як навъи гуфтор, фраза бо ёрии воситаҳои муайяни оҳангӣ ташkil мешавад ва ба тӯфайли ҳамин тафовути оҳангӣ аз фразаи дигар фарқ мекунад, ҷудо мешавад. Оҳанг аз *воситаҳои ташkили нутқи ифоданок* ба шумор меравад. Ҳар як хели асосии гуфтор ғайр аз маъноӣ умумии худ (ахбор, пурсиш, амр)

муносибати гӯяндаро ба мавзӯи сухан низ ифода менамояд. Гӯянда метавонад, дар бораи ягон факт бо хурсандӣ ё андӯҳ нақл кунад ё пурсад, шунавандаро ба иҷрои коре бо ғазаб ё меҳрубонӣ водор намояд. Воситаи асосии ифодаи муносибати гӯянда ба мавзӯи сухан оҳанг мебошад.

Дар ташкили оҳанги маъноӣ эҳсосӣ ҳамаи унсурҳои он: танин, тамдид, наво ва ғайра иштирок меkunанд, аммо оҳанги тобишҳои эмотсионалӣ бештар ба воситаи танин, суръат ва тамдид ташкил мешавад.

Дар фраза калимаҳо дараҷаи гуногуни ифоданокӣ доранд. Барои фарқ кунонидани калимае, ки бо ягон сабаб вазни бештари ифоданокӣ дорад, *задаи эмфатикӣ* истифода мешавад. Задаи эмфатикӣ хоси нутқи эҳсосӣ буда, бо унсурҳои овозии худ аз задаҳои дигари фраза фарқ мекунад.

Унсурҳои асосии оҳанг. Оҳанг моҳиятан воҳиди мураккаб аст. Вай маҷмӯи воситаҳои овозие мебошад, ки дар ташкили оҳанги типҳои асосии гуфтор (ахбор, амр, ангешиш ва хитоб) ширкат варзида, онҳоро аз ҳамдигар фарқ мекунонанд.

Синтагма воҳиди хурдтарини оҳанг аст. Тамоми хелҳои асосии гуфтор (ахбор, пурсиш ва амр) ва навъҳои гуногуни онҳо дар заминаи синтагма ҳосил мешаванд. Синтагма як порчаи хаттии оҳанги гуфтор мебошад, ки дорои ягонагии маъноӣ, синтаксисӣ ва оҳангӣ мебошад.

Савол ва супоришот:

1. Мавқеи садонокҳо дар ташкили ҳиҷои забони тоҷикӣ?
2. Ҳиҷоро чун воҳиди хурдтарини талаффуз шарҳ диҳед.
3. Ҳиҷоҳо чанд хел мешаванд ва онро шарҳ диҳед?
4. Оё садонокҳо дар алоҳидагӣ бе иштироки ҳамсадоҳо ҳиҷо месозанд? Бо калимаҳо шарҳу эзоҳ диҳед.
5. Дар забони тоҷикӣ бо кадом овозҳо ҳиҷои ҳамсадой сохта мешавад?
6. Ҳиҷо дар калимаҳои иқтибосӣ чӣ гуна аст?
7. Ҳиҷо дар калимаҳои арабӣ чӣ гуна аст?

8. Чои ҳичо дар калимаҳои ӯзбекӣ маълум кунед?
9. Ба ҳичои баста ва кушода мисол биёред.
10. Ба калимаҳои якҳичогӣ мисол биёред.

Адабиётҳои истифодашуда:

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми I. – Душанбе: Дониш, 1985.-с.47-50
2. Файзов М. Гласные звуки таджикского литературного языка. – Душанбе: 1992.-185 с.
3. Хаскашев Т.Н. Фонетикаи забони адабии тоҷик. – Душанбе:1989.-с.112-129.
- 4.С.Маҷидова. Забони адабии муосири тоҷик. Фонетика(савтиёт).-Самарқанд: Нашри “ДДС”,2020.
4. Истамова М. Забоншиносӣ ва фанҳои табиӣ. Самарқанд – 2004;
5. Бобомуродов Ш., Бобомуродова М. Таълими баъзе масъалаҳои душвори фонетика ва имлои тоҷикӣ. – Душанбе: 2016. -200 с.
6. Маҷидов Х. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. I. –Душанбе, 2007
7. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ. I. – Душанбе, 2005

МАВЗЎИ 7: ОРФОЭПИЯ, ХАТ(ГРАФИКА) ВА ИМЛО(ОРФОГРАФИЯ). ХАТ ВА ПАЙДОИШИ ОН (ТРАНСКРИПСИЯ)

Нақша:

1. Орфоэпия ва ифодаи он дар забони тоҷикӣ
2. Маҷмӯи дуруст навиштани калимаҳо дар забони тоҷикӣ
3. Маълумот дар бораи транскрипсия
4. Таҷдиди хаттии овоз дар забони тоҷикӣ

***Мафҳум ва ибораҳои асосӣ:** орфоэпия, транскрипсия, лексикология, элементҳои забонӣ, хатти нақшу нигор, имлои забони тоҷикӣ.*

Орфоэпия як қисми забоншиносӣ буда, нормаҳои талаффузро меомӯзад. Маънои орфоэпия талаффузи дуруст мебошад. Агар фонемаҳо дар гуфтугӯ чандин тарзу ҳолати талаффуз дошта бошанд, мо нормаи мӯътадили талаффузи онҳоро дар забони адабӣ таъин мекунем. Масъалаи мавқеи зада дар калима ҳам ба нормаи орфоэпия дахл дорад. Пас, орфоэпия ба фонетика алоқаманд буда, дар бораи нормаҳои умумии дурустталаффузкунии калима ва ҳиссаҳои он суҳан меронад.

Орфоэпия, ҳамчун муайянкунандаи нормаи талаффуз, ба орфография ёрии амалӣ мерасонад. Ба норма даровардани ҷиҳати амалии фонетика ва ҳолатҳои алоҳидаи талаффузи калимаҳои ҷудогона мавзӯи орфоэпия мебошад. Инро ҳам бояд гуфт, ки норма танҳо талаффузи адабӣ дорад. Риоя намудани нормаи талаффузи адабӣ барои радиошунавонӣ, мактаб, театр ва санъати воизӣ(ораторӣ) ниҳоят муҳим аст.

Ҳар як забон нормаи махсуси орфоэпия дорад. калимаҳо дар лаҳҷа ва шеваҳо мувофиқи нормаи талаффузи маҳаллӣ гуфта шаванд ҳам, дар забони адабӣ ба қоидаи ягонаи орфоэпӣ итоат мекунанд: чашм(на чашм), забон(на зувон ё зубон), шаш (на шиш), панҷоҳ(на пинҷоҳ).

Орфоэпия ба вайрон кардани талаффузи калимаҳо роҳ намедихад. Мувофиқи нормаи орфоэпии забони адабӣ талаффуз

кардани калимаҳо махсусан барои нутқи артистон, дикторҳо, муаллимон, тарғиботчиён хеле зарур аст.

Хат яке аз ихтироъҳои бузурги инсоният мебошад. Хат воситаест, ки бо ёрии он одамон дар шароиту вазъиятҳои гуногун ба якдигар алоқа мекунанд. Махсусан ин вазифаи хат дар ҳамаи шароите боз ҳам бештар зоҳир мегардад, ки муомила бо забони овозӣ хеле душвор ва ғайримумкин аст. Барои бо забони овозӣ муомила кардан вақт ва фазо душвории калонро ба амал меоваранд.

Муомили даҳонакӣ танҳо дар масофаи наздик имконият дораду халос, вале дар ин бобат хат дорои имкониятҳои хубе мебошад.

Доир ба аҳамияти хат дар ҷамъият аз давраҳои қадим дар байни мардум мақолҳое мавҷуданд, ки онҳо аз нутқи даҳонакӣ бартарӣ ва афзалият доштани хатро мефаҳмонанд: “сухан гунчишк нест, мепарад-дошта намешавад”, “сухан мепарад, хат мемонад”.

Пайдоиши хатро ба ҳамаи даврае вобаста доништан лозим аст, ки дар натиҷаи муносибатҳои гуногуни ҷамъиятӣ одамон барои аз масофаҳои дур ба ҳамдигар муомила кардан эҳтиёҷ пайдо кардаанд.

Хат дар давоми мавҷудияти худ хелҳои гуногунро аз сар гузаронидааст. Хат бо шаклу намудҳои гуногунаш дар равишҳои мухталифи таърихӣ бо забони овозӣ мувофиқати ҳархела доштааст. Дар баробари ин нуқтаи назари баъзе лимонеро, ки пеш аз забон пайдо шудани хатро эътироф менамуданд, рад кардан лозим меояд. Бе забон ҳеҷ гуна хат вучуд дошта наметавонад. Хат дар ҳамаи давраҳои таърихӣ ҷамъият чун воситаи дуҷумдараҷа, воситаи иловагии муомила ва алоқаи байни одамон хизмат карда омадааст.

Маълум аст, ки хат дар давраҳои аввалин ба шакли ҳозира вучуд надоштааст. Бо ҳарфу аломатҳои гуногун ифода гардидани забон маҳсули давраҳои охири тараққиёти хат мебошад.

Хат дар давраҳои қадим бо элементҳои забонӣ ифода наёфта бошад ҳам, ба ҳар ҳол, воситаи муомила буд. Дар давраҳои ибтидоӣ барои ифода намудани ягон мақсаду маъно предметҳои гуногун истифода бурда мешуданд.

Ба сифати хат аломатҳои шартии дигар низ истифода бурда мешуданд. Аз ин гуна воситаҳои алоқа (бо символ ифода кардани мақсад) хати нақшу нигор имкониятҳои зиёдтар дорад.

Ба хат, дар маъноии васеаш, ҳамаи намудҳои муомилаи инсонӣ дохил мешаванд, бо ёрии органи бинӣ ҳис карда мешавад. Ба хат на танҳо ҳуди хат, балки ҳар гуна аломатҳои хатӣ ва чопӣ ва сигналҳои гуногун (семафор, светафор, сигналҳои баҳрӣ, дарёӣ ва ғайра) дохил мешаванд.

Этапҳо ва шаклҳои тараққиёти хати нақшу нигор. Хати нақшу нигор ҳамчун пиктография (аз калимаи латинии пиктус-сурат, расм ва юнонии графо-менависам гирифта шудааст) ба вучуд омада, дар суратҳо ифода меёбад. Намунаҳои хати пиктографӣ аз тарафи археологҳо ва этнографҳо ёфт шудаанд. Дар пиктография сурати одамон, ҳайвонҳо, кихтиҳо ва монанди инҳо кашода мешуданд. Бинобар ин ба омӯхтани ин намуди хат таърихшиносии санъат ва этнографҳо ҳавасманд мебошанд, зеро санъат ва хат бо ҳамдигар алоқават наздик доранд, аммо барои иҷрои вазифаи хат маҳорати бадеии сурат аҳамият надорад.

Барои хат ҷиҳати асосӣ ва муҳим он аст, ки мазмуну мундариҷа мувофиқи мақсад ифода ёбад, бо аломатҳои графикӣ пуррагӣ ва саҳеҳии баёни фикр таъмин карда мешавад. Дар хати пиктографӣ суратҳои предметҳои конкрет бевосита ифода ёфта, мафҳумҳои абстракт бо душвориҳои бисёре эзоҳ меёбанд.

Пиктография ба алифбо, яъне маҷмӯи аломатҳои муайян ва таълими хониш алоқаманд нест, чунки чизҳо ва шакли онҳо ба тарзе тасвир мешаванд, ки ба асли мақсад мувофиқ бошанд. Ба шаклҳои забонӣ мувофиқат накардани пиктография имконият медиҳад, ки вай барои қabilaҳои гуногунзабон воситаи мувофиқ шуда хизмат мекунад.

Дар баробари тараққиёти мафҳум ва тафаккур ба хат эҳтиёҷ пайдо шуд, ки хати пиктографӣ аз ӯҳдаи иҷрои он барои наметавонист, бинобар ин хати дигар – идеография (идея ва менависам) ба вучуд омад. Гузаштан аз пиктография ба

идеографияро чунин зарурате ба миён овард, ки ба воситаи суратҳо баён кардани фикру мақсад имконият надорад. Масалан, мафҳумҳои тезбинӣ, далерӣ ва хушёриро бо ёрии сурат баён кардан аз имкон берун аст. Ин мафҳумро фақат ба воситаи кашидани сурати органибиноӣ ифода кардан мумкин аст. Дар ҳақиқат, сурати чашм дар пиктограмма худи чашмро ифода намояд, дар идеограмма тезбинӣ, далерӣ ва хушёриро мефаҳмонад. Ба ҳамин тариқ, ба ифодаи идеография сурат ба тарзи пештар боқӣ мемонад, аммо мазмун тағйир меёфт.

Дар ин ҷо на худи сурат, балки вазифаи он дар назар дошта мешавад. Монанди ҳамин, “дӯстӣ” бо воситаи ду дасти ҳамдигарро фишордиҳанда, “душманӣ” бо ёрии тасвири ҳар гуна милтиқҳо ифода карда мешуд ва ғайра.

Дар идеография суратҳо, тасвирҳо ба маъноӣ маҷозӣ ва шартӣ оварда мешаванд: забон-“орган” ва забон “нутқ” ва сурати чашм “худи чашм” ва маъноҳои тезбинӣ далерӣ ё хушриро мефаҳмонад.

Дар ин давраи хат як сурат ё расм ҳам ба маъноӣ аслий ва ҳам ба маъноӣ маҷозӣ кор фармуда мешуд, ки ин ҳодиса фаҳмидани ин ё он маъно мазмунро боз ҳам душвортар мегардонад. Бо ин гуна хат ҳам текстҳои мазмунан мураккаб ва ҳаҷман калонро баён кардан аз имкон берун буд. Ин ҳолат эҳтиёҷоти аз суратҳо ба аломатҳои шартӣ – иероглифҳо (калимаи юнонӣ буда маъноаш “ҳарфҳои муқаддас”) гузаштанро ба миён овард. Ҳамаи ин асбобҳои хатро ба вуҷуд овард. Аввалҳо дар рӯи сангҳо ҷӯбҳо пӯсти дарахт устухонҳо менавиштанд.

Прогресси техникаи хат, яъне ҷустуҷӯи материалҳои хубтар барои навиштан ва асбобҳои хатнависӣ ба он оварда расонд, ки материалҳои ҷудогонаи хатнависӣ ба майдон оянд. Барои ин дар Миср ҳар гуна гиёҳҳо, растаниҳо, най(қамиш)истифода бурда мешуданд.

Дар ҷойҳои дигар барои навиштани ҳр хел пӯстҳо ба кор бурда мешуд. Ниҳоят дар Хитой қоғаз ихтиолъ кардамешавад.

Дар ин гуна шароит асбобҳои хатнависӣ- туш ва мӯйқалам пайдо шуданд, ки ба воситаи онҳо имконияти аломатҳои даркорино тезтар ва беҳтар тасвир намудан ба даст омад.

Хати иероглифӣ аз он ҷиҳат мувофиқ буд, ки бо ёрии аломатҳои он ҷи мазмунҳои конкрет ва ҷи абстрактро баён намудан мумкин гардид. Дар ин ҷо масалаи алфавит ба миён омад, зеро барои навиштан ва хондан аломатҳои муайянеро доништан лозим буд.

Ба туфайли як қатор ҳодисаҳои таърихӣ дар мамлакатҳои шарқи наздик давраи нави тараққиёти хат ба амал омад. Тараққиёти минбадаи истеҳсолот, пайдо шудани синфҳо, пайдо шудани хат, пайдоиши давлат, ки барои идора кардан ба мукотибаи каму беш ба тартиб овардашуда эҳтиёҷ дошт, тараққӣ ёфтани савдо, ки аз он ҳам зиёдтар ба мукотибаи ба тартиб овардашуда эҳтиёҷ дошт, пайдо шудани дастгоҳи ҷопӣ, тараққиёти адабиёт – ҳамаи инҳо дар тараққии забон тағйироти калоне дароварданд.

Дар давраи тараққиёти минбаъдаи истеҳсолот хат ҳамчун масъалаи асосӣ ба миён гузошта шуд. Вобаста ба тараққиёти савдо, муносибати байниҳамдигарӣ ва ниҳоят, ба вуҷуд омадани давлат ин эҳтиёҷотро боз ҳам ӯрқувваттар мегардонд. Бинобар ин барои осон шудани хат ҳар гуна кӯшишиҳо ва ҷорабиниҳо андешида мешуданд.

Ҳанӯз Мисриён ва вавилониҳо кӯшиш менамуданд, ки ҷиҳати фонетикии забонро бо хат ифода созанд. Ба ин мақсад онҳо калимаҳои мураккаби забонашонро ба ҳиссаҳо, яъне ҳиҷоҳо тақсим карда, барои ҳар як ҳисса (ҳиҷо) аломатеро интиҳоб намуданд. Дар ин сурат иреоглиф ифодакунандаи ҳиҷо гардида монд.

Ба ҳамин тариқ, таъпи якуми тараққиёти хат фонография, ки ҳиҷой ном дошт, ба вуҷуд омад. Дар ин хат аломатҳои графикӣ на ҳарфҳо, балки ҳиҷоҳо мебошанд. Дар хати ҳиҷой, ки онро силлабикӣ ҳам меноманд (мувофиқи миқдори ҳиҷоҳо тартиб дода шудааст), ҳамчун қоида, миқдори аломатҳо нисбатан каманд. Дар натиҷа як алифбои оддӣ, ки донишҳои махсуси мантиқӣ ва грамматикиро талаб намекунад, ба вуҷуд омад.

Дар тараққиёти фонорафия хати яҳудиёни қадим ва финикиҳо қадаме ба пеш гузошт. Дар ин хат ҳарфҳо овозҳои ҳамсадоро, ки решаи калимаро ташкил медоданд, ифода карда, садонокҳо, ки барои ифодаи шакли грамматикӣ хизмат мекарданд, бо аломатҳои ҷудокунанда (монанди ҳаракоти арабӣ) нишон дода шудаанд. Ба ин восита, алифбо мухтасар карда мешуд. Масалан, дар забони арабӣ 28 ҳарф барои ҳамсадоҳо ва якчанд “ҳаракот” барои садонокҳо мавҷуд аст. Ин гуна хатро хати консонантӣ меноманд.

Дар роҳи хати фонографӣ қадами охириро юнониёни қадим гузоштанд, онҳо аломатҳои графיקии финикиҳоро қабул карда, истода, на танҳо барои ҳамсадоҳо, балки барои садонокҳо ҳам ҳарфҳо ба вуҷуд оварданд, чунки дар забони юнонӣ решаи калимаҳо ҳам аз овозҳои ҳамсадо ва ҳам аз садонок иборат аст.

Барои ифодаи садонокҳо юнониён ҳамсадоҳои зиёдаи финикиро (монанди алиф, ҳе, вов, айн...) қабул карданд. Барои ҳамсадоҳои ҳоси забони юнонӣ низ шаклҳои нав дохил шудаанд. Юнониён аввалҳо монанди халқҳои сомӣ аз ростба чап (мисли гашти говҳо дар ҳангоми шудгори замин) ва баъдҳо аз чап ба рост менавиштагӣ шуданд.

Ба ҳамин тариқ алифбои юнонӣ ҳамчун аввалин алифбои ҳарфӣ-овозӣ ба вуҷуд омад ва асоси минбаъдаи алифбоҳои лотинӣ, словянӣ ва бисёр дигарҳо гардид. Ҳарфҳои ин алифбо на танҳо ифодакунандаи фақат овоз буданд, балки ба фонема мувофиқат доштанд. Бинобар ин гуна алифбоҳоро алифбои фонематикӣ номидан мумкин аст.

Дар асоси алифбои қадимӣ сомӣ хати оромӣ ба вуҷуд омада то ба Шарқ, ба уйғурҳо ва баъдтар ба муғулҳо ва мунҷурҳо паҳн шуд.

Дар ҷануб хати оромӣ то ба Арабистон ва аз он ҷо ба халқҳои тобеи он, аз лаби океани Атлантик ба Африкаи Ғарбӣ то дарвозаи океани Ором ба Ҳиндустон ва Малай гузашт. Алифбои арабиро ҳамаи халқҳои пайрави дини ислом форсҳо, туркҳо, тоторҳо, тоҷикон, ўзбекҳо, озарбойҷониҳо, туркменҳо, баъзе аз халқҳои Кавказ (абхазҳо, доғистониҳо) қабул карданд. Римӣҳо алифбои

юнониро бо мақсади ба забони худашон мувофиқ кардан аз дигар кор карда, онро ба ҳамаи халқҳои романию германӣ (франсузҳо, испанҳо, италиянҳо, португалҳо, руминҳо, немисҳо, англисҳо, шведҳо, норвегҳо, даниҳо) қорӣ намуданд. Алифбои лотиниро финҳо, венгерҳо, эстонҳо, латишҳо, литвагҳо, албанҳо ва баъзе халқҳои словян: полякҳо, чехҳо, словакҳо, словениҳо, хорватҳо низ қабул карданд.

Дар солҳои 20-уми асри XX лотинонидани хати халқҳои Шӯравӣ гузаронида шуд.

Соли 1929 туркзабонҳо ва тоҷикон ҳам ба алифбои лотинӣ гузаштанд.

Аз соли 1936 бар ивази лотинонидан бо таклифи намоёндагони Ҷумҳурии миллии хати халқҳои Шӯравӣ ба алифбои русӣ гузашт, ки он давоми алифбои словяний буда, барои хати булғорҳо, сербҳо, русҳо, украинҳо, белорусҳо, инчунин барои халқҳои чуваш, марий ва молдова хизмат мекунад.

Аз давраи гузаштан ба техникаи полиграфӣ Пётр 1 чунин шакли ҳарфҳоро интихоб намуд, ки аз як тараф, барои чоп мувофиқ бошанд, аз тарафи дигар, ҳарфҳои русиро ба ҳарфҳои лотинӣ наздиктар менамуд. Алифбоҳои махсуси хеле қадимӣ, ки пайдоиши онҳо наҷандон аниқ аст, алифбоҳои арманӣ ва грузинӣ мебошанд.

ТРАНСКРИПСИЯ

Ғайр аз вазифаҳои амалии ифодаи хаттии забон боз талаботи дигари истеъмоли хат ҳам мавҷуд аст, ки ин транскрипсия мебошад. Транскрипсия-калимаи лотинӣ буда, маънояш “рӯнавискунӣ” “нусхабардорӣ” мебошад. Транскрипсия шакли сунъии хат буда, барои мақсаду талабҳои махсус ба кор бурда мешавад.

Аммо орфография хати умумихалқӣ буда, таърихан барқарор гардида, ба тарзи анъанавӣ давом мекунад. Аз рӯи мақсади худ транскрипсия се хел мешавад: 1) Фонетикӣ, 2) фонематикӣ, 3) амалӣ.

1. Мақсади транскрипсияи фонетикӣ бо аломатҳо айнан навишта гирифтани талаффуз мебошад. Ин транскрипсия дар луғатҳои забонҳои хориҷӣ, ки дар онҳо тарзи навишт аз талаффуз хеле фарқ

дорад, дар китобҳои дарсии забон ва навиштаҳои диалектологӣ, китобҳои фонетикӣ ва ғайра ба кор бурда мешавад. Принципи асосии транскрипсияи фонетикӣ дар он аст, ки ҳар як овози талаффузшуда ба тарзи алоҳида акс карда мешавад. Транскрипсияи фонетикиро ҳар як алифбо бо аломатҳои иловагии махсус истифода бурда метавонад.

2) Транскрипсияи фонематикӣ ҳар як калимаро аз рӯи таркиби фонемаҳои вай бе инъикоси вариантҳои (шаклҳои гуногуни овозӣ) дар бар мегирад. Ин транскрипсия дар навиштани мисолҳо ва тасрифи калимаҳо кор фармуда мешавад. Дар ин ҷо на тарзи талаффуз, балки ҷиҳати шаклӣ аҳамияти муҳим пайдо мекунад. Принципи асосии ин транскрипсия он аст, ки ҳар як фонема ҳамеша бо як аломат ишора карда мешавад. Бинобар ин нисбат ба транскрипсияи фонетикӣ дар ин ҷо миқдори аломатҳо камтар аст.

3) мақсади транскрипсияи амалӣ барои текстиорфографӣ тайёр кардани номҳои хоси забонҳои дигар ва терминҳои илмиву техникӣ мебошад.

Қоидаҳои махсуси транскрипсияи амалӣ ба тартибандозии аломатҳои ғайриалифбой (дефис, апостроф, нохунак) мебошад. Транскрипсияро аз транслитератсия (калимаи лотинӣ буда, маъноаш “бо ёрии ҳарф мебошад”) фарқ кардан лозим аст.

Транслитератсия характери байналхалқӣ дорад. Дар сурате, ки транскрипсияи амалӣ дар асоси ягон алифбойи ҷудогона ва ҳарфҳои дар имлои он қабулшуда тартиб дода шуда бошад, вай алифбойи миллии ҷудогонро ба эътибор намегирад.

Ба муносибати аз алифбойи арабиасоси тоҷикӣ соли 1929 ба алифбойи лотинӣ гузаштан аввалин имлои забони адабии тоҷик ба шакли китобча нашр гардид.

Соли 1939 масъалаи аз алифбойи лотинӣ ба алифбойи русиасос гузаштан ба майдон омад ва китобчае бо унвони “*Орфографияи забони тоҷикӣ. Муҳимтарин қоидаҳо*” аз ҷониби ҳукумат тасдиқ шуда, августи соли 1940 аз нашр баромад. Азбаски ин қоидаи имло камбудии зиёде дошт, дар охири соли 1953 таҳрири нави

“Қоидаҳои асосии имлои забони адабии тоҷик” қабул карда шуд. Забоншиносон дар хусуси такмили нормаҳои забони адабии тоҷикӣ ҳаракат намуда, дар асоси қарори ҷумҳурияти Тоҷикистон, комиссияи имло дар ҳайъати рафиқон Б.Ниёзмухаммедов (раис), А.Мирзоев (котиби илмӣ), Я.И.Калонтаров, А.Маниёзов, Н.Маъсумӣ, М.Шукуров, Р.Ғаффоров ва Р.Ҳошим ташкил намуданд. Дар асоси қарори комиссия лоиҳаи нави имло соли 1967 ба муҳокимаи умум гузошта шуд ва он соли 1972 аз тарафи ҳукумати Тоҷикистон тасдиқ гардид.

Ҳукумат бо мақсади бо муҳокимаи умум омода сохтани лоиҳаи имло бори дигар дар ҳайъати олимон Т.Хаскашев (раис), М.Шукуров, М.Лутфуллоев, Б.Қамолиддинов гурӯҳи қарор созмон дод. Аз ҷониби ин гурӯҳи олимони шинохтаи тоҷик низ баъзе дигаргунҳо дароварда шуд.

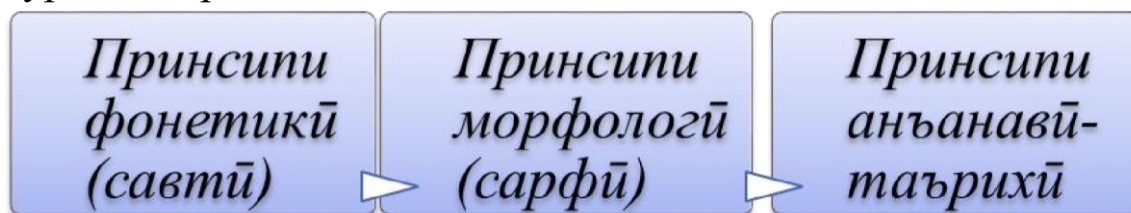
Алифбои муосири тоҷик то соли 1999 аз 39 ҳарф иборат буд. Ин 39 ҳарфро соли 1940 дар асоси алифбои арабӣ ва лотинӣ сохта буданд. Тадриҷан сурат гирифтани равандҳои демократӣ дар ҷомеа сабаб гардид, ки ба имлои қарор тағйирот ворид шавад. Имлои забони тоҷикӣ дар асоси талаботи санадҳои “Қонуни забон” ва дастовардҳои илмии забоншиносӣ таҳия гардид. Чунон ки мебинем, имло дар асоси талаботи фонетикӣ, морфологӣ ва таърихӣ таълиф ёфтааст. Дар қоидаҳои асосии соли 1972 мувофиқати овозу ҳарф дар ҷанд маврид сарфи назар шуда буд.

Чунончи, дар алифбо ҳарфҳои мавҷуд буданд, ки ягон овози забони тоҷикиро ифода намекарданд, баъзе ҳарфҳо аз ҳарфҳои ҳамгунаи худ дур афтода буданд. Ин норасоиҳо дар таълими забони тоҷикӣ ва талаффузи адабӣ боиси нофаҳмиҳо мегардиданд ва ҷараёни тадриси саводмӯзиро душвор мегардониданд. Дар имлои нав ин қамбудиҳо ба назар гирифта шуданд, яъне соли 1999 бо қарори комиссияи тадқиқи Қонуни забони назди ҳукумати ҷумҳурии Тоҷикистон “Имлои забони тоҷикӣ” аз нашр баромад, ки дар он ба тартиби алифбо тағйирот дохил карда, сарфи назар қардан аз ҳарфҳои **в, ы, ш, ц** қайд шуда, шумори ҳарфҳо 35 то нишон дода шудааст.

Инчунин мувофиқи талаботи имлои қабулгардида дар тартиби Алифбои тоҷикӣ ва номи ҳарфҳо тағйирот ба амал омад (ҳарфҳои ҳамгун – ҳаммонанд – *г – ғ, к – қ, х – ҷ, ч – ҷ, у – ў, и – ъ* пайи ҳам оварда шуданд, номи ҳарфҳо низ тоҷикӣ шуд: *ле, ме, не, пе, ре, се, те, фе, хе, че*.

Баъдтар 4 октябри соли 2011 низ бо қарордоди ҳукумат бо баъзе иловаҳо “Қоидаҳои имлои забони тоҷикӣ” дар ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ шудааст, ки имрӯз мардуми тоҷикзабони мо дар асоси ҳамин имло корбарӣ доранд.

Принсипҳои асосии имлои забони тоҷикӣ. Вобаста ба талабот имлои забони тоҷикӣ дар заминаи се принцип ё асоси илмӣ сурат мегирад.

Принсипи фонетикӣ (савтӣ). Асоси савтии имло талаб мекунад, ки калима чӣ навъе ки талаффуз ёбад, дар хат ҳамон тавр тавассути ҳарфҳо ифода гардад. Масалан, забон, даст, овоз, дусад, нав ва ғ. Вале талаффузи дурусти калима на ҳама вақт риоя мегардад. Талаффузи носоҳеҳ метавонад ба ғалати имлоӣ оварда расонад. Чунончи: *моҳ, деҳ, панҷоҳ* дар талаффуз *мо, де, панҷо* ба ғӯш мерасад. Дар ин сурат ба ёрии асоси фонетикӣ *принсипи морфологӣ (сарфӣ)* меояд.

Принсипи морфологӣ (сарфӣ). Асоси сарфии имло талаб мекунад, ки дар навишт бутунии морфемаҳо риоя карда шавад ва калимаву ҳиссаҳои морфологӣ на аз рӯи талаффуз, балки мувофиқи сохти морфологӣ, вазифа ва маъно навишта шаванд. Чунончи, он нишон медиҳад, ки дар забони тоҷикӣ калимаи *ҷал* вучуд надорад, балки *ҷаҳл* ҳаст, ба мисли ҳамин бандча (банча), каландча (каланча), ғаъол (фаол), дастнавис (даснавис), эълон (элон) ва монанди инҳо. Вале мавридҳои ҳаст, ки илми сарф низ шарҳи таркиби калимаҳо очиз аст. Ин ҳодиса бештар бо калимаи қадимаи тоҷикӣ рӯй медиҳад.

Принсипи анъанавӣ-таърихӣ. Асоси анъанавӣ – таърихии имло иҷозат медиҳад, ки калимаҳои қадима имрӯз дар забони умумихалқӣ ба кадом шакл омада бошанд, бо ҳамон шакл навишта шаванд: дуҷум – дувҷум, сеҷум – савҷум, хизмат – хидмат, устоз – устод, ҷӯпон – шубон, навист – навишт ва ғ.

Дар имло принсипи шартӣ низ амал мекунад, яъне *асоси шартии имло* талаб менамояд, ки барои фарқ кардани исмҳои хос аз исмҳои чинс яке бо ҳарфи калон навишта шавад, амсоли *Зебо – зебо, Сафар – сафар, Душанбе – душанбе, Муҳаббат – муҳаббат* ва ғайра.

Мафҳуми имло. Гарчанд қоидаҳои “имло” тағйирпазиранд, бояд ҳар як шахси соҳибзабон дар роҳи пос доштани забони худ ҳамеша ба дуруст навиштану хондан кӯшиш намояд. Зеро маъноии луғавии вожаи “**имло**” худ пур кардан ва аз ёд чизе навиштан ва оғоз кардан ва аз худ чизе гуфтан ва дар истилоҳ ба маънии расмулхат, яъне навиштани таркиби ҳуруф мувофиқи қоида аст.

Имло системаи ягонаи умумии таърихан ташаккулёфтаи тарзи навишт аст, ки дар шакли хаттӣ дар забони адабӣ истифода мешавад. Хат дар ташаккули забони адабӣ мақоми махсус дорад ва он яке аз рукҳои тамаддуну маърифат аст. Дар устувору мустаҳкам шудани меъёрҳои савтӣ, луғавӣ ва дастурии забон низ хат нақши асосӣ дорад.

Имло аз рукҳои асосии хат аст ва ҳамчун як соҳаи забоншиносӣ ҳодисаи падидаи махсуси иҷтимоӣ буда, барои қулли ҷомеа яқсон хизмат мекунад. Имлои имрӯзаи тоҷикӣ дар асоси хату алифбои кириллӣ таҳия шудааст.

Мафҳуми “**имло**” бо саводу саводноқӣ алоқаи робитаи ногустанӣ дорад. Босавод шахсест, ки беғалат меғӯяду менависад ва бо маданияти гуфтору рафтори хеш худро ба ҳозирон ошно месозад.

Маданияти нутқ як ҷузъи ҷудонопазири маданияти умумии инсон аст, ки пеш аз ҳама, дар мактаб ташаккул ёфта, минбаъд дар зинаҳои болотар омӯзиш такмилу сайқал меёбад. Саводноқӣ ба дониши грамматикӣ вобаста буда, дар ҷараёни таълими он тафаккури мантиқӣ ва маданияти нутқи хаттӣ шифоҳии хонандагон инкишоф меёбад.

Усули таълими имло таваҷҷӯҳи як идда муҳаққиқонро ба худ ҷалб намудааст. Танҳо дар асоси омӯхтани хатоҳои имлоӣ ва ошкор намудани сабабҳои содиршавии онҳо таълими босамари имлоро ба роҳ мондан имконнопазир аст. Бояд грамматика ва меъёрҳои забони адабиро дуруст омӯхта, дар амал татбиқ намуд, муаллимон бо хатоҳои имлоии хонандагон ба таври мунтазам корбарӣ намоянд. Дар боби бисёр масъалаҳои гуфториву навиштории солиму дуруст алоқамандона бо вожашиносӣ (лексикология), савтиёт (фонетика), сарф (морфология), наҳв (синтаксис) донишандӯзӣ намоянд.

Бояд гуфт, ки омилҳои шунавоӣ, босиравӣ, ҳаракат ва кори узвҳои овозсоз ва ҳаракати дасте, ки хат менависад ва бошууруна дарку мулоҳиза намуда, чизе менависад, аз ҷумлаи омилҳои мебошанд, ки барои бошууруна ҳифз намудани қоидаҳои имло ва ба вучуд овардани малакаҳои дурустнависӣ мусоидат меkunанд.

Сатҳи забондонии шогирдон ва маҳорати суҳанварии онҳо ҳамон вақт боло меравад, ки барояшон муҳити солими нутқи адабӣ ҳамеша таъмин бошад ва тарзи гуфтори атрофиён, муколамаю мунозираи онҳо мувофиқи меъёрҳои забони адабӣ сурат гирад. Мутаассифона, чунин муҳити солимро гуфтору навиштори адабӣ ҷавобгӯи талаботи имрӯза нест.

Имлою меъёри дурусти талаффузи адабӣ, яъне орфографияву орфоэпия дар таълими забон вобастагӣю алоқамандӣ доранд. Бояд таълими нутқи шифохӣ ва имло дар як вақт оғоз ёфта, баробар давом кунад, зеро талаффузи дурусти адабии калима барои муайян кардани шаклҳои саҳеҳи морфологии он омили муҳимест.

Дар навишти калимаҳои ташдиднок низ талабагон ва донишҷӯён ба душвориҳо дучор мешаванд. Масалан, калимаҳои қимат, маза, ҳила, киса-ро барғалат бо ташдид менависанду нодуруст талаффуз меkunанд. Мувофиқи таъкиди олимони савтшиносии тоҷик М.Бобомуродова ва Р.Шоев барои бартараф намудани ин камбудӣҳо бояд пеш аз ҳама адабиёт ва матбуоту маорифи имрӯза ҳаракат намуда, луғатҳои имло доир ба навишти ин қабил калимаҳо ва

принципи ягонаву устувор чорӣ карда, таълими имлоро дар мактабҳои миёна мустаҳкам кунанд.

Имлои баъзе аломатҳо. Бояд дар чараёни таълим ба қоидаҳои қонунҳои ҷудогонаи имлои забони тоҷикӣ, бомаврид гузоштани ҳар як аломати китобат ва хусусияти шевагии нутқи хонандагон эътибор дод.

Дар нутқи хаттӣ аломатҳои китобатӣ мувофиқи талаботи хусусиятҳои грамматикӣ дар ҷудо кардани ҳудуди маъноии калима, ибора ва ҷумлаҳои гуногун хизмат мекунанд. Дар нутқи шифоҳӣ бошад, ин аломатҳои китобатӣ қонуниятҳои хоси ҳудуди дошта, барои ҷудо намудани ҳудуди маъноии оҳанги калимаҳои ибора ва ҷумлаҳои хизмат мекунанд. Онҳо дар муайяну муназзам ва ҳушоханг воқеъ гардидани фосилаи овозҳо ва ба бартараф намудани нуқсонҳои кироати матн ёрӣ мерасонанд. Ҳама гуна фикрҳои, ки ба воситаи хат таҷассум меёбанд, дорои хусусиятҳои гуногуни синтаксисӣ буда, ба воситаи қонунҳои махсуси грамматикӣ ифода меёбанд. Аломатҳои китобатӣ дар нутқи хаттӣ бо хусусиятҳои синтаксисӣ ва сохти грамматикӣ забонро робитаи мустаҳкам дошта, барои возеҳу муайян ва муқаррар кардани тобишҳои маъноӣ ва тарзи ифодаи нутқ ёрии амалӣ мерасонанд. Вазифаи амалии аломатҳои китобатӣ дар ҷумла он аст, ки онҳо фосилаи овозҳои гуногунро нишон медиҳанд, нозуқиҳои фикрро ҳифз мекунанд, паҳлуҳои мундариҷавӣ ва тарзҳои баёнро равшан мекунанд, робитаи грамматикӣ сохту тартиби матнро таъмину таъйин менамоянд.

Савол ва супоришот:

1. Вазифаи асосии имлоро номбар кунед.
2. «Имлои забони тоҷикӣ» кай қабул шудааст ва чӣ гуна навиғариҳо дорад?
3. Имлои забони тоҷикӣ чанд принцип дорад?
4. Вазифаи асосии орфоэпия аз чӣ иборат аст?

Адабиётҳои истифодашуда:

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми I. – Душанбе: Дониш, 1985.-с.47-50
2. Файзов М. Гласные звуки таджикского литературного языка. – Душанбе: 1992.-185 с.
3. Хаскашев Т.Н. Фонетикаи забони адабии тоҷик. – Душанбе:1989.-с.112-129.
- 4.С.Мачидова. Забони адабии муосири тоҷик. Фонетика(савтиёт).-Самарқанд: Нашри “ДДС”,2020.
5. Истамова М. Забоншиносӣ ва фанҳои табиӣ. Самарқанд – 2004;
5. Бобомуродов Ш., Бобомуродова М. Таълими баъзе масъалаҳои душвори фонетика ва имлои тоҷикӣ. – Душанбе: 2016. -200 с.
6. Мачидов Х. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. I. –Душанбе, 2007
7. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ. I. – Душанбе, 2005

МАВЗЎИ 8: ЛЕКСИКОЛОГИЯ. КАЛИМА - ВОҲИДИ АСОСИИ ЗАБОН

Нақша:

1. Луғатшиносӣ ва вазифаи он дар забони адабии ҳозираи тоҷик
2. Калима ва маънои он дар забони тоҷикӣ
3. Тағйироти маъноӣ дар калимаҳо.
4. Таркиби луғавии забон.

***Мафҳум ва ибораҳои асосӣ:** Таркиби луғавии забон, лексика, семасиология, этимология, таърифи калима ва маънои он, муносибати калима бо мафҳум.*

Луғатшиносӣ (лексикология аз калимаи юнонӣ гирифта шуда lexikos –мансуб ба калима ва logos -таълимот) як соҳаи забоншиносӣ буда, таркиби луғавии забонро меомӯзад. Лексикология бо семасиология (маъно), калимасозӣ, фарҳангшиносӣ, этимология ва услубшиносӣ алоқа дорад.

Калима ҳамчун воҳиди мустақили таркиби луғавии забон яке аз масъалаҳои маркази луғатшиносӣ мебошад.

Лексикологияи имрӯза бо мафҳуми категорияҳои ба ҳам алоқаманд таъяс мекунад. Ин категорияҳо: якмаъноӣ, сермаъноӣ, муридиот (синонимия) ва антонимия, маънои озод ва алоқамандии калимаҳо мебошад.

Луғатшиносӣ қонунияти амалиёт ва тараққиёти таркиби луғавии забонро омӯхта, принсипҳои таснифи услубии калимаҳо, нормаҳои истифодаи адабии калимаҳо, таносуби он ба забони гуфтугӯӣ, масъалаҳои истилоҳоти касбӣ, калимаҳои лаҳҷавӣ, архаистӣ, неологизмҳо, ба норма даровардани ибораҳои ба баркиби луғавӣ дохилшуда (воҳидҳои фразеологӣ) ва ғ-ро муайян мекунад. Омӯзиши истилоҳоти ҷамъиятию сиёсӣ, илмӣ ва техникӣ як шӯъбаи махсуси луғатшиносӣ мебошад.

Калима мавзӯи 3 қисми забоншиносӣ мебошад. Луғатшиносӣ, фонетика ва грамматика ҳар як забон луғатшиносии ба худ хос дорад, ки он таркиби луғавии ҳамон забонро меомӯзад. Луғатшиносӣ ба се қисм ҷудо мешавад:

1. Лексика –таркиби луғавии забон ва боигарии калимаҳои онро меомӯзад.

2. Семасиология – (калимаи ҷунонӣ буда, маънояш нишондиҳӣ, ҷиҳати маъноии калимаҳоро меомӯзад).

3. Этимология (калимаи ҷунонӣ буда, маънояш ҳақиқат, маъноии асосии калима, логос –таълимот) як қисми луғатшиносӣ буда, таърихи пайдоиши калима ва сабабҳои ба вуҷуд омадани онро меомӯзад. Этимология ба маъноии дигараш натиҷаи тадқиқот оид ба таънихи пайдоиши калима мебошад. Ба воситаи этимология (ваҷҳи тасмия) решаи ҷунонии калимаро дар ҷунон оилаи забонҳо пайдо кардан муҳим аст. Масалан, калимаи «таппак», «тапидан», «тафта», «тафтон», «тафсон», «таб», «това» ва «топить»-и русӣ аз як решаанд.

Луғатшиносӣ асосан се навъ мебошад:

а) Луғатшиносии умумӣ, ки қонуниятҳои калима ва таркиби луғавии ҳамаи забонҳоро меомӯзад.

б) Луғатшиносии муқоисавӣ, ки таркиби луғавии забонҳои ба ҳам наздик (хеш) ё якҷанд забонро меомӯзад.

в) Луғатшиносии ин ё он забони алоҳида, ки дар навбати худ ба ду ҷудо мешавад:

1. Луғатшиносии таърихӣ, ки таърихи инкишофи таркиби луғавии забони алоҳидаро меомӯзад.

2. Луғатшиносии таснифӣ, ки калимаҳо ва таркиби луғавии ин ё он забони алоҳидаро меомӯзад. Калимаҳо аз ҷиҳати сохт ва маъно гуногун мешаванд. Баъзе калимаҳо дорои маъноянд: рафтан, омадан, кӯча, дарахт, дирӯз, ду се, кабуд.

Аммо дар забон калимаҳое низ ҳастанд, ки маъноии мустақили лексикӣ надоранд: ба, бо, аз, то, ва, ки.

Маъноии ҷунон калимаҳо дар алоҳитдагӣ равшан ҳис карда нашавад ҳам, вале дар таркиб ва ибора омада як навъ хусусияти маъноии грамматикӣ пайдо мекунад: ба мактаб рафтан, аз донишгоҳ омадан, аз дарс омадан.

Маълум аст, ки морфология ва калимасозӣ ҳам бо калима сару кор дорад. Масалан, барои морфология калима воситаи омӯхтани сохти

грамматикӣ ва қоидаву қонуниятҳои забон аст, барои калимасозӣ бошад, калима воситаи луғатсозӣ, сохтани шаклҳои нав ба нави лексикӣ аст. Аммо барои луғатшиносӣ калима воситаи омӯзиши таркиб луғавии забон мебошад. Барои мисол калимаи «мисгар»-ро мегирием.

1. Аз нуқтаи назари морфология калимаи «мисгар» исми шахс буда, дорои категорияҳои шавҳсва шумора мебошад.

2. Аз нуқтаи назари калимасозӣ «мисгар» калимаи сохта аз исми «мис» ва пасчаспаки исмсози-гар иборат аст.

3. Дар луғатшиносӣ мисгар ба гурӯҳи калимаҳои ғайри дохил шуда, умумииистеъмоли мебошад. Аз ҷиҳати баромад тоҷикӣ.

Калимаҳои ин ё он забон маънои калимаҳои алоҳида нест, балуи системаи муайяни ба ҳам алоқамандии калимаҳост. Аз ин рӯ, луғатшиносӣ ҳамчун илм калимаҳои ҷудоғонаро не, балки системаи калимаҳои забонро меомӯзад.

Дар семасиология маънои калима, инкишофу тағйироти он, тобиши ҷилоҳои маъноӣ ва маъноҳои марбути калима омӯхта мешавад, ки он ба категорияҳои лексикӣ сермаъноӣ (полисемия), омонимия, синонимия ва антонимия алоқаманд мебошад.

Ташаккули таркиби луғавӣ, хусусияти неологизмӣ ва архаистии он яке аз масъалаҳои муҳими омӯзиши луғатшиносӣ ба шумор меравад. Дар луғатшиносӣ доираи дараҷаи истеъмоли ва хусусиятҳои услубии калима низ омӯхта мешавад.

Нутқи мо аз калимаҳо иборат аст. Забон гуфта мо пеш аз ҳама, калимаҳоро дар назар дорем, ки ба воситаи он одамон мубодилаи фикр мекунанд. Калима чун категорияи маънодори забон ба ҳамаи соҳаҳои илм алоқаманд аст.

Калима бо воситаи овозҳои маъноӣ ифода мекунад. Ҳар як калимаи мустақил вобаста ба маънои ифодакардаи худ конкрет ва абстракт мешавад.

Ҳамин тавр, дар тафаккури инсон равшан акс ёфтани предмет, воқеаҳо ҳодисаҳо ва ё муносибати байни онҳо маънои калима ном дорад.

Маънои калима на танҳо ба як предмет ва ҳодисаи маълум, балки нисбат ба предмети номбар мекардаи он умумӣ мебошад. Дар ҳангоми омӯхтани калима ба он аз ду ҷиҳат бояд муносибат кард: аз рӯи хусусияти фонетикӣ-грамматикӣ; ва аз рӯи хусусияти луғавӣ-маъноии он.

Он алоқаю муносибатҳои байни мачмӯи авозҳо ва мафҳуми предметҳо, ҳодисаҳо, ҳислату хусусиятҳо, вазъияту ҳолатҳо ва ғайра, ки одамон муайян кардаанд, маънои луғавии калима ҳисоб меёбад: китоб-як ашё хониш, гӯсфанд-яке аз ҳайвоноти хонагӣ, рафтани-номи амал ва ғ. Ҳамаи онҳо маъноҳои луғавии ин калимаҳо ба шумор мераванд.

Ҳосияти морфологӣ ва синтаксисии калимаҳо маънои грамматикии калимаҳо ҳисоб мешавад: гӯсфанд-исм, исми чинс, ғайри шахс, конкрет, шаклан танҳо, аз ҷиҳати сохт исми содда ва дар заминаи он пайдо мешавад. Баробари тағйир ёфтани мафҳум, ки бо калима ифода карда мешавад, маънои ҳуди калима низ дигар мешавад: маънои ҳақиқии калимаро танҳо дар матн (матн чист?) муайян кардан мумкин аст: калимаи ғалтидан ба маъноҳои гуногун истеъмол шуданиаш мумкин аст:

1. Салим аз болои дарахт афтид.
2. Салим аз имтиҳони давлати афтид

Ҷиҳати маъноии калимаҳоро ба таърихи ҳамоно халқ вобаста намуда тадқиқ намудани ягона роҳи дуруст аст.

3. Мафҳуми чунин шакли фикрест, ки вай нишонаҳои муҳим ва асосии предметҳо ва ҳодисаҳои олами моддиро инъикос менамояд.

Мафҳум ҳамчун шакли олии фикр нишонаҳои муҳими як предмет ва ё нишонаҳои муҳим ва умумии як гурӯҳ предметҳо, чизҳоро инъикос мекунад. Мафҳум дар бораи предмет чунин фикрест, ки ба воситаи он монандӣ ва фарқияти предмети дар он мафҳум инъикос гардида аз дигар ашёҳо ҷаҳмида мешавад. Чӣ навъе ки байни фикр ва забон алоқа мавҷуд аст, дар байни мафҳум ва калима ҳам алоқаи мустақкам вучуд дорад. Калима шакли бнруни мафҳум, мафҳум бошад, мазмуни маънои ботинии калима ва истилоҳотро ташкил

медихад: бо ёрии калимаи «морфология» мо мафҳумро дар бораи як қисми илми забоншиносӣ, ки шаклҳои гуногуни калимаҳоро меомӯзад.

Калима воситаест, ки бо ёрии он мафҳум ифода карда мешавад. ифода кардани мафҳум яке аз вазифаҳои калима аст. Лекин ҳамаи калимаҳо мафҳумро ифода карда наметавонанд. Масалан: э, о, а, эҳ, оҳ, воҳ, баҳ ва ғ. калима шуда метавонанд, аммо онҳо мафҳумро ифода намеkunанд. Нидоҳо бо мафҳум алоқаманд нестанд. Чонишинҳои шахсӣ аз қабилӣ ман, ту, вай низ ба мафҳум алоқаманд нестанд. Балки ба ҷои мафҳум омада, ба мафҳум ишора мекунанд. Калимаҳои ёридиҳанда ва ғайримустақилмаъно низ мафҳумро ифода намеkunанд.

Исмҳои хос танҳо ифодакунандаи ном буда, ҳеҷ гуна мафҳумро ифода намеkunанд. Табар-асбоб, Табар-ном.

Фарқи мафҳум ва калима дар он аст, ки на фақат дар забонҳои гуногун, ҳатто дар доираи як забон баъзан як мафҳум ба воситаи калимаҳои шаклашон гуногун ифода карда мешаванд: олам, коинот, дунё, ҷаҳон.

Ҳамин тариқ, байни мафҳум ва калима алоқаи мустақкам мавҷуд буда, дар айни замон дар байни фарқи кулӣ ҳам ҳаст.

Хулоса. Луғатшиносӣ яке аз бобҳои махсуси забоншиносии буда он дар забони адабии ҳозираи тоҷик мавқеи муайянро ишғол мекунад. Калима яке аз воҳидҳои асосии забон буда, то имрӯз оиди ин мавзӯ дар забоншиносӣ асарҳои зиёде офарида шуда аст, ки дар онҳо хусусиятҳои калима нишон дода мешавад.

Савол ва супоришот:

1. Луғатшиносӣ (лексикология) чиро меомӯзад?
2. Қисматҳои луғатшиносиро номбар кунед.
3. Луғатшиносӣ (лексикология) чанд хел мешаванд?
4. Калима чист? онро таъриф намоед.
5. Маънои калимаро таъриф намоед.
6. Байни мафҳум ва калима ҷӣ гуна фарқ дида мешавад?

7. Аз осори адабиёти классикӣ мисолҳо нависед ва маънои аслии ва мажози калимаҳоро муайян намоед.

Адабиётҳои истифодашуда:

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми I. – Душанбе: Дониш, 1985.-с.47-50
2. Маҷидов Х. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. I. –Душанбе, 2007
3. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ. I. – Душанбе, 2005
4. Азимов Юнус. Забони адабии ҳозираи тоҷик(Лексикология). Бухоро, 2023.
5. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Қисми 1-2. – Душанбе, 2010
6. Воҳидов А. Фарҳангшиносии тоҷику форс. – Самарқанд, 2006.
4. Д.Ҳомидов. Сарнавишти вожаҳо. –Душанбе, 2008.

МАВЗЎИ 9: КАЛИМА ВА МАЪНОИ ОН

Нақша:

1. Калима –воҳиди асосии забон
2. Маънои луғавӣ дастурии калима
3. Ифодаи калимаҳои иқтибосӣ дар забон адабии ҳозираи тоҷик.
4. Шакли синтетикӣ ва аналитикии калимаҳо

Мафҳум ва ибораҳои асосӣ: *калима, маънои луғавӣ, иқтибос, вомӣ, арабӣ, русӣ, туркӣ.*

Забон, яъне ҳарф задану навиштан ҳам қоидаҳо дорад. Доништан ва риоя қардани он қоидаҳо барои ҳамаи онҳое, ки бо он забон сухан меронанд ва менависанд ҳатмист. Масалан, Ҷумлаҳои “Аз навозиши модараш ҳаловат мебурд” ва “Лазизтарин неъмат дунё нон аст”-ро бидуни риояи он қоидаҳо, ба таври “ҳаловат модар навозиш бурдан” ва “дунё лазиз неъмат нон” гӯем ё нависем атрофиён мақсади моро намефаҳманд ё мақлаби моро пай намебаранд, моро мавриди мазох қарор медиҳанд.

Ҳар ҷумлае, ки тавассути он фикрамонро ифода мекунем, аз калимаҳо ва қоидаҳои дастурии ба ҳамдигар алоқаманд шудани онҳо падида мегардад. Бо мақсади ифодаи саҳеҳи фикр калимаҳо дар таркиби Ҷумла тағйири шакл мекунанд. Азбаски калимаҳо дорои маънои гуногуни луғавианд (**хоб, ғазал, аҳгар, шумо, як, расидан, баланд**), ба таври гуногун шаклан тағйир меёбанд (**хобгоҳ, ғазале, аҳгарҳо, шумоён, якум, нарасидан, баландтарин**) ва бо калимаҳои мухталиф алоқаманд мешаванд: хобгоҳи адам, ғазале навиштан, аҳгарҳои хомӯшшуда, шумои доно, якумин маротиба, ба мақсад нарасидан, балантарин дарахт.

Дастури забон маҷмӯи қоидаҳоест, ки ҳангоми ифодаи фикр мавриди истифода қарор мегиранд. Дастури забон як қисми илми забоншиносӣ буда, аз маҷмӯи қоидаҳои тағйирёбии калима ва алоқаманд шудани онҳо дар ҷумла иборат аст. Ба ибораи дигар гӯем, дастури забон сохти дастурии калима, тағйирёбии шакли калима, тарзи ифодаи маънои дастурии калима, калимасозӣ, ибораҷумла ва

хелҳои онҳоро меомӯзад. Дастури забон аз ду бахш: сарф ва наҳв иборат аст.

Мо бо мақсади ба каси дигар фаҳмонидани фикри худ гап мезанем. Фикр дар нутқ ба воситаи ҷумлаҳо ифода меёбад. Ҷумлаҳо аз калимаҳо сохта мешаванд. Вале, чи тавре ки ишора рафт, якчанд калимаи бидуни алоқа паси ҳам омада ҷумларо созмон дода наметавонанд. Аммо агар ин калимаҳо мувофиқи қонуни дастури забон таркиб ёфта, бо тартиби муайян оянд ва фикреро ифода кунанд, ҷумларо ташкил дода метавонанд.

Тарзҳои аз калимаҳо ташкил ёфтани ибораву ҷумлаҳо, тартиби калимаҳо дар ҷумла, оҳанги гуфтор, воҳидҳои луғавии махсуси ёридиҳанда, нави ҷумлаҳо ва инчунин шароитҳои кор фармуда шудани онҳоро наҳви дастури забон мавриди омӯзиш қарор додааст.

Бахши дигари дастури забон сарф мебошад. Тағйирёбии шакли калима, восита ва тарзи сохта шудани шаклҳои калима, роҳу воситаҳои калимасозӣ ва хусусияти гурӯҳҳои луғавию дастурии калимаҳо мавзӯи омӯзиши сарф мебошад. Меёри таснифи луғавию дастурии калимаҳо (ҳиссаҳои нутқ), гурӯҳҳои дастурии калимаҳою шаклҳо, хелҳои луғавию маъноии калимаҳо, шакли дастурию парадигма¹³, категорияҳои дастурӣ ва маънои дастурӣ низ мавзӯҳои асосии омӯзиши сарф мебошад.

Гурӯҳҳои луғавию дастурии калимаҳо тавассути ба назар гирифтани хусусияти сарфӣ ва вазифаи наҳвии калимаҳо дар асоси меёри дастурӣ, яъне бо риояи умумии маънои дастурӣ ва тарзи ифодаи он муайян карда мешавад. Масалан, ифодаи шумора дар исмҳо категорияи дастурӣ буда, вале ифодаи исмҳои шахсу ғайришахс категорияи луғавию дастурӣ мебошад.

Категорияи дастурӣ ба воситаи шакли дастурии калимаҳо ифода меёбад. Категорияи дастурӣ ду масъалаи ба ҳам алоқамандро дар бар мегирад. Дар як маврид вай маҷмӯи маънои якхелаи дастурии калимаҳо мебошад. Чунончи, маънои замонҳои ҷудогонаи феъл дар категорияи замон, маънои сифҳои алоҳида дар категорияи сиф муттаҳид шудааст. Масалан, шакли феъли **“навиштагистам”** маънои

дастурии сиғи эҳтимолиро, вале шакли **“рав”** маънои дастурии сиғи амрро ифода менамояд. Монанди ҳамин шакли феъли **“гуфтам”** маънои дастурии шакли замони гузаштаи наздик, вале шакли **“гуфта будам”** маънои дастурии шакли замони гузаштаи дурро ифода мекунад. Дар мавриди дигар категорияи дастурӣ гурӯҳҳои калони луғавию дастурии калимаҳоро фаро мегирад, ки бо аломату хусусиятҳои умумии маъноӣ ва сарфию нахвӣ муттаҳид шудаанд. Масалан, категорияи исм, категорияи сифат, категорияи феъл ва монанди инҳо.

Маънои луғавӣ ва дастурии калима

Ҳар як калимаи мустақилмаъно дорои маънои луғавӣ ва дастурӣ мебошад. Маънои дастурии калима ба маънои луғавии он алоқаи зич дорад. Муносибати байни маҷмӯи овоз, предмет ё ҳодиса, ки тафаккури мо онро ба ин восита муқаррар месозад, мафҳуми калимаро ташкил менамояд, ки вайро маънои луғавии калима меноманд. Маънои луғавии калима маънои аслии калима мебошад. Маънои луғавии калима аз маънои моддӣ ва маънои муштак ба вучуд меояд. Ифодакунандаи маънои моддӣ решаи калима буда, ба мафҳуми ҷудогонаи предмет, ҳодиса ва муносибати воқеият марбут мебошад. Чунончи, дар калимаҳои “доно, доноӣ, нодон, нодонӣ, дониш, донишманд, донишмандӣ” маънои моддиро Ҷузъи “дон”-решаи калима, ки бо мафҳуми дониш (дон- феъли фармоиш) мувофиқат мекунад, ифода менамояд. Маънои муштақи (калимасозӣ) калима бо воситаи вандҳо¹⁶ падида меояд. Масалан, “наългар” пасванди –гар номи шахсро тавассути касбу пеша ифода кардааст ва ё дар калимаи “хонача” тобиши маъноии хурдӣ ба воситаи пасванди шаклсози-ча падида омадааст. Дар як калима ҳам маънои моддӣ ва ҳам маънои муштак муттаҳид карда мешавад. Чунончи, маънои “тешаи хурд” дар калимаи “тешача” аз маънои моддӣ, ки дар решаи калима (теша) ҳаст ва аз маънои муштак, ки бо пасванди -ча ифода ёфтааст, ба вучуд меояд. Дар калимаҳое, ки ба ҳиссаҳо – созаҳо ҷудо намешаванд, маънои луғавию моддӣ бо ҳам мувофиқат мекунад. Масалан, дар калимаи “булбул” маънои моддию луғавии калима-

мурғки хушовоз- андалеб, ҳазордастон бе вандҳо – бо воситаи калимаи решагӣ ифода гаштааст.

Маъноии дастурии калима чунин маъноии мучаррадест, ки дар асоси муносибати парадигмӣ ва алоқии синтагматикии¹⁹ (дар ибора ва Ҷумла) калима зоҳир мегардад. Маъноие, ки ба маъноии луғавии калима илова шуда, муносибатҳои гуногун- муносибати ба калимаҳои дигар, ба шахси фоил, муносибати гӯянда ба фикри гуфташуда ва монанди инҳоро ифода мекунад, маъноии дастурӣ мебошад. Калима одатан дорои якчанд маъноии дастурӣ мебошад. Чунончи, калимаи “рафтӣ” ҳамчун феъл дорои маъноии дастурии шахсу шумора, замон, сиф ва намуд мебошад. Маъноии дастурии калима ба маъноии луғавии калимаи мушаххас ва матн вобастагӣ надорад, вале мустақили мутлақ ҳам нест.

Ҳамин тавр, калимаҳои мустақилмаъно дорои маъноии луғавию дастурӣ мебошанд. Маъноии луғавии калима дар Ҷараёни дарккунӣ ба амал меояд, зеро ки алоқии калима бо предмету ҳодисаҳое, ки номбар мекунад, таърихан дар Ҷараёни инкишофи забон муқаррар мегардад. Алоқаву муносибати байни маҷмӯи овозҳо (калима) ва предмету ҳодисаҳое, ки бо воситаи овозҳо ифода мегарданд, маъноии луғавии калима ном дорад. Вале, маъноие, ки ба маъноии луғавии калима илова шуда, муносибатҳои гуногунро ифода мекунад, маъноии дастурии калима мебошад, яъне маъноии дастурӣ тавассути хосияти сарфию нахвии калимаҳо дода мешавад. Масалан, маъноии луғавии калимаи “гурба” ҷонвари хонагии ширхори аз гурӯҳи паланг, шер ва дигарҳоро ифода кардани он буда, маъноии дастуриаш исм, исми Чинс, Ҷондор, ғайришахс, мушаххас, зот, муайян, шаклан танҳо, аз ҷиҳати сохт содда ва дар ҷумла ба вазифаи ҳамаи аъзоҳои ҷумла омада тавонишани ин калима мебошад.

Калима яке аз воҳидҳои асосии забон буда, мафҳуми предмет, ҷараён, ҳодиса ва муносибатҳои байни онҳоро ифода мекунад. Ин хусусияти асосии калима дар муттаҳидшавии аломатҳои овозӣ (маҷмӯи овозҳо), луғавӣ (маъноӣ) ва дастурӣ (сохти сарфӣ ва ҷузъи таркиби ибораву ҷумла) зоҳир мегардад. Ин буд, ки калима дар

луғатшиносӣ ва сарф воҳиди асосӣ ба шумор меравад. Аз ин рӯ, ҳар як калима воҳиди мураккаби луғавию дастурӣ мебошад. Дар луғатшиносӣ ҳама гуна маъноҳои луғавии калима, аммо дар дастури забон тамоми шакл ва маъноҳои дастурии он мавриди омӯзиш қарор мегирад. Масалан, калимаи “хондан” аз ҷиҳати луғавӣ амали мушаххас- қироат кардан, мутоила намуданро ифода менамояд, дар нутқ ва навишт пеш аз ҳама ба объекте равона мешавад, вале аз бобати дастури забон дар доираи сиф қариб 150 шакл дорад (хонам, мехонам, хоҳам хонд, хонда будам ва ғайра). Зиеда аз ин, баробари шахсу маънои шумора дорои тобишҳои зиёди маънои замонӣ мебошад.

Ҳамаи калимаҳо ба ду гурӯҳ чудо мешаванд: а) калимаҳое, ки шаклан тағйир меёбанд, яъне дорои парадигма мебошанд ва б) калимаҳое, ки шаклан тағйир намеёбанд, яъне парадигма надоранд. Шакле, ки дар луғат оварда шудааст, шакли асосии калима буда, яке аз шаклҳои тағйирёбанда ва шакли ягонаи калимаи тағйирнаёбанда буда метавонад.

Шакли дастурии калима бо маънои дастурӣ алоқаи ногусастанӣ дорад. Воситаҳои забоние, ки барои ифодаи ягон маънои дастурӣ мавриди истифода қарор мегиранд, шакли дастурии калимаро ташкил медиҳанд. Чунончи, дар калимаи “хастем” бандаки “-ем” шахси якум ва шумораи Ҷамъро нишон медиҳад.

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик тағйири шакли калима асосан бо роҳи зерин сурат мегирад:

1. Тавассути вандҳои шаклсоз: боғ-боғҳо; боғот; чашм- чашмон, чашмҳо, бобо-бобоҳо, бобоён; талаба-талабаҳо, талабагон; абрӯ-абрӯвон, абрӯҳо; духтар-духтарак, рафт- бирафт, бин- бубин ва монанди инҳо.

2. Бо воситаи бандакҳои гуногун: а) бо бандакҳои феълӣ: равам, равӣ, равад, равем, равед, раванд; рафтам, рафтӣ, рафтем, рафтед, рафтанд; б) бо бандаки хабарӣ: рафтаам, рафтай, рафтааст, рафтаем, рафтаед, рафтаанд; в) бо бандакҳои ҷонишинҳо: китобам, китобат, китобаш, китобамон, китобатон, китобашон.

3. Бо бадалшавии овозҳо. Як қисми феълҳои забони тоҷикӣ дар замони гузашта ва ҳозира дорои шаклҳои гуногунанд, ки онҳо дар натиҷаи табдили овозҳо дар асосҳои феъл падида омадаанд: меравам-мерафтам, мерӯбам-мерӯфтам, месупорам-месупурдам, мекунам-мекардам, мешуморам-мешумурдам, мерезам-мерехтам...

Шаклҳои аналитикии калимаҳо низ дорои шаклҳои гуногун мебошанд: **хоҳам рафт, рафта истодаам, рафта истода будам, рафтан гирифт, рафтан мегирифтам, рафтан мегирам** ва монанди инҳо.

Ин ҷо гуфтан лозим аст, ки дар ин гуна шаклҳои аналитикии феълҳо маъноӣ луғавӣ бо феълҳои асосӣ, вале маъноӣ дастурӣ бо феълҳои ёридиҳанда дода мешаванд. Масалан, дар шакли аналитикии **“хонда истодам”** маъноӣ луғавӣ-мутолиа кардан бо феъли асосӣ (**хонда**), вале маъноӣ дастурӣ- шахси якум, шумораи танҳо ва давомнокии амал тавассути феъли ёвари **“истодан”**-истодаам дода шудааст. Аз ин рӯ, ин гуна шаклҳои аналитикии феълҳо дар ҳукми як калима (калимаи таркибӣ) мебошад.

Истисно: гоҳо бо оварда нашудани бандаки феълӣ низ маъноӣ дастурӣ ифода мегардад. Масалан, ҳангоми тасрифи феълҳо бо бандакҳои феълии замони гузашта (**-ам, -ӣ, -ед,-анд**) ифодаи шахси сеюми шумораи танҳо бе бандак сурат мегирад: **хӯрд**ам, **хӯрд**ӣ, **хӯрд**, **хӯрд**ем, **хӯрд**ед, **хӯрд**анд.

Зиёда аз ин, дар забони адабии ҳозираи тоҷик ба шаклҳои супклетивии калимаҳо низ ифодаи гаштани маъноӣ дастурии калимаҳо ба назар мерасад: **ман- мо; ту- шумо; бин- дид** ва монанди инҳо.

Шакли дастурӣ дар дохили **парадигма** вобаста ба вазъият якҷанд тобиши маъноӣ дошта метавонад. Дар сурати мавҷуд будани ин гуна тобишҳои маъноӣ шакли калима имконияти **тиранспозитсия** пайдо мекунад, яъне дар матн як шакли калима аз як доираи маъноӣ дастурӣ ба доираи дигари он мегузарад. Масалан, ба маъноӣ замони ҳозира кор фармуда шудани замони гузаштаи феъл (**Канӣ, ба кор сар кардем**) ва ё ба маъноӣ дастурии шахси якуми шумораи танҳо истифода

шудани шахси дуҷуми шумораи ҷамъи ҷонишини шахсӣ (Мо бо ин матлаб ба навиштани мақолаи мазкур азм кардем).

Шакли калима дар алоҳидагӣ шакли дастурии онро ташкил медиҳад. Шакли дастурии калима **синтетикӣ** (хондам) ва аналитикӣ (**хонда будам**) мешавад. Калима дар забон ҳамчун системаи шакл арзи ҳастӣ менамояд. Шакли калима бо ёрии **вандҳо (ҳам-кор, кор-гар, мард-он), флексияи дохилӣ (хоб-он-дан), зада (ха'рид-хари'д)**, тарзи **аналитикӣ (равам- хоҳам рафт)** ифода меёбад. Ин гуна Ҷузъҳои иловашаванда дар айни замон ба сифати воситаҳои ифодаи маънои дастурӣ мавриди истифода қарор мегиранд. Шакли калима зотан тағйири сохти дастурии воҳидҳои луғавии забон мебошад. Чи тавре ки ишора рафт, шакли Ҷудогонаи ҳар як калима шакли дастурии он ба шумор меравад.

Маҷмӯи шаклҳои категориявӣ, ки дар онҳо калимае ҳамчун мансуби ягон ҳиссаи нутқ намоён шуда, бо системаи муайяни категорияи дастурӣ тасвир мешавад, тағйири калима ном дорад. Шакли калима ва маънои дастурии он дар парадигма зоҳир мегардад. Маънои дастурӣ дар забон тарзи махсуси ифода дошта, пеш аз ҳама флексия, вандҳо, инчунин феълҳои ёридиҳандаи шаклсоз ба сифати нишондиҳандаи маънои дастурӣ истифода мешаванд.

Савол ва супоришот:

- 1.Кадам сарчашмаҳои асосӣ боиси таҳаввули забони адабии тоҷик гаштаанд?
- 2.Таркиби луғавии забони адабии тоҷик бо таъсири кадом навъи забон бой шуда истодааст?
- 3.Дар забони адабии ҳозираи тоҷик тағйири шакли калимаҳо бо кадом роҳҳо сурат мегирад?

АДАБИЁТҲО:

1. Мачитова С. Забони адабии муосири тоҷик. Самарқанд, 2020.
- 2.Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик, ҷилди 1. – Д.: Дониш, 1985
- 3.Малик Кабиров, Амон Воҳидов. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. – Тошкент, 2014.

МАВЗЎИ 10: ТАРКИБИ ЛУҒАВӢ ВА ФОНДИ АСОСИИ ЛУҒАВИИ ЗАБОН

Нақша:

1. Маълумот дар бораи таркиби луғавии забон
2. Фонди асосии луғавӣ ва хусусиятҳои он
3. Тағйирёбанда будани таркиби луғавии забон
4. Муносибати фонди луғавӣ ва таркиби луғавии забон

***Мафҳум ва ибораҳои асосӣ:** Таркиби луғавии забон, фонди асосии луғавӣ, тағйир ёфтани таркиби луғавии забони тоҷикӣ.*

Лексикаи забони тоҷикӣ дар просесси тараққиёти таърихии ҳуди халқи тоҷик инкишоф ёфта, бой гардидааст. Таркиби луғавии забон, ки ба тағйирёбӣ бештар моил аст, дар ҳолати тағйирёбии қариб доимӣ мебошад. Афзоиши пай дар пай саноат ва хоҷагии қишлоқ, савдо ва таранспорт, техника ва илм дар забон бо калима ва ибораҳои нави барои кори ин соҳаҳо зарурбуда такмил додани луғаташро талаб мекунад. Забон ҳам эҳтиёҷотро бевосита инъикос намуда, таркиби луғавиашро бо калимаҳои нав пурра мекунад, сохти грамматикӣ худро такмил медиҳад.

Ҳамин тавр, дар баробари тағйирёбии тарзи зиндагии халқи тоҷик, қувваҳои истеҳсолкунанда ва муносибатҳои истеҳсолии он, инкишофи маданият, илм, санъат ва ғайра луғати он ҳам дигаргун шудааст: дар натиҷаи барҳам хӯрдани як қатор предметҳо мафҳумҳои онҳоро ифодакунанда низ барҳам хӯрда, ба ҷои он предметҳои нав ва мувофиқи ин мафҳумҳои нави он предметҳоро ифода мекардагӣ низ ба вучуд омадаанд. Зеро забон, ки бо тамоми соҳаҳои фаъолияти меҳнатии инсон бе истисно алоқадор аст, бо амалиёти истеҳсолии он низ бевосита алоқаманд мебошад.

Вале ҳамаи системаи луғавии забон ба ин гунна тағйирот баробар ва як хел дучор намешавад: фонди асосии луғавии забон назар ба таркиби луғавии он хеле суст тағйир меёбад.

Дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ, ғайр аз фонди асосии луғавии он, чунин калимаҳое ҳам ҳастанд, ки маҳсули давраҳои гуногуни таърихиро ташкил медиҳанд. Дар қатори онҳо як гурӯҳ

калимаҳое низ мавҷуданд, ки дар натиҷаи дар давраҳои гуногуни таърихӣ бо халқҳои дигар алоқаю муносибатҳои тичоратӣ, истеҳсолӣ, маданӣ қардани халқи тоҷик ба забони тоҷикӣ дохил шудаанд.

Дар асоси гуфтаҳои боло таркиби луғавии забонамонро ба гурӯҳҳои калимаҳои аслан тоҷикӣ ва калимаҳои иқтибосӣ ҷудо қардан мумкин аст.

Пеш аз он ки таркиби луғавӣ забони тоҷикиро аз ин нуқтаи назар дида бароем, лозим аст, ки бо хусусиятҳои асосии фонди асосии луғавии ва таркиби луғавии забон шиносо шавем. Фонди асосии луғавӣ муҳимтарин қисми таркиби луғавии забон, захираи калимаистеҳсолкунии он ҳисоб ёфта, тамоми калимаҳои решагиро дарбар мегирад.

Фонди асосии луғавӣ категорияи таърихии нисбатан устувор, вале инкишофёбанда мебошад. Дар таркиби луғавии забон чизи аз ҳамаи калимаҳои решагӣ низ ба сифати ядроӣ он диҳиланд. Вай аз таркиби луғавии забон дида маҳдудтар аст, Ваде муддати дароз. Дар давоми асрҳо умр мебинад ва ба забон барои ба вучуд омадани калимаҳои нав замина мешавад.

Фонди асосии луғавии забони тоҷикӣ якхела набуда, дар таркиби он ғайр аз калимаҳои Аслан тоҷикӣ як қатор калимаҳои иқтибосӣ (масалан, арабӣ, ўзбекӣ, русӣ) низ мавҷуданд, ки дар забони тоҷикӣ ҷойгир шуданд ва калимаи иқтибосӣ будани онҳо ба ҳеҷ кас маълум намебошад. Масалан, калимаи мактаб, китоб, адабиёт, санъат, шоир, маданият ва монанди инҳо (арабӣ), қошиқ, қишлоқ, қаймоқ ва дигарҳо (ўзбекӣ), палто, костюм, макарон, катлет, командир, радио, телевизор, шинель ва ғайра (русӣ-интернационалӣ).

2. Ҳамин тавр, ба фонди асосии луғавӣ чунин калимаҳо дохил мешавад:

1. Пеш аз ҳама калимаҳои номҳои предметҳо, аломатҳо, процессҳои амал ва ғайра, ки бе онҳо ҳаёт гузаронидани инсоният номумкин аст. Ба монанди об, замин, ҳаво, кӯҳ, дарахт, одам, гарм, хунук, рафтани, омадани, хӯрдани, нӯшидани, фурухтани, харидани ва дигарҳо.

2. Номҳои воқеа ва ҳодисаҳои табиат: барои, барф, сел, гармӣ, хунукӣ, раъду барк ва монанди инҳо.

3. Терминҳои олоту аслиҳои меҳнат: корд, ДОС, табар, сӯзан, ханчар, камон, теша, бел, каланд...

4. Номҳои предметҳои хӯрокворӣ: чав, гандум, шолӣ, зағир, мош, орд, чуворӣ, пиёз, шалғам, равған, биринҷ, лаблабу, нон, Ош, таом, палав, чурғот, шир, чой, гӯшт, хамир, намак, асал, қанд, шакар, ҳалво, мавиз, себ, нок...

5. Калимаҳои оид ба протсессии меҳнат: бофтан, дӯхтан, шустан, буридан, пухтан, сохтан, навиштан, хондан...

6. Номҳои паррандагон ва ҳайвонон: гов, гӯсалон, буз, асп, шер, хирс, гург, рӯбоҳ, фил, мурғ, хурӯс, саъва, тӯтӣ, булбул, ғоз, зоғ, уқоб...

7. Номҳои узвҳои тамои одам: сар, (калла), даст, пой, панча, кифт, гардан, гулӯ, бинӣ, даҳон, лаб, рӯй, пешона, чашм, гӯш...

8. Номҳои аъзоёни оила ва ҳешу табор: падар, модар, писар, худар, фарзанд, набера, бародар, хоҳар, зан, шавҳар, холла, амма, амак, тағо, арӯс, домод...

9. Номҳои истиқоматгоҳҳо: қисмҳои алоҳида онҳо, анҷому асбоби рӯзғор: ҳавлӣ, хона, жар, тереза, девор, бом, табак, лаълӣ, коса, пиёла, қошук, кафгир, кафлес, дег...

10. Номҳои дарахтон: бед, зардолу, тут, чинор, арча, сафедор...

11. Калимаҳои ифодакунандаи аломату сифат, хислату хусусияти предметҳо, ҳодисаҳо ва ғайра: зард, кабуд, гарм, хунук, шӯр, турш, талх, ором, суст, тез, сабук, зирак, хушёр, сер, гурустна, ташна, тоза, ифлос...

12. Як қатор шумораҳо (як, ду, даҳ, бист), ҷонишинҳо (ман, ту вай шумо, кӣ? чӣ?...), калимаҳои ёридиҳанда (ба, аз, дар, то, ва, ҳам, ки зеро, оё, магар, ҳатто...), ки бе онҳо системаи пурраи забонӣ вучуд дошта наметавонад ва талаботи бо ҳам муносибаткунии тоҷикзабонро комилан қаноат кунонидан номумкин аст.

13. Калимаҳои фонди асосии луғавӣ бо як қатор аломатҳои муҳиму характерноки худ аз якдигар калимаҳои таркиби луғавии забон фарқ меkunанд, ки он аломатҳои аз инҳо иборатанд:

1. Онҳо характери умимихалқӣ ва умумиистеъмоли доранд.

2. Онҳо хеле устувор буда, дар системаи забон муддати дуру дароз умр мебинанд ва дар ҳаёт муҳимтарин мафҳумҳоро ифода меkunанд.

3. Аксарияти онҳо сермаъно буда, дар нутқ барои ифодаи маъноҳои гуногун хизмат меkunанд.

4. Онҳо (асоситарин) захираи калимасозӣ ҳисоб меёбанд, ки аз ҳар кадомашон бо ёрии аффиксҳо як қатор калимаҳои нав сохтан мумкин аст. Масалан: дон (дониш, доно, донишманд, донишмандӣ, доништан, доноӣ, нодон, нодонӣ, бедониш, медонад, медонист...), ақл (беақл, боақл, ақлнок, хулқ...) ва монанди инҳо.

5. Аксарияти онҳо хусусияти ба таркиби ибораҳои устувор дохилшавандагӣ доранд, яъне бо дигар калимаҳо алоқаманд шуда, ибораҳои фразеологӣ месозанд: боду ҳаво, ақлу хуш, фикру ҳаёл, талху тунд, дегу табак, хешу табор...

6. Онҳо барои номгӯи предметҳо, ҳодисаҳо, ҳислату аломатҳо ва ғайра, ки зарурияти ҳаётӣ доанд, хизмат меkunанд.

Бо вучуди устувории худ, фонди асосии луғавӣ низ бо мурури замон тағйир меёбад ва торафт бойтар мегардад. Тағйирёбии фонди асосии луғавӣ бо ду роҳ, яъне мувофиқати ду ҳел қонуният рӯй медиҳад: аввало, дар натиҷаи барҳам хӯрдани предметҳо, аломатҳо ва ғайра номҳо-калимаҳо он мафҳумҳоро ифода мекардагӣ низ аз истеъмол монда гум шуда мераванд: дуом ин, ки баъзе калимаҳо аз фонди асосии луғавӣ ба таркиби луғавии забон мегузаранд.

Пуррашавӣ ва бой гардидани фонди асосии луғавӣ низ бо ду роҳ рӯй медиҳад: аз як тараф, дар натиҷаи тараққиёти иқтисодиёт, фан, техника, маданият ва ғайра калимаҳои нав ба вучуд оянд, аз тарафи дигар, як қатор калимаҳо оҳиста-оҳиста аз таркиби луғавии забон ба фони асосии он мегузаранд.

Маълум, ки тамоми калимаҳо, ҳамаи захираи луғавии ин ё он забон (бо якҷоягии фонди асосии он) таркиби луғавии ҳамон забонро ташкил медиҳанд.

Таркиби луғавӣ ҳар қадар бойтар ва ҳарҷонибатар бошад, забон ҳам ҳамон қадар бойтар ва мутараққитар мегардад.

Агар фонди асосии луғавӣ, бо вучуди тағйир ва инкишофёбиаш хеле пойдор бошад, таркиби луғавии забон мунтазам ва нисбатан тез дигаргун шуда меистад, ки ин ба тараққиёти ҷамъияти инсонӣ вобаста мебошад.

Ҳамин тавр, таркиби луғавӣ назар ба фонди асосии луғавӣ ва сохти грамматикии забон хеле тез инкишоф меёбад, зеро ҳар як ҳодисаи дар ҳаёти инсоният рӯй медиҳадгӣ пеш аз ҳама дар таркиби луғавӣ акс мешаванд.

Маълум, ки асоси ҳар як забонро фонди асосии луғавӣ ва сохти грамматикӣ он ташкил медиҳад, бинобар ин бе онҳо забон нафақат инкишоф ёфта наметавонад, балки вучуд доштани он ҳам номумкин аст.

Хислати фарқкунандаи таркиби луғавӣ аз ноустуворӣ ва калавандагии он иборат аст, зеро вай дар ҳолати тағйирёбии қариб доимӣ мебошад.

Гарчанд таркиби луғавии ва фонди асосии луғавии забон аз ҳамдигар аз рӯи моҳият ва аломатҳояшон фарқ кунанд ҳам, вале онҳо аз якдигар тамоман канда шуда ҳисоб карда намешаванд. Онҳо бо ҳам алоқаю муносибатҳои зич доранд ва ба якдигар таъсир мекунанд, ки ин ҳодиса пеш аз ҳама дар гузаштани калимаҳо аз фонди асосии луғавӣ ба таркиби луғавӣ ва, баръакс, аз таркиби луғавӣ ба фонди асосии луғавӣ ифода меёбад.

Баъзе калимаҳо дар як давраи муайян ба фонди асосии луғавӣ тааллуқ дошта бошанд, дар давраи дигар ба таркиби луғавӣ мегузаранд ва баръакс. Масалан, калимаҳои поезд, паднус (аслан «паднос»), стол, стул, почта, телефон, матбаа, мафкура, қошук ва монанди инҳо, ки дар давраҳои муайян аз забонҳои русӣ, арабӣ ва ўзбекӣ ба забони тоҷикӣ дохил шудаанд, якбора ба фонди асосии

луғавӣ мансуб нашуда, балки аввалҳо неологизмҳо ҳисоб ёфта, бо мурури замон аз таркиби луғавӣ ба фонди асосии луғавӣ гузаштаанд. Ҳамин тавр, ин гуна муносибати байни фонди асосии луғавӣ ва таркиби луғавӣ нишон медиҳад, ки ҳодисаҳои забонӣ то чӣ андоза бо ҳамдигар зич алоқаманданд.

Савол ва супоришот:

- 1.Таркиби луғавии забон чист?
- 2.Тағйирёбии таркиби луғавии забонро бо мисолҳо фаҳмонед.
- 3.Фонди луғавии забон чист?
- 4.Муносибати фонди асосӣ ва таркиби луғавии забонро бо мисолҳо фаҳмонед?

АДАБИЁТҲО:

1. Маҷитова С. Забони адабии муосири тоҷик. Самарқанд, 2020.
- 2.Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик, ҷилди 1. – Д.: Дониш, 1985
- 3.Малик Кабиров, Амон Воҳидов. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷисми 1. – Тошкент, 2014.

МАВЗЎИ 11: МАЪНОШИНОСӢ. ТАСНИФОТИ МАЪНОИИ КАЛИМАҲО

Нақша:

- 1.Таснифоти маъноии калимаҳо
- 2.Сермаъноии луғавӣ ва усулҳои сермаъно шудани калимаҳо
- 3.Омонимия ва паронимияи луғавӣ
- 4.Синонимҳо. Антонимҳои луғавӣ ва маъноӣ

Мафҳум ва ибораҳои асосӣ: лексикология, маъношиносӣ, тасниф, омоним, синоним, антоним, тазод, ҳамрадиф, паронимияи луғавӣ, антонимҳои маъноӣ, мафҳум, маънӣ, категорияи нутқ, таркиби луғавии забон.

Калимаҳои таркиби луғавии забон як хел нестанд. Онҳо аз ҷиҳати маънӣ ва роли худ дар нутқ ба ду гурӯҳ нобаробар тақсим мешаванд: калимаҳои мустақилмаъно, яъне калимаҳое, ки предмет ва ҳодисаҳои ҳақиқатро ифода мекунанд ва калимаҳои номустақил, яъне ёридиҳанда. Ба гуруҳи якум метавонем калимаҳои ифодакунандаи номҳои ҳар гуна чизҳо ва предметҳо: масалан, хона, дарё, китоб, табар; амалу ҳолат: гаштан, хӯрдан, буридан, задан, хобидан, давидан; сифатҳо: сурх, сиёҳ, зард, саҳт, борик, мулоим; аломатҳои амал ва сифат: тез гаштан, саҳт хобидан, бисёр хунукро дохил кунем. Ба гурӯҳи дуюм калимаҳое дохил мешаванд, ки вазифаи онҳо дар нутқ аз пайваст кардан ва барқарор намудани муносибати калимаҳо иборат мебошад. Масалан, пешояндҳо: дар, аз, ба, бо; пайвандаҳо ва (-у), ҳам, чун, чунки ва ғайра.

Ҳар як калимаи мустақил аз ҷиҳати маъно абстракт ва ё конкрет мешавад. Конкрет гуфта мо ҳамон калимаҳоеро дар назар дорем, ки дар предмет ҳамчун чизи том пиндошта мешавад. Калимаҳои абстракт калимаҳоеанд, ки дар онҳо фақат як ҷиҳат, сифат ё аломати предмет ифода карда мешавад. Масалан, калимаҳои одам, оҳангар, завод, дарахт, коғаз калимаҳое мебошанд, ки маънии конкретро ифода мекунанд. Калимаҳои сармо, ахлоқ, қадӣ калимаҳои абстрактанд, чунки онҳо мафҳуми муҷаррадро ифода мекунанд.

Калимаҳо аз рӯи маънӣ ва шакли худ ба ин ё он ҳиссаи нутқ мансуб аст. Масалан, калимаҳое, ки предметро ифода мекунанд, гуруҳи исмро ташкил медиҳанд.

Муҳимтарин хусусияти калима он аст, ки вай тасаввури умумӣ ё мафҳумро, ки воҳиди тафаккур аст, муҷассам месозад. Аломати предмет ҳамчун сифат, хислат, муносибат, ҷараён ва ғайра фаҳмида мешавад, ки тафаккури мо онро муайян менамояд. Маҷмӯи аломатҳои предмет мафҳумро ташкил медиҳад, ки ин чиз ба ҷиҳати мантиқии калима тааллуқ дорад.

Калима дорои маънии муайян мебошад. Маънии калима гуфта мо ба олами редметҳо, ҳодисаҳо, ҷараёнҳо ва ғайра муносибат доштани калимаро дар назар дорем. Мо маънии аслии калимаро, ки ба ибораи дигар маънии луғавӣ низ номида мешавад, аз маънии маҷозии он фарқ мекунем. Маъние, ки бо ном бурдани предмет, ҳодиса, сифат ва ғайра ба вучуд меояд, маънии аслии калима номида мешавад, чунки маҷмӯи овозӣ, ки ба воситаи он калима сурат мегирад, бевосита ба ҳодисаи ҳақиқати дар таҷриба омӯхта мешудагӣ равона шудааст.

Маънии калима бо мафҳуми калима вобаста аст. Пас мафҳум чист, муносибати он бо маънии калима чӣ гуна аст? Маънии калима ва мафҳуми он баробар меоянд ё не? Мафҳум категорияи фикр аст, ки ба аломатҳои асосии предмет, ҳодисаҳо умумият медиҳад, яъне мафҳум дар калима ба воситаи маънои он зоҳир мешавад. Мафҳум предметро ба доираи маълуми ҳодисаҳо ҷойгир мекунад, масалан, мо мегӯем: асп ҳайвон аст, бед дарахт аст. Бо вучуди ин мо гуфта наметавонем, ки маънии калимаи бед дарахт аст. На ҳамаи калимаҳои забон дар худ мафҳуми ташаккулёфтаи мантиқӣ доранд, вале ҳамаи онҳо бе истисно дорои ягон маънӣ мебошанд. Ин хулоса на танҳо ба калимаҳои мустақилмаъно, балки ба калимаҳои ёридиҳанда низ тааллуқ дорад. Масалан, агар аз ин нуқтаи назар калимаи (ҳиссачаи) “ку”-ро дида бароем, ба ҳамин хулоса меоем, ки вай албатта маънии муайянеро ифода мекунад, аммо гуфтан мумкин нест, ки

ҳиссачаи -ку дорои ягон мафҳуми умумии мантиқӣ бошад. Ҳатто дар калимаҳои ман, ту, ӯ, Аҳмад, Ҳалима, ки ҳар кадоми онҳо маънии муайян дорад, аз нуқтаи назари мантиқ мафҳуми умумӣ нест. Пас, чунин хулоса бароварда метавонем, ки на ҳамаи калимаро мафҳумҳои умумиро ифода меkunанд, гарчи ҳамаи онҳо дорои маънӣ мебошанд.

Пас, чаро мо наметавонем аниқ гӯем, ки калимаи муайян дорои фалон маънӣ мебошаду бас? Инро барои он гуфта наметавонем, ки калимаҳои мазкур маъниҳои гуногун доранд, сермаъноанд ва маънии онҳо (яке аз маъноҳои онҳо, ки вайро маънии даркорӣ номидан мумкин аст) танҳо дар матн муайян мегардад. Масалан, калимаи *сафар*-ро гирем.

Сермаъноии калима. Дар системаи семантикии забон маъниҳо назар ба миқдори калимаҳо бисёранд, яъне, калимаҳо сермаъноанд. Оддитарин мисоли сермаъно будани калима худи калимаи *забон* мебошад, ки аз як тараф, мо онро ҳамчун узви даҳон фаҳмем, аз тарафи дигар, ҳамчун қобилияти гап задан, ифода намудани фикр тасаввур мекунем ва ғайра. Ё худ калимаи *себ*-ро гирем. Бо ин калима мо як навъи дарахти мевадор ва худи меваи ин дарахтро ифода мекунем.

Ҳамаи калимаҳои ин ё он забон сермаъноанд гуфта хулоса баровардан нодуруст аст, чунки калимаҳои маҳдудмаъно ё якмаъно ҳам вучуд доранд. Одатан ин гуна калимаҳоро терминҳо ташкил медиҳанд ва як маъно доштани онҳо хусусияти муҳими онҳо ба шумор меравад. Терминҳо, ки маҷмӯи онҳоро *терминология* низ меноманд, барои соҳаҳои ҷудогонаи илму дониш ва касбу ҳунар хосанд, масалан: атом, электрон, мотор, киловатт, грамматика, мисраъ, суффикс. Агар термин сермаъно шавад, он гоҳ вай хислати асосии худро гум мекунад ва ба калимаи оддии сермаъно мубаддал мегардад. Фарқи дигаре, ки байни калимаи муқаррарӣ, яъне сермаъно ва термин дида мешавад, он аст, ки калима ҳиссиёти гуногунро ифода карда метавонад, вале термин ин гуна хусусият надорад. Чунончи, калимаи *ода*ро дар ҷумлаи

зерин мулоҳиза фармояд: «*Эй, одам!*» Бо ин ҷумла ҳар ҳел ҳиссиёт: аз таҳсину офарин сар карда то таассуфу сарзанишро ифода кардан мумкин аст. Агар мо ягон терминро дар ин гуна ҷумла. кор фармудани шавем, ба ғайр аз ном бурдани худӣ термин дигар ҳеҷ чизро ифода карда наметавонем.

Сермаъноии калима дар натиҷаи ба мафҳуми маълум дарҷ кардани маънии муайяне ба вучуд меояд. Ин ҳодисаро **васеъ гаштани маънӣ** меноманд. Масалан, калимаи **даромадро** гирем. Маънии якум ва аслии ин калима мавқеи ба ягон ҷо дохил шудан мебошад: **дари даромад**. Рафта-рафта ин мафҳум **васеътар** гашта, маъниҳои духул (духулу хуруҷ), **муқаддима ва сарсухан**-ро низ ифода мекардагӣ шудааст.

Дар сермаъноии калима мо ҷиҳати дигарро низ мебинем. Гап дар бораи **маънии аслӣ ва маҷозии калима** меравад, ки дар луғатҳои тафсирий одатан маънии маҷозӣ махсус ишора карда мешавад. Табиист, ки маънии маҷозӣ баъд аз маънии аслӣ меояд, зеро бе маънии аслӣ маънии маҷозӣ вучуд дошта наметавонад. Барои мисол калимаи **хунукро** гирем. Маънии аслии ин калима **сард** мебошад (*ҳавои хунук*), маънии маҷозии он **нозеб, беზეб, дилнокаш** ва инчунин **бепарво, безътино** аст (*афти хунук назари хунук*).

Ба ин тариқ, сермаъноии калима гуфта чунин қобилияти суҳанро мефаҳмем, ки вай метавонад ҳам ба маънии аслӣ, ҳам ба маънии маҷозӣ кор фармуда шавад. Аз ин чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки маънии ғайриаслии калима, аз он ҷумла маънии маҷозии он, дар асоси мавҷуд будани умумияти аломатҳо пайдо мешавад (маъниҳои аслӣ ва маҷозии калимаҳои **хунук ва тундро** муқоиса кунед). Яъне сермаъноии калима дар сурате имконпазир мегардад, ки бо маҷмӯи овозии мавҷудаи ягон чиз, ҳодиса ва аломатро ифода мекардагӣ чиз, ҳодиса ва аломати дигари монанд ифода карда мешавад. Дигар ҳел карда гӯем: калима дар маънии аслии худ як маънии конкретро ифода

мекарда бошад, дар маънии маҷозӣ ба воситаи мафҳуми маълум мафҳуми дигарро ифода мекунад.

Бо масъалаи маънии асли ва маҷозии калима роҳҳои кӯчондани маънӣ вобастагии зич дорад, яъне инкишофи маънии калима бо тарзҳои кӯчондани он вобаста аст.

Тарзҳои кӯчондани маънии калима. Дар натиҷаи кӯчондани маънӣ калима маънии нав ё иловагӣ мегирад. Худи кӯчониш мумкин аст якчанд бор рӯй диҳад, бинобар ин, айнаи як маҷмӯи овозӣ маъниҳои гуногун пайдо мекунад. Ин ҳолатро мо метавонем дар ҳамон калимаи дар боло номбаршудаи **тунд** мушоҳида кунем. Маънии асосии ин калима ба соҳаи таъм ва буй тааллуқ дорад: *шӯрбои тунд*, *бӯи тунд*. Яъне ин ҷо ғайритабӣ будани маънаи ош ё бӯи чизе таъкид карда мешавад. Ин ғайритабиигиро мо маънии асосӣ мепиндорем ва вақте ки мо калимаи тундро бо калимаи **бод** кор мефармоем, мақсадамон он аст, ки ғайритабӣ, яъне саҳт будани бодро нишон диҳем. Дар баробари ин маъниҳо, дар муколамаи мо калимаи тунд дар ибораҳои **ҷавоби тунд**, **одами тунд** ва амсоли ин низ дучор мешавад. Дар ин сурат чӣ чиз асоси маъниро ташкил медиҳад?

Тарзҳои кӯчондани маънӣ гуногунанд. Ин ҷо омилҳои сершумор рол мебозанд. Баъзеи онҳоро нишон медиҳем:

а) маънӣ метавонад дар асоси монандӣ, шабоҳати предметҳои нишон дода мешудагӣ аз як мафҳум ба мафзуми дигар кӯчад. Ин монандӣ мумкин аст аз ҷиҳати шакл, ранг, тарзи ҳаракат ва ғайра рӯй диҳад, яъне асоси кӯчондани маъниро ташбеҳ ташкил медиҳад. Масалан: нӯги сӯзан - нӯги дарахт, даҳони одам — даҳони шиша, қуллаи кӯҳ - қуллаи дониш, сари одам - сари роҳ, корди тез - зеҳни тез, оби хунук - афти хунук.

б) кӯчидани маънӣ мумкин аст, аз рӯи алоқамандии мафҳумҳо рӯй диҳад. Ин алоқамандӣ ба масофа, вақт, материал, ашъё, ҷараён ва натиҷа тааллуқ, дошта метавонад. Масалан: мактаб (бино)-мактаб (системаи омӯзиш), аудитория (хона)-аудитория (хонандагон, шунавандагон), тилло (металл) - тилло

(чизи тиллогин, соати тилло), холӣ (қуттии холӣ) - холӣ (кисаам холӣ, яъне: пул надорам). Ин гуна кӯчидани маъниро **метонимия** низ меноманд.

в) маъниро аз рӯи таносуби бутуну ҳисса, ҷузъи пурра (том) кӯчондан мумкин аст. Масалан, ягон шахсро, ки риш дорад, номашро нагирифта (аз сабаби надоништан ва ё қасдан) **«риш»** меноманд: «риш омад», «риш гуфт» ва монанди инҳо. Ё тасаввур кунед, ки дар ягон ҷамъомад ҳозирон намоишero, ки дар саҳна нишон дода мешавад, тамошо мекунанд. Аксарияти дар пеш нишастагон бе каллапӯшанд ва фақат як кас дӯппидор аст. Ҳангоми намоиш ин дӯппипӯш бо сабабе аз ҷояш меҳезаду ба тамошои ақибнишастагон ҳалал мерасонад. Дар ин лаҳза аз онҳо садое мебарояд: «Эй дӯппӣ, шинед!» Чаро он шахсро ин тавр номиданд? Барои он, ки садокунанда номи ӯро намедонист ва ягона аломати барҷастае, ки вайро аз дигарон фарқ мекунонд, дӯппӣ буд. Яъне дар ин маврид ба ҷои одам як ҷузъи пушоки ӯ ном бурда шудааст. Чунон ки мебинем, дар ҳар ду сурат ҳодисае рӯй додааст, ки ба ҷои чизи бутун (номи одам) ҳиссаи он ном ба кор бурда шудааст (риш, дӯппӣ). Вале мумкин аст баръакси ин ҳам шавад, яъне бутун, том ба ҷои ҳиссаи ҷузъ кор фармуда шавад. Барои мисол мо ин ҳолатро дар вақти ба ҷои автомобил ба кор бурдани калимаи машина мушоҳида мекунем. Дар забоншиносӣ ин ҳодисаро **синекдоха** меноманд.

г) навъи дигари кӯчондани маънӣ иборат аз он аст, ки исми хос бинобар хеле машҳур шуданаш ба исми чинс наздик мегардад, масалан: қорӣ-ишкамбаҳо, обломовҳо, москвич (номи автомобили сабукраз), ИЛ-18 (номи самолёт).

д) маънӣ метавонад аз як предмет ба предмети дигар аз рӯи вазифаи он гузарад, масалан, қалам (дар аввал қаламро аз най месохтанд, ки аз қалами (перои) ҳозира шаклан ба кулӣ фарқ, мекунад, аммо вазифаи ҳар ду қалам як аст: асбоби хатнависӣ), бол (боли парранда, боли самолёт). Ба ин тариқ,

сермаъноии калима (полисемия) натиҷаи кӯчондани номҳо мебошад, ки аз як предмет ба предмети дигар мегузарад.

Навъи махсуси ба тарзи дигар фаҳмидани калима низ мавҷуд аст, ки онро «**этимологияи халқӣ**» меноманд. Ин ҳодиса аз он иборат аст, ки корфармояндаи калимаи ношинос кӯшиш мекунад, ки онро ба калимаи маълуми забони модарии худ аз ҷиҳати таркиби овозиаш наздик кунонад. Масалан, баъзе одамони камсаводи солхӯрда ба ҷои *примус - пули мис*, ба ҷои *землемер - зинда-мир*, ба ҷои *инженер – анчирнай, автобус – ҳафта- буз*, меғӯянд ва ин комилан фаҳмост, чунки истеъмолкунандаи ин гуна калимаҳо мехоҳад, ки он шинос барин, «аз они худӣ» барин намояд.

Омонимҳо. Масъалаи омонимия ба сермаъноии калимаҳо тааллуқ дорад. Омоним калимаест, ки аз ҷиҳати талаффузи худ ба калимаи дигар монанд буда, аз ҷиҳати маъно аз вай ба куллӣ фарқ мекунад. Чунончи, калимаҳои бар, дӯл, дор ҳар кадом якчанд маъно дорад. Мумкин аст саволе пайдо шавад: сермаъноии калима ва омоним аз ҳам чӣ гуна тафовут доранд? Барои он ки иштибоҳе пайдо нашавад, мо метавонем ҳодисаи сермаъноии калимаро аз омоним будани он ба осонӣ фарқ кунем. Дар ин сурат ба калимаҳои муносиб муродиф овардан лозим асту халос. Агар калимаҳои интихобшуда муносибатҳои муродифиро нишон надиханд, пас калима омоним мебошад. Масалан, калимаи *дӯлро* гирем. Ин калима се маънии аз ҳамдигар тамоман фарқкунанда дорад: 1) *қуттии калони осӣёб (дӯли осӣёб)*, 2) *жӯла (дӯл борида)*, 3) *нақораи калон (дӯли сарбозӣ)*.

Барои калимаи аввал, дурустараш, барои маънии дӯли якум муродифи он *қуттӣ*, барои дӯл-и дуҷум калимаи *жӯла* ва барои дул-и сеҷум калимаи *нақора*-ро оварда муқоиса кунем, маълум мешавад, ки ин калимаҳо, яъне *қуттӣ*, *жӯла* ва *нақора* нисбат ба ҳамдигар муродиф шуда наметавонанд, пас калимаи дӯл, ки се маънӣ дорад, омоним шуда омадааст.

Омонимҳо дар забон чӣ тавр пайдо мешаванд? Роҳҳои пайдо шудани омонимҳо инҳоанд:

1) Калимаи аслӣ бо калимаи иқтибосӣ омоним мешавад.

Масалан: ток - токи ангур; токи электрик.

2) Тағйироти овозӣ дар таркиби калима. Масалан: бар - бари хона; китобро ба хона бар.

3) Тасодуфан ба айнаи як таркиби овозӣ пайдо шуда омадани калимадои гуногунмаъно, ки аксаран яке аз онҳо аз забони шевагӣ ба таркиби луғавӣ дохил мешавад. Масалан, дарак: а) ба маънии хабар, овоза; б) ба маънии кӯраи металлгудозӣ.

Баъзеҳо чунин мешуморанд, ки мавҷуд будани омонимҳо дар забони ҳодисаи манфист. Яъне тарафдорони ин нуқтаи назар “зарари” омонимҳоро дар он мебинанд, ки ин гуна калимаҳо барои зуд ва дуруст фаҳмидани фикри изҳоршуда монеъ мешаванд. Албатта, омонимҳо, азбаски шаклан як хел мебошанд, то андозае мумкин аст, ба фаҳмидани фикр “ҳалал” расонанд. Масалан, дар муқотиботе, ки онро “коммуникатсияи кӯтоҳ” меноманд (фармоишҳои ҳарбӣ, телеграф ва монанди инҳо). Вале роли асосии фарқкунандаро пеш аз ҳама матн мебозад. Бинобар ин, ба фаҳмиши дурусти ин ё он фикр монеа пайдо намешавад. Масалан, дар ҷумлаҳои “Ин китобҳоро ба хона бар” ва “Бари хона чор метр аст” ҳеҷ вақт маънии калимаҳои *бар* ва *бар*-ро аралаш кардан мумкин нест.

Як ҳодисаи дигар низ бо масъалаи омонимия алоқа дорад, ки он фарқи навишт ва талаффузи калима мебошад. Масалан, калимаҳои *тӯб* ва *тӯп*-ро гирем. Ҳар ду калима *тӯп* талаффуз карда мешаванд. Ин гуна калимаҳоро омофон меноманд. Дар баробари ин, калимаҳое низ ҳастанд, ки навишташон як буда, талаффузашон гуногун аст, чунки зада ҷояшро иваз мекунад. Масалан: сӯзон ва сӯзон (қоғазҳои нодаркориро сӯзон - феълӣ фармоиш ва офтоби сӯзон - сифат). Ин гуна калимаҳоро **омограф** меноманд.

Синонимҳо (муродиҳо). Синонимҳо аз омонимҳо фарқ мекунанд. Онҳо шаклан аз ҳам фарқ карда, аз ҷиҳати маъно баробар ё ба ҳамдигар хеле наздиканд. Синонимҳо ин ё он ҳодисаро номбар карда, онро аз ҳар ҷиҳат ва ё аз ҳар нуқтаи назар тасвир мекунанд. Масалан, калимаҳои қадим, кӯҳна, дерина, пештара синоним мебошанд ва қариб метавонанд ҷои якдигарро гиранд. Мумкин аст гуфт: шаҳри қадим, вале шаҳри кӯҳна гуфтан ғайри табиӣ менамояд. Мо метавонем дӯсти қадим, дӯсти дерина гӯем, ҳамаи ин ибораҳо як маъниро ифода мекунанд, аммо агар ба ин ибораҳо бо ифодаи ҳамон маънӣ дӯсти пештара ё дӯсти пеш-ро ҳамроҳ кунем, хато хоҳад шуд. Ба ин тариқ, мисолҳои боло ҳаминро нишон медиҳанд, ки айни як ҳодисаи воқеият аз нуқтаи назари гуногун маънидод карда мешавад. Яъне дар забон синонимҳои мутлақ, ба маънии томи ин калима, вучуд надоранд.

Синоним аз калимаи юнонии *synonymos* (ҳамном) гирифта шудааст. Дар забони тоҷикӣ синонимро **муроди** ҳам мегӯянд. Боиси қайд аст, ки мавзӯи синоним ягона мавзӯест, ки дар забоншиносии тоҷик мавриди тадқиқи махсус қарор дода шудааст.

Дар боло қайд шуд, ки синонимҳои мутлақ вучуд надоранд, вале баъзан баробари термин омадани калимаи муқаррарии забони модарӣ мушоҳида мешавад: **ток** ва **ҷараён**, **ҳарорат** ва **температура**, **протсент** ва **фоиз**, **лингвистика** ва **забоншиносӣ** ва амсоли инҳо. Баъзан чунин менамояд, ки ду калимаи муроди метавонанд ҷои якдигарро гиранд, вале агар дақиқтар мулоҳиза кунем, маълум мегардад, ки байни онҳо фарқе ҳаст. Масалан, калимаҳои **чаши** ва **дида**-ро гирем. Ин ду калима айни як чиз - органи биноиро мефаҳмонанд. Лекин ҳар яки он мавқеи махсуси истеъмол дорад. Калимаи **дида**-ро дар забони назм, дар фолклор, дар нутқи шифоҳӣ дар баробари калимаи **чаши** кор мефармоянд, вале дар соҳаи тиб, анатомия ва физиология фақат **чаши**-ро истеъмол мекунанд. Дар ин асос мо

гуфта метавонем, ки бо мақсади услубӣ ба ҷои як қадима қор фармудани муродифи он матлубтар менамояд.

Вазифаи синонимҳо дар забон аз ҷӣ иборат аст? Синонимҳо яке аз воситаҳои муҳими бой гардидани таркиби луғавӣ мебошанд. Доништан ва дуруст қор фармудани синонимҳо нутқи гӯяндаро таъсирнок ва фасеҳтар мегардонад. Ин имконият медиҳад, ки нозуктарин тобишҳои фикр басо аниқ ифода қарда шаванд, қатъи назар аз он ки синонимҳо қалимаҳои мухталиф буда, айни як мафҳумро ифода мекунанд.

Манбаъҳои пайдоиши синонимҳо дар забон гуногунанд, вале ҳамаи онҳо як хусусияти умумӣ доранд: лексикаи забонро бештар, мукамалтар, бойтар менамоянд. Шубҳае нест, ки муаммои синонимҳо ба дараҷае бо масъалаи сермаъноии қалима алоқа дорад. Манбаъҳои ба вуҷуд омадани синонимҳо асосан инҳоянд: 1) инкишоф ва бой шудани лексика ба воситаи қалимасозӣ: зӯр, тавоно, қодир, муқтадир, қудрадноқ, пурзӯр, пурқудрат, боқувват, қавӣ. Ин манбаъ роҳи асосии пайдо шудани синонимро ба шумор меравад. 2) қалимаҳои забони зинда ва нутқи даҳанақӣ. Масалан: иситма (ҳарорат, таб), исмар (панҷшоха), ҳаял (таъхир), ғазак (пилтақаш), олуҷабандак (олуболу, олуҷа). 3) бой гардидани лексикаи забони модарӣ аз ҳисоби қалимаҳое, ки аз забонҳои дигар иқтибос қарда мешаванд: лоиҳа - проект, муаллим - омӯзгор, сипоҳ - қушуи, пеша - ихтисос, дил - қалб, масолеҳ - материал. 4) манбаи дигари пайдоиши синонимҳо эвфемизм мебошад. Эвфемизмро ба ҷои қалимае қор мефармоянд, ки бо ин ё он сабаб ноҷоиз медонанд, ин гуна қалимаҳои “номатлуб”-ро вулгаризм меноманд. Одатан дар ин маврид мулоҳизаҳои услубӣ аҳамият доранд, масалан, ба ҷои фалонӣ мурд, фалонӣ аз дунё чашм пӯшидааст мегӯянд. Ин аст, ки синоним на фақат ҳодисаи табиӣ инкишофи нутқ, балки дар айни ҳол омили услуби забон низ мебошад.

Хелҳои синоним бисёранд. Намоёнтарини онҳо аз инҳо иборатанд:

1) синонимҳое, ки айни як чизро бо тобишҳои гуногуни услубӣ нишон медиҳанд: даст - бозу, чашм - дида, руй - чеҳра.

2) синонимҳое, ки ҳангоми ба ҷои калимаи забони модарӣ кор фармудани калимаи аз забони дигар иқтибосшуда ба вучуд меоянд: ҷараён - протсес, дил - калб, салом - дуруд, муҳандис - инженер, ҳисоб - арифметика, табиб - духтур.

3) синонимҳое, ки дар натиҷаи як калимаро бо калимаи дигари таъсирнок иваз кардан ба амал меоянд: нофорам - бад, манфури - разил, қабех, хуб - хуш, форам - дилкаш.

4) синонимҳое, ки ҳангоми ибораро бо як калима баён намудан ва баръакс пайдо мешаванд: нигаристан – нигоҳ кардан, гурехтан - рӯ ба гурез ниҳодан, мурдан - вафот кардан - аз дунё гузаштан, ба дунё омадан - зоида шудан.

5) Синонимҳое, ки дар натиҷаи кор фармудани эвфемизм ба вучуд меоянд: танбал - дангоса, ҳомиладор - дучон, девона - чинӣ.

6) синонимҳое, ки ба сифати як калима ба ҷои ибораҳои рехта ва баръакс кор фармуда мешаванд: ҳатман - албатта, бе ҷуну ҷаро - албатта, мурғи посухта барин - ноором - нотинҷ.

Антонимҳо. Калимаи антоним аз ду калимаи юнонӣ: *anti* (зид) ва *опута* (ном) таркиб ёфтааст. Антонимзҳо калимаҳоеанд, ки ба ҳамдигар аз чизҳати маъно мутақобиланд. Дар китобҳои кӯҳна ба ин маънӣ калимаҳои **тазод** ва **мутазод**-и арабиرو кор мефармуданд, вале ҳозир дар асарҳои забоншиносӣ бештар антоним маъмул аст.

Маънии мутақобил, яъне антоним, фақат дар калимаҳое ҳаст, ки мафҳумҳои сифатиро ифода меkunанд ё ки аломатҳои сифатӣ доранд. Аз ин нуқтаи назар мо метавонем антонимҳоро ба намудҳои зерин ҷудо кунем:

а) калимаҳое, ки мафҳуми ҳодисаҳои табииро ифода меkunанд: рӯшноӣ - торикӣ, гарм - хунук, гармӣ - хунукӣ, хушк - тар, мешукуфад - пажмурда мешавад, хомӯш - пурғавго.

б) калимаҳо ва мафҳумҳое, ки ҳолат ва фаъолияти инсонро ифода мекунанд: ҷавонӣ - пирӣ, сиҳат - бемор, зинда - мурда, пурзӯр - суст, заиф, хушбахтӣ - бадбахтӣ, ҷавон - пир, фаъолӣ - танбалӣ.

в) калимаҳое, ки мафҳумҳои замонино ифода мекунанд: рӯз – шаб, зимистон - тобистон, пагоҳӣ - бегоҳӣ, барвақ - бевақт, пеш - баъд, рӯзона - шабона.

г) калимаҳое, ки мафҳумҳои гуногунро ифода мекунанд: дур - наздик, васеъ – танг, ғафс - борик, шимол - ҷануб, шарқ - ғарб, боло - поён, ин ҷо - он ҷо, пеш - ақиб, кафо.

д) калимаҳое, ки сифат ва хислатҳои гуногуни предметро ифода мекунанд: калон - хурд, сафед - сиёҳ, бад - нағз, хуб, талх - ширин, рост - дурӯғ, арзон - қимат, хушёр - маст, сер - гурусна, далер - тарсончак, буздил.

е) калимаҳое, ки ба мафҳумҳои ҳиссиёт, кайфият ва зоҳир гардидани онҳо марбутанд: дустӣ- адоват душманӣ, муҳаббат - нафрат, эҳтиром - танаффур, зиндадилӣ - маъюсӣ, хурсандӣ - ғамгинӣ, бадӣ- некӣ.

Савол ва супоришот:

1. Роҳҳои пайдоиши омонимҳоро номбар кунед?
2. Ҳодисаҳои ба омонимҳо монанд кадомҳоянд?
3. Омоним аз синоним чӣ фарқ дорад?
4. Синонимҳо бо кадом роҳҳо дар забон пайдо мешаванд?
5. Хелҳои синонимҳоро гӯед.
6. Муносибати синонимҳо бо антонимҳо чӣ гунаанд?
7. Муносибати антоним бо тазод, наздикӣ ва фарқи онҳо аз чӣ иборат аст?

Адабиётҳо:

1. Малик Кабиров, Амон Воҳидов. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. Луғатшиносӣ, луғатнигорӣ, фразеология(васоити таълимӣ). Самарқанд 2010.

2. Азимов Юнус. Забони адабии ҳозираи тоҷик(Лексикология). Бухоро, 2023.
3. Мачидов Х. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. I. –Душанбе, 2007
4. Забони адабии ҳозираи тоҷик Қ. 1 – Душанбе, 2010.
5. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ. I. – Душанбе, 2005
6. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Қисми 1-2. – Душанбе, 2010
7. Воҳидов А. Аз таърихи луғатшависии тоҷику форс – Самарқанд, 1980.
8. Воҳидов А. Калима ва маънои он. Самарқанд, 2009, 150 с.
9. Воҳидов А. Фарҳангшиносии тоҷику форс. – Самарқанд, 2006.

МАВЗЎИ 12: МАНБАЪҲОИ ПАЙДОИШИ КАЛИМАҲОИ ТОЧИКӢ

Нақша:

1. Таркиби луғавии забон ва омилҳои асосии такмили он.
2. Калимаҳои аслии тоҷикӣ. Калимаҳои аслий ва иқтибосӣ Калимаҳои иқтибосӣ (вомӣ).
3. Калкаҳои луғавӣ ҳамчун навъи махсуси иқтибоси калимаҳои забонҳои бегона.
4. Калимаҳои вомии ўзбекӣ (туркӣ). Калимаҳои русӣ - европӣ

***Мафҳум ва ибораҳои асосӣ:** таркиби луғавӣ, калимаҳои аслий, нишонаҳои савтӣ, калимаҳои иқтибосӣ, калимаҳои вомӣ, калкаҳои луғавӣ, забонҳои бегона, калимаҳои араби, калимаҳои туркӣ, калимаҳои русӣ.*

Ҳар як забон дар қараёни тараққиёти таърихӣ худ тадриҷан мукамал мегардад. Қараёни тағйиру такмили забон, ки бо амалиёти истеҳсолии одамон, бо тараққиёти ҳаёти иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва маданияи ҷамъият алоқаи бевосита дорад, асосан дар базаи таркиби луғавӣ ва сохти грамматикӣ давом менамояд. Ин қараён инчунин ба муносибатҳои байниҳамдигарии гурӯҳҳое, ки бо забонҳои мухталиф гуфтугӯ мекунанд, алоқаманд аст.

Дар натиҷаи тараққиёти таърихӣ ҷамъият пайдо шудани предмет ва ҳодисаҳои нав мафҳумҳои мутобиқи онҳо пайдо шуда, бо номбаршавии онҳо калимаҳои нав низ ба вуҷуд меоянд. Калимаҳои нав асосан дар заминаи таркиби луғавӣ ва сохти грамматикӣ худ забон пайдо мешаванд ва дар баъзе ҳолатҳо аз забонҳои дигар гирифта мешаванд. Ба ҳамин муносибат унсурҳои лексикаи дар ҳолатҳои ҷудогона воҳидҳои грамматикӣ як забон ба забони дигар гузашта, пайваста истеъмол мешаванд, ҳал ва ҳазм мегарданд ва бо мурури замон ба унсурҳои лексикӣ худӣ табдил меёбанд.

Халқи тоҷик аз қадимулайём бо халқҳои дигар дар муносибатҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, тиҷорат, маданӣ, ҳарбӣ ва ғайра буд. Аз ин сабаб ба забони тоҷикӣ гузаштани калимаҳои забонҳои дигар дар ҳамаи давраҳо давом кардааст.

Аз забонҳои дигар гирифтани калимаҳо барои ҳар як забон роҳи табиӣ ва қонунӣ буда, барои боз ҳам такмил ёфтани он забон имкониятҳои зиёд фароҳам меоварад. Масалан, ба забони тоҷикӣ дар муддати асрҳо аз забонҳои дигар калимаҳои зиёде дохил шудаанд. Қисми зиёди калимаҳои иқтибосшуда бо таъсири қонунҳои хоси забони тоҷикӣ то андозае тағйир ёфта, дар ҷараёни истеъмол ба қатори калимаҳои худӣ дохил шудаанд. Як қатор калимаҳоро номбар кардан мумкин аст, ки аз забонҳои дигар гирифта шудани онҳо ҳис карда намешавад.

Калимаҳои *мактаб, пиёла, байрақ* дар қатори калимаҳои тоҷикӣ мисли калимаҳои дигар истеъмол мешаванд ва дар доираи забони тоҷикӣ ҳамчун калимаҳои тоҷикӣ ба шумор мераванд, ҳол он ки ин калимаҳо аз ҷиҳати баромади худ ба забонҳои *арабӣ, ҷунонӣ ва туркӣ* мансубанд. Як қатор калимаҳо, ки аслан ба забонҳои дигар тааллуқ доранд, тамоман тоҷикӣ шудаанд: *одам, қалам, тӯй* ва ғайра.

Забони тоҷикӣ аз ҳисоби калимаҳои забонҳои дигар қариб ҳеҷ зарар надид, мустақилият ва хусусияти табиӣ худро пурра нигоҳ дошта, боз ҳам мукамалтар гашт.

Дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ пеш аз ҳама ду гурӯҳи лексикӣ: *калимаҳои аслий (худӣ) ва калимаҳои аз забонҳои дигар гирифташударо* мушоҳида кардан мумкин аст.

Калимаҳои аслий. Ба гурӯҳи калимаҳои аслии забони тоҷикӣ ҳамаи калимаҳои аслии ҳамин забон ва инчунин калимаҳое, ки ба воситаи аффиксҳои забони тоҷикӣ аз калимаҳои иқтибосӣ сохта шудаанд (тракторчӣ, экскаваторчӣ, планӣ, коллективонӣ, фойданок, байрақдор), дохил мешаванд.

Воҳидҳои аслии луғавии забони тоҷикӣ калимаҳое мебошанд, ки аз ҷиҳати баромади таърихӣ худ асосан ба *забонҳои ғарбии эронӣ* баробар тааллуқ доранд. Ҷунончи, калимаҳои аслии таркиби луғавии забони тоҷикӣ дар забони форсии имрӯза низ кор фармуда мешаванд ва барои ба вуҷуд омадани воҳидҳои луғавии нав манбаи асосӣ мебошанд: *даст, пой, чаши, гӯш, забон, талх, ширин, сафед, панҷ, сад, ман, ту, рав, соз, пеш, нас* ва ғайра. Ин гуна калимаҳо барои

забони форсии имрӯза низ аз калимаҳои аслии решагӣ ба шумор мераванд.

Аз тарафи дигар, дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ ба калимаҳои низ дучор мешавем, ки ба забонҳои қадимаи эронӣ мансуб буда, дар шароитҳои ба забонҳои гурӯҳи шарқии забонҳои эронӣ мансубанд. Баъзе аз ин забон ва лаҳҷаҳои гуруҳи шарқии забонҳои эронӣ аз байн рафта бошанд ҳам дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ осоре аз худ боқӣ гузоштаанд. Масалан, калимаҳои *огоз, нағз, ҷугд (ҷугз), палонҷ, қанд (Самарқанд, Панҷаканд), кат, катак* дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ аз забони суғдӣ боқӣ мондаанд.

Ба ҳамин тариқ, калимаҳои аслан тоҷикӣ калимаҳои эронӣ, ки аз замонҳои қадим боз асос ва манбаи луғати забони тоҷикиро ташкил намуда, дар заминаи худ забони тоҷикӣ пайдо шудаанд ва, аз тарафи дигар, баромади онҳо ба қадимтарин сарчашмаҳои забони тоҷикӣ - ба яке аз забонҳои қадимаи мансуби гурӯҳи забонҳои эронӣ рафта мерасад. Ин гуна калимаҳо гурӯҳи асосии лексика мебошанд ва хусусиятҳои хоси таркиби луғавӣ, система ва роҳҳои инкишофи тақмили онро муайян менамоянд.

Забони ҳозираи тоҷик таркиби луғавии бой ва фаровоне дорад, ки дар заминаи худ забони тоҷикӣ дар асоси тараққиёти мустақили воситаҳои лексикиву грамматикӣ, инчунин дар натиҷаи инкишофи мустақили маъноҳои лексикии калимаҳои гуногун ба вучуд омадааст. Айнияти ҳамин гуна тараққиёти лексикӣ-семантикиро, ки дар заминаи худ забони тоҷикӣ батадриҷ ба амал омадааст, дар забони форсии имрӯза дида наметавонем.

Фарқияти тараққиёти ба худ хоси забонҳои хешро дар мисоли инкишофи тағйироти системаи маъноии калимаҳои ҷудогонаи ин забонҳо равшан мушоҳида кардан мумкин аст. Тараққиёти маъноии лексикии баъзе калимаҳо дар забонҳои хеш нобаробарии маъноии худӣ ҳамон калимаҳоро ба вучуд меорад. Масалан, ягон калимаи муайян дар ду забони хеш (ё дар забонҳои гуногун) истеъмол меёбад, вале аз ҷиҳати ҳаҷми маъноии истеъмолиаш баробар шуда наметавонад. Барои мисол калимаи *анҷом*-ро аз назар мегузаронем.

Ин калима дар луғатҳо ба маънои *интиҳо, поён, охир, оқибат* қайд шудааст, аммо маънои чизу чора, ки муроди калимаи асбоб аст, махсуси забони тоҷикӣ аст. Ё ин ки калиман *суфра* дар луғатҳо ба маънои дастархон ва ҳар чизи густурданӣ, ки ба рӯяш чизҳои хӯрданиро мегузоранд, қайд шудааст, аммо маънои *асбоби чармӣ*, ки дар рӯяш хамиру завола дуруст мекунанд, махсуси забони тоҷикӣ аст. Ё ин ки калимаи *сабз* ба забони тоҷикӣ ва форсӣ нисбат дорад ва шакли сохтаи ин калима - сабзӣ низ дар ҳар ду забон мавҷуд аст, аммо ба маънои *беҳӣ, зардак* махсуси тоҷикист. Дар шаклҳои сохтаи дигари ин калима низ ҳамин гуна фарқиятро дидан мумкин аст. Калимаҳои *сабзина, сабзидан, сабзавот* мутааллиқи забони тоҷикианд. Ду калимаи аввалӣ дар забони форсии имрӯза маъмул нест. Дар забони форсӣ шакли ҷамъро на аз сабза, балки аз сабзи дар шакли *сабзиҷот* сохтаанд (муқоиса кунед, дар забони тоҷикӣ: *сабзавот*, аммо аз мева - *меваҷот*).

Ба ҳамин тариқ, лексикаи забонҳои хеш дар масъалаи гурӯҳи аслии лексика умумияте дошта бошанд ҳам, дар шаклу сохти маъноии калимаҳо хусусиятҳои ба худ хосро пайдо намудаанд.

Вале фарқ кардани калимаҳои асли аз иқтибосӣ баъзан хеле мушкил мешавад. Барои фарқи калимаҳои асли ва иқтибосӣ лозим меояд, ки онҳо вобаста ба таърихи ҳалқе, ки дар забони он истеъмол меёбанд, омӯхта шаванд.

Барои фарқи калимаҳои асли аз иқтибосӣ сохти фонетикӣ ва семантикии онҳоро аз назар гузаронидан лозим аст. Масалан, калимаҳое, ки *овозҳои “ъ”, “ҳ” (ҳалқӣ), “қ” ва ё ташид* доранд, ба ҷуз баъзе истисноҳо, калимаҳои аслии забони тоҷикӣ нестанд.

Барои дарки дурусти ин масъала ба материали лексикии ҳарфи “қ”-и “Фарҳанги забони тоҷикӣ” (асрҳои X-XIX) назар кардан kifоя аст. Аз 860 калимаи ҳарфи “қ” 168 калима ба воситаи унсурҳои калимасозии тоҷикӣ аз калимаҳои арабӣ ва туркӣ (ӯзбекӣ) сохта шудаанд, танҳо мансубияти 38 калима муайян нашудааст. Дар байни ин калимаҳо вариантҳои фонетикӣ низ дида мешаванд, ки дар натиҷаи таъсири овозҳо ва бадалшавии онҳо ба вучуд омадаанд.

Масалан: *каз* (абрешим) дар асл *каж* (муқоиса кунед хазни арабӣ) буд ва шакли сохтаи он *қазоганд* (ҷомаи ҷангӣ, ки бо пахта ва ё абрешими хом пур карда шудааст) дар шакли *кажоганд* низ истеъмол мешуд. Пас барои муайян намудани мансубияти ин қабил калимаҳо тадқиқоти муфасссале лозим аст.

Хусусияти сермаъноӣ бештар ба калимаҳои аслий хос аст, калимаҳои иқтибосшуда дорои чунин хусусият нестанд! Барои ин ки калимаҳои иқтибосшуда хусусияти сермаъноӣ пайдо кунанд, лозим аст, ки муддати зиёд дар забон истеъмол шаванд ва ҳазм гарданд. Хусусияти дигари калимаҳои аслий дар он аст, ки бештари онҳо *маъноӣ конкрет* доранд. Қисми зиёди калимаҳои иқтибосӣ, масалан, бисёр калимаҳои арабии тоҷикишуда *маъноӣ абстракт* доранд.

Калимаҳои иқтибосшуда: а) Лексикаи арабӣ. Ҷараёни ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ дохил шудани калима ва ибораҳои арабӣ аз асрҳои VII-VIII, аз давраи Эронӣ Осиёи Миёнаро истило кардани арабҳо сар карда, то аввали садаи XX давом намудааст.

Истилогарони араб дар мамлакатҳои забтнамудаи худ дини ислом ва забони арабиро зӯран бо ҳар роҳ ҷорӣ мекарданд. Қорҳои давлатӣ ва маъмурӣ-идоравӣ ба забони арабӣ бурда мешуд. Синфи ҳукмронӣ маҳаллӣ бо истилогарон созиш карда, бар зидди анъанаҳои халқӣ ҳарчи бештар омӯхтан ва ба забони арабӣ суҳан карданро афзал медонист. Рӯҳониёни ислом барои пурқувват намудани таъсири дин забони арабиро, ки ақоид ва аҳкоми шариат ба он забон навишта шуда буд, бисёртар тарғиб мекарданд.

Вале ба забони тоҷикӣ дохил шудани унсурҳои лексикӣи арабӣ дар ҳамаи давраҳо характери якхела надошт. Дар асрҳои IX-X дар хоки Мовароуннаҳр ва Хуросон забони тоҷикӣ барои ин ки ҳамчун забони умумихалқӣ шакл гирад, бо дигар лаҳҷаву забонҳо, аз ҷумла бо забони арабӣ муқобилат мекард. Дар ин давра ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ дохил шудани калима ва ибораҳои арабӣ ғайр аз кӯшиши синфҳои ҳукмрон ва рӯҳониёни ислом сабабҳои дигар низ доштанд.

Дар давоми асрҳои VIII-X дар байни аҳли фазлу дониш ҳам омӯхтани забони арабӣ ва бо он асарҳои илмӣ, таърихӣ ва бадеӣ эҷод намудан ва китобат кардан расмият ёфта буд.

Равияи мазкур дар навбати худ ба ҷараёни ба забони тоҷикӣ дохил шудани калима ва ибораҳои арабӣ таъсири муайян бахшид.

Сабаби дигаре, ки ҷараёни ба забонамон дохил гардидани унсурҳои забони арабиро тезондааст, тарҷума мебошад. Дар асри X, баъд аз ба забони тоҷикии дарӣ гузаштани тамоми қорҳои давлатӣ ва маъмурӣ, сиёсӣ ва ҳарбӣ, маданӣ ва адабӣ як қатор асарҳои пеш аз ин ба забони арабӣ навишташудаи таърихӣ ва илмӣ ба забони тоҷикӣ тарҷума карда шуданд.

Ба ҳамин тариқ, дар асрҳои IX-X дар шароите, ки забони тоҷикӣ бо дигар забонҳо муқобилат карда, дар ин мубориза таркиби луғавии худро аз ҳисоби манбаъҳои аслий ва калимаҳои иқтибосӣ торафт такмил меод, ба забони тоҷикӣ дохил шудани калима ва ибораҳои арабӣ то як андоза аз рӯи зарурат ва эҳтиёҷ сураат меёфт ва ба роҳи қонунии аз ҳисоби иқтибос такмил ёфтани забони тоҷикӣ мувофиқат мекард. ,

Аз гурӯҳи калимаҳои арабии ба забони тоҷикӣ дохилшудаи ин давра калимаҳоеро номбар кардан мумкин аст, ки ҳамаи онҳо дар истеъмоли забони тоҷикӣ тақрибан то ба замони мо расидааст ва то кунун ба соҳибони забон то як андоза мафҳум ва маълуманд. Масалан: *айн, мадҳ, давлат, фазл, хилофат, халифа, шеър, навъ, нақл, васл, ишқ, насиб, вучуд, даҳр, ло, қазо, тараб, аҳсан, фунун, хасм, раъд, мунсиф, мӯълам, маъзун, кошиф, ратл, анвар, муқайяд, чурм, лаим, карим, ҳақ* ва ғайра.

Забардасттарин шоиру олимони он давра Рӯдакӣ, Дақиқӣ, Фирдавсӣ, Абӯалӣ Сино (дар асарҳои тоҷикиаш) ва дигарҳо дар эҷодиёти худ калима ва ибораҳои арабиро дар ҳолатҳои ногузир ва ба қадри эътидол қор фармудаанд. Фирдавсӣ дар навиштани достони бузурги худ «Шоҳнома», ки аз ҷиҳати инъикоси захираи луғавии он замон асари намунавист, бештар аз 900 калимаи арабиро ба қор бурдааст.

Бисёрии ин гуна калимаҳои арабӣ дар он замон то ба дараҷае дар забон ҳал шуда будаанд, ки барои арабӣ будани онҳоро муайян кардан як таҳқиқоти лингвистии муфасссале лозим шудааст.

Дар асрҳои минбаъда ин гуна тарзи иқтибоси калимаҳо ва ибораҳои арабиро, ки бо ҷараёни табиӣ инкишофи забон ва бо муборизаи тоза нигоҳдории он то як андоза муносибат дорад, мушоҳида кардан мумкин нест.

Шароити баъди асри X барои инкишофи забони тоҷикӣ, шароити таърихӣ нисбатан дигаре буд ва дар ин давра ба забони тоҷикӣ дохил шудани бисёр калима ва ибораҳои арабӣ низ то як андоза характери ба худ хосе дошт. Инкишофи муносибатҳои сохти феодалӣ ва баъд рӯ ба таназзул овардани он русуму қоидаҳои диниро дар байни халқ боз ҳам пурқувват намуда, ба ин восита таъсири забони диниро низ пурзӯр гардонид ба буд. Дар ин замон иқтибоси калима ва ибораҳои арабӣ ва забонҳои дигар бо роҳи қонунӣ ва табиӣ давом мекард, вале бо роҳи сунӣ аз ҳад зиёд истеъмол шудани унсурҳои лексикаи арабӣ хеле авҷ гирифта буд. Олимон, таърихшиносон, шоирони дарбор ва ғайра, ки ба забони тоҷикӣ асарҳо иншо мекарданд, ҳадди эътидоли истеъмоли калимаву ибораҳои арабиро раҳна карда, дар қор фармудани калимаву ибораҳои забони модарӣ ва забони хориҷӣ қариб тафовуте намедиданд. Аз паси муғлақбаёнӣ ва вазнинии услуб шуда забони асарҳои худро ба калимаву ибораҳои ғайр гӯё оро меоданд. Ин ё он калимаву ибораи арабӣ маъмули забони тоҷикӣ шудааст ва ба соҳибони ин забон фаҳмост ё не, диққати онҳоро ба худ намекашид.

Баъзе намоёндагони илму адаб ба забони арабӣ ҳамчун забони расмӣ илмӣ-адабӣ ва динӣ муносибат мекарданд ва чунин мепиндоштанд, ки ҳар унсури луғавии арабии истеъмолкардаи онҳо дар доираи илмӣ ва адабии замон фаҳмо ва маълум аст. Дар ин замон танҳо манфиатҳои доираи худро ба назар гирифта, ба воситаи қор фармудани калима ва ибораҳои арабӣ гӯё ба асарҳои худ тобиши шукӯҳу дабдабанокӣ бахшидани аҳли илму адаб як навъ хусусияти расмӣ пайдо карда буд, Бе ҳеҷ зарурату эҳтиёҷи забон ва талаботи

услубӣ истеъмоли миқдори фаровони калима ва ибораҳои арабӣ маҳз дар заминаи ҳамин гуна муносибати баъзе аз намояндагони илму адаб ба миён омада буд.

Табиист, ки дар чунин як шароит дар хусуси масъалаҳои умумият пайдо кардани воҳидҳои луғавии навистеъмоли забонҳои дигар ва инчунин дар бораи риояи нормаҳои забони адабии умумихалқӣ мулоҳиза кардан ва чизе гуфтан аз имконият берун буд.

Агар мо калимаву ибораҳои арабии истеъмолнамудаи шоирон, нависандагон ва олимони давраи шӯрои тоҷикро бо истеъмоли арабизмҳои адабиёти давраи тоинқилобии тоҷик муқоиса намоем, вазъиятро боз ҳам равшантар дарк менамоем.

Танҳо як нигоҳи андак ба материали лексии мавриди шарҳи “Фарҳанги забони тоҷикӣ”, ки дар асоси забони адабиёти гуногуни тоинқилобӣ тартиб ёфтааст, барои фаҳмидани он ки дар забони адабии тоҷикии тоинқилобӣ арабизмҳо то чӣ андоза бомавриду бемаврид кор фармуда шудаанд, кифоя аст.

Дар ҳақиқат, чӣ ҷои эҳтиёҷ ва талаботи услубӣ шуда метавонист, ки *маа, мин, мадар, матар, салво, салҷ, саълаб. суфл мабтахат, милҳ, миншор, мирфақ, мисмор михлаб, сабб, сиблат, сайф, шито. сит, сотеъ, мало; мақт, сахм, киссо шаир, шачар* барин калимаҳои арабӣ ба ҷои калимаҳои серистеъмоли умумифаҳми тоҷикӣ *бо, аз (пешояндҳо), кулӯх, борон, асал, барф, рӯбоҳ, дурда, харбузозор, намак, арра, оринҷ, мех, чангол, дашном, муйлаб, тобистон, зимистон, овоз (овоза). дурахшон, пурӣ, кина, тарс, бодиринг (хиёр). ҷав, дарахт* кор фармуда мешаванд, ё ҳамчун муродифҳои онҳо истеъмол ёбанд?

Ба таркиби луғавии забон зӯран дохил кардани калима ва ибораҳои арабӣ ҳарчанд дер давом карда бошад ҳам, ба имкониятҳои табиӣ калимақабулкунӣ қонунии забони тоҷикӣ муҳолиф буд. Бинобар он, ин гуна унсурҳои луғавии бегона умумият пайдо карда, оммафаҳм шуда наметавонистанд. Аз калима ва ибораҳои арабӣ маҳз ҳамон қисми онҳо қабул шуда метавонист, ки ба хосияти табиӣ калимаҳазмкунӣ забони тоҷикӣ мувофиқ бошад. Хусусияти

калимаҳазмкунӣ бошад, бе зарурату эҳтиёҷи нисбат ба ин гуна унсурҳои бегона доштаи забон вуҷуд дошта наметавонист. Чунонки аз таърихи инкишофи забони тоҷикӣ мушоҳида мешавад, дар забони тоҷикӣ танҳо ҳамагон қисми лексикаи арабӣ боқӣ монд, ки ба он зарурат ва эҳтиёҷ ҳис карда мешуд.

Дар давраи аввали замони шӯравӣ бо устуворшавии муносибатҳои иҷтимоии нави таърихӣ ва ба ин восита ба ҷаҳму шуури халқи меҳнатӣ наздик шудани забони адабӣ дар забони тоҷикӣ дар ҳақиқат ҳамагон қисми қадимаҳои араби боқӣ монданд, ки онҳо қобили умумишавӣ буданд ва забони тоҷикӣ мувофиқи эҳтиёҷоти табиӣ худ аллакай аз худ карда буд.

Ба ин гурӯҳи лексикаи аслан арабии иқтибосшуда қадимаҳои *мавҷ, мавҷуд, дахл, дохил, зикр, мазкур, зулм, мазлум, макон, макр, либос, ҳаёт, манзил, матоъ, мабдаъ, маблағ, мавзун, мавзӯъ, модда, монеа, шавқ, шакл, шарбат, шарҳ, шафақ, шеър, шикоят, сарфа, сатр, субҳ, саф, сафар, сақифа, саховат, сақф, саҳеҳ, симо, синф, сифат, соат, сабр, исбот, соид* ва монанди онҳоро дохил кардан мумкин аст.

Дар забони арабӣ қадимаҳо асосан аз феъл сохта мешаванд. Дар қадимасозии забони арабӣ қоидаҳои маъмуле мушоҳида мешавад, ки ҳамаи онҳоро дар қадимаҳои иқтибосшудаи забони тоҷикӣ низ дидан мумкин аст.

Ғайр аз ин дар забони арабӣ тарзҳои ба воситаи суффиксу префикс ва флексияи дохилӣ сохтани исмҳои ифодакунандаи макон, номи асбобу олот, касбу ҳунар, исми тафзил, сифат, шакли муаннас, шакли ҷамъ, шакли дугона ва ғайра васеъ истифода мешавад, ки баъзеи онҳоро зикр мекунем:

Исми макон: маҷлис, маскан ва ғайра.

Номи асбобу олот: мифтоҳ (қалб), микроз (қайчӣ).

Номи касбу ҳунар: наққош, машшоқ, наҷҷор (дуредгар), қассоб, баққол, аттор ва ғайра.

Исми тафзил (дараҷаи муқоисавии сифат): акмал (комилтар), афзал (фозилтар), акрам (каримтар), акбар (кабиртар), аслам (солимтар) ва ғайра.

Сифат; сақим (касал), кашиф (кашфшуда) ва ғайра.

Бисёр калимаву ибораҳои арабӣ, ки танҳо дар забони китобӣ истеъмол мешуданд ва забони умумихалқӣ ба онҳо чандон эҳтиёҷе надошт, дар шароитҳои нави инкишофи забони тоҷикӣ аз байн рафтанд. Масалан: аммома (салла), сабоҳат (ба маънии шиноварӣ), сафина (киштӣ), саффоқ (хунрез), мамдӯҳ (мадҳшаванда), сууззанн (бадгумонӣ), суулқазо (бадии сарнавишт), моҳазар (он чи тайёр аст), моҳасал (он чи ҳосил шудааст), маҳмо амкан (ба қадри имкон), макфул басар (нобино) ва ғайра.

Як гурӯҳ воҳидҳои луғавии арабӣ, ки мафҳумҳои гуногуни динӣ, фалсафӣ, таърихӣ ва илмӣ то инқилобиро ифода мекарданд, ба қатори лексикаи архаистӣ ва таърихӣ дохил шуданд. Масалан, арасот. аъроф. чизья, вақф, иқтаъ, байтулмол, валиаҳд, аълам, сайрафӣ (сарроф), қавси қузаҳ, қарья, маймана, майсара (термини ҳарбӣ), муаддилуннаҳор (термини ситорашиносӣ), қиёси маалфориқ, қиёси нафс, қиёси фосид, машшой, салб (терминҳои фалсафа) завияи қоима, қутр (терминҳои геометрия ва математика) ва ғайра.

Як қатор калимаҳои сермаъноӣ арабӣ ба забони тоҷикӣ танҳо дар маъноӣ ҷудогонаӣ худ гузаштаанд. Дар байни калимаҳои сермаъноӣ арабии ба забони тоҷикӣ гузашта калимаҳои дар ҳамаи маъноҳояшон истеъмолшаванда низ бисёранд. Ба ҳамаи маъноҳояшон истеъмол ёфтани калимаҳои сермаъноӣ арабӣ хусусан дар адабиёти классикӣ бештар дида мешавад. Барои мисол якчанд калимаи сермаъноӣ арабиро аз назар мегузаронем, ки дар адабиёти классикӣ ба ҳамаи маъноҳояшон истеъмол шудаанд: Савлат - 1. тезӣ, тундӣ, ҳамла бо ҳашм, ҳашмгинӣ; 2. ҳайбату салобат; 3. зӯру қувват; 4. қудрат. Сарфа - 1. ғоида, манфиат; 2. тангӣ дар харҷ кардан, иқтисод. Шамоил - 1. хислатҳои нек; 2. афту башара. Маош - 1. зиндагонӣ; 2. воситаҳои зиндагӣ (хӯрок, пушиданӣ, ҳаққи кор). Мачол - 1. ҷавлонгоҳ; 2. қудрат, қувват, тоқат. Мисраъ - 1. табақи дар;

2. нисфи байт (термини адабӣ). Мочаро - 1. саргузашт, воқеа; 2. ҷанҷол, кашмакаш. Қоида - 1. асос, поя, бунёд; 2. расму одат, дастур, оин, қонун. Қосид - 1. қасдқунанда; 2. номабар, пайк. Маҷоз - 1. гузаргоҳ; 2. ғайри ҳақиқат, зидди ҳақиқат; 3. кор фармудани калима ба маънои ғайриҳақиқӣ. Меъёр - 1. тарозуи зарсанҷ; 2. санги маҳак, ки сараю носара будани зарро мефаҳмонад; 3. андоза. Маърифат - 1. илм, дониш; биниш, фаҳм; 3. шинохтан; 4. шиносӣ, ошноӣ; 5. яке аз чор дараҷаи ирфони сӯфӣ.

Дар ҷараёни истеъмол дар ҳаҷми маъноии ин калимаҳо тағйироти маъноӣ ба амал омадааст. Ин калимаҳо даставвал маънои васеъ пайдо намуда ба ҳамаи маъноҳои худ истеъмол шуда бошанд, баъдтар доираи маъноии онҳо танг шудааст. Дар забони ҳозираи тоҷик аз ҷумлаи ин мисолҳо нӯҳ калимаи аввал асосан ба маънии дуҷум, калимаҳои аз охир дуҷум ва сеҷум ба маънои сеҷум ва калимаи охири ба маънии якҷум ва дуҷуми худ кор фармуда мешаванд.

Баъзе калимаҳои арабии иқтибосшуда бо мурури замон маъноҳои худро тағйир додаанд, ё маъноҳои иловагии дигар пайдо кардаанд. Масалан, калимаи алвон, ки ҷамъи **лавн** буда, маънои рангҳо ва рангорангро ифода менамояд, дар забони тоҷикӣ маънии сурх - аз хуни шумоён, саҳро шуда алвон (П. Сулаймонӣ, Маҷмуаи осор) ва матои сурхро - алвон барин сурх шуданд (Раҳим Ҷалил, Ҳикояҳо), ба тан он куртаи зебои алвон (Ғаффор Мирзо, Асрор), миёнбанди адвон баста буд (Тоҷӣ Усмон, Кашфи асрор) низ пайдо кардааст.

Калимаи **таманно** маънои орзу, ҳавас, хоҳиш, маром, мақсадро ифода менамояд. Дар вақти ҳозира ба маънои такаббур, ҳавобаландӣ, ноз, карашма, ишва низ кор фармуда мешавад: Нест ҳудуде ба таманноӣ ӯ, Туршии рӯ, бинии болои ӯ (М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб). Аз таманноӣ ин чанде пеш оби хуми Намангон ях мекард (Раҳим Ҷалил, Ҳикояҳо). Чӣ ин қадар таманно мекунад? (Ҷалол Иқромӣ, Духтари оташ).

Калимаи **таклиф** дар луғатҳо ба маънии касеро дар ранҷ андохтан ва касеро берун аз андозаи тоқати ӯ кор фармудан ва

инчунин ба маънии сахтӣ, душворӣ, ранҷ, азоб, ситам, тафсир мешавад. Ҳоло ин калима ба маънии пешниҳод, мурувват, даъват истеъмол меёбад. Мисли ҳамин калимаи **меҳнат, ки** маъноҳои ранҷ, заҳмат, сахтӣ, бадбахтӣ, хорӣ ва дармондагиро ифода менамуд, ҳоло мутлақ ба маънии кору фаъолият кор фармуда мешавад, Калимаи орият ба замми маъноӣ ҳар чизи мустаор ва муваққатан истифодашаванда ба маъноӣ оркунӣ ва ҳимояи номус истеъмол меёбад.

Калимаҳои арабии иқтибосшуда шаклан хеле кам ба тағйирот дучор шудаанд. Аз калимаҳои арабие, ки дар маҷмӯи овозии онҳо баъзе тағйирот рӯй додааст, ҳаминҳоро номбар кардан мумкин аст: иёл - аёл; хулқум - халқум; лукнат - лакнат; мувосот - мувосо - муросо; мудорот - мудоро - мадоро; муҳобот - муҳобо; афв - авф ва монанди инҳо.

Бисёр калимаҳои арабӣ ба забони тоҷикӣ дар шакли ҷамъ гузаштаанд: **матбуот, ахбор, ахборот, авлод, айём, алвон, анҳор, аҷдод, олот** ва ғайра.

Баъзе аз ин гуна шаклҳои арабӣ дар истеъмоли тоҷикӣ суффиксҳои ҷамъӣ тоҷикиро низ қабул мекунанд: **адабиётҳо, атрофҳо, аҷдодҳо** ва ғайра.

Дар забони тоҷикӣ шаклҳои ҷамъӣ калимаҳои арабӣ, қатъи назар аз он ки онҳо ба тарзи тоҷикӣ низ ҷамъбаст мешаванд, низ кор фармуда мешаванд: **ашъор - шеърҳо, анвоъ - навъҳо, авсоф - васфҳо, авроқ - варақҳо, азод - зидҳо, алфоз - лафзҳо, амсол - масалҳо, ашхос - шахсҳо, олот - олатҳо.**

Ба тоҷикӣ баъзе шаклҳои муаннаси арабӣ гузаштааст, ки ҳоло низ ба ҳамин шакл истеъмол мешавад: **муаллима, олима, мураббия, котиба, маккора.**

Баъзе муаннасоҳо фақат ба сифати номи занонаи шахс боқӣ мондаанд: **Мастура, Маъмура, Маъсума, Сайёра** ва ғайра.

Муаннасоҳе низ дида мешаванд, ки дар забони ҳозира чинсияти занонаро ифода намекунанд. Масалан: **сагир - сагира.** Бисёр муаннасоҳо ба маънии аслии худ танҳо дар адабиёти классикии тоҷик

истеъмол ёфтаанд, ки дар забони ҳозираи тоҷик дида намешаванд: *мадида (дароз), мансуба, маъмура, сайиа (бад, ганда), самовия (аз самовӣ - само - осмон), сақила (сайқалишуда), саҳбо (муаннаси асҳаб - оташгун, моил ба сурхӣ), салифа (пешина), суфло (муаннаси асфал - пасттар), суғро (муаннаси асгар - хурдтар)* ва ғайра.

Дар забони тоҷикӣ баъзе калимаҳои арабии шакли дугонаи ҷамъ низ истеъмол мешаванд: *тарафайн, волидайн, саъдайн, қавсайн*.

Ҳамаи унсурҳои лексикии арабии ба тоҷикӣ қабулшуда мисли калимаҳои забони тоҷикӣ истеъмол шуда. ба қонунҳои грамматикӣ забони тоҷикӣ мувофиқат доранд: ба воситаи суффиксҳои ҷамъбандии тоҷикӣ аз онҳо шакли ҷамъ сохта мешавад: *қаламҳо, китобҳо, муҳаррирон, муаллифон* ва ғайра.

Ба воситаи суффиксу префиксҳои калимасозии тоҷикӣ аз онҳо калимаҳои нав сохта мешаванд: *боақл, бомаданият, бадавлат, бартараф, бесабаб, бемулоҳиза, ноқобил, ношукр, ноҳақ, манфиатнок, қаламдон, суратгар, насихатгар, саодатманд, аёлманд, савлатманд, хасмвор, аламвор, ҳамфикр, ҳамкасб* ва ғайра.

Аз феълҳои ёридиҳандаи тоҷикӣ ва калимаҳои арабӣ феълҳои номии таркибӣ сохта шудаанд: *эҳсос намудан, талаф шудан, воқеъ гаштан, муҳайё гардидан, тасвир кардан* ва ғайра.

Қисми зиёди лексикаи арабии тоҷикӣ аз сабаби серистеъмол будан таркиби ибораҳои устувор ва зарбулмасалу мақолҳои тоҷикиро ташкил медиҳанд, Масалан, *қарор бурдан аз касе, қарор гирифтан (дар ҷое), қадам ранҷа кардан, алифро таёқ гуфтан, ақиб партофтан, маслиҳат додан, сабақ гирифтан, ба таъхир андохтан, хоштири ҷамъ, роҳати ҷон, табъи дил, хаёли хом, амри маҳол, амри хайр, ба ҳадди имкон. аз ақл берун, бе қилу қол, вақту соат, хатти ҳаракат, ҳаёту мамонт, тарки одат - амри маҳол, аввал таом ва он гоҳ калом, арзон бе иллат нест, гарон бе ҳикмат, илочи воқеа неш аз вуқӯъ бояд кард, харчи мумсик дучандон, сукут-аломати ризо* ва ғайра.

Аз забони арабӣ ба забони тоҷикӣ ғайр аз унсурҳои лексикӣ баъзе унсурҳои грамматикӣ ва лексикӣ-грамматикӣ низ гузаштаанд. Масалан, суффикси *-от* (*богот, сабзавот, мевачот*), *-ат* (*-ят*) (*партиявият, конкретият*) ва пайвандакҳои *аммо, лекин* (аз *лакин//лакинна-и арабӣ*), *вале* (аз *валакий//валакинна-и арабӣ*). ,

Муаррабат. Калимаҳои муарраб (арабӣ гардондашуда) дар доираи лексикаи забони тоҷикӣ мавқеи муайян доранд. Ин калимаҳо ҳеле барвақт объекти фикронӣ ва тадқиқоти забоншиносон шудаанд. Калимаҳои муарраб дар луғатҳои пешина, аз ҷумла дар “Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ” низ қайд ёфтаанд. Соҳиби “Фарҳанги Рашидӣ” Рашидиддини ат-Татавӣ муаррабатро дар рисолаи махсусе тасниф намуда, дар хусуси тағйироти структурии ин қабил калимаҳо, ки бо таъсири қонунияти фонетикӣ-грамматикӣ забони арабӣ рӯй додааст, таваққуф менамояд.

Калимаҳои муарраб шоҳид ва факти равшани муносибатҳои таърихӣ ва таъсири ҳамдигарии забонҳои тоҷикӣ ва арабӣ мебошанд ва аз ин ҷиҳат ҳамчун факторҳои хоси забонӣ ташаккул ва инкишофи таркиби луғавии забонро дар марҳалаҳои гуногуни он то андозае равшан менамоянд. Калимаҳои тоҷикӣ, ки арабӣ шудаанд, албатта дар натиҷаи ба забони арабӣ дохил шудани онҳо ба чунин тағйирот дучор гаштаанд, лекин муаррабат фақат ба лексикаи арабӣ хос нест. Масалан, муаррабҳои тоҷикӣ сайри таърихӣ махсус дорад. Калимаҳои *чураб, аблақ, хандақ, хонақоҳ, Ҷурбодқон, Қаҳистон, Қум*, ки арабишудаи *гураб, аблақ, канда, газит, хонагоҳ, Гулпойгон, Кӯҳистон, Гунб* мебошанд, дар аввалҳои давраи инкишофи забон ва адабиёти тоҷик дар шаклҳои аслии худ қор фармуда шудаанд ва баъдтар танҳо дар шакли арабӣ интишор ва истеъмол ёфтаанд. Баъзе муаррабҳо дар осори классикони адабиёти тоҷик дар ду шакл низ вомерӯранд (лигом—лаҷом, пиёда-байдақ, гулоб - чуллоб, саропарда - сародиқ, ҷамъаш - сародиқот, чева - зайбақ, лил - фил ва ғайра). Бисёр калимаҳои арабишуда танҳо дар забони арабӣ боқӣ мондаанд ва баъзе дар арабӣ низ ба қатори калимаҳои архаистӣ ва таърихӣ дохил шудаанд. Масалан, *сак* муарраби *чак* (хуччат, маншур), *тассуҷ*

- муарраби *масу* (ҳиссае аз 24 ҳисса: воҳиди вазн ё пулӣ). Аз муарработ калимаҳоро низ номбар кардан мумкин аст, ки танҳо дар шакли арабишуда истеъмол мешаванд. Масалан, *ибриқ - муарраби обреза; шатранҷ - муарраби шатранг; норанҷ — муарраби норанг; норчил — муарраби норгил*.

Гуруҳи дигари калимаҳои муарраб фақат хоси забони арабианд ва дар тоҷикӣ асосан дар шаклҳои аслии худ кор фармуда мешаванд. Масалан, фолуза - полуда, дебоч - дебо, русток - русто, бошак - боша, шалҷам - шалғам, ҳиндоза - андоза, сироч - чироғ, нарчис - наргис ва ғайра.

Қабатҳои лексикӣ забони тоҷикиро аз назар гузаронда ба баъзе ҳодисаҳои дигар низ дучор мешавем. Бисёр калимаҳои забонҳои дигар аз рӯи қоидаи ҷамъбандии арабӣ ҷамъ баста шудаанд. Масалан, майдон - маёдин, ринд - рунуд, турк - атрок, туркман - тарокима ва ғайра.

Баъзан аз рӯи қонуни калимасозии арабӣ аз калимаҳои тоҷикӣ сохта шудани калимаҳои нав низ дида мешавад. Масалан, аз калимаи чиркин - мучаркан (золи мучаркан дар эҷодиёти Аҳмади Дониш), аз калимаи чарх - мучаррах (дар ашъори Шамсиддини Шохин) ва ғайра. Вале ин қабил неологизмҳо, ки махсуси замони муайян буданд, дар доираи эҷодиёти шахсони алоҳида боқӣ мондаанд.

Лексикаи забони ўзбекӣ ва дигар забонҳои туркӣ, ки ба воситаи забони ўзбекӣ ба забони тоҷикӣ дохил шудаанд.

Халқи тоҷик аз қадим бо як қатор халқҳои туркзабон, хусусан бо халқи ўзбек, муносибатҳои ҳамсоягӣ ва ҳамватанӣ дорад. Ба забони тоҷикӣ дохил шудани калимаҳои қавмҳои туркзабон асрҳо боз давом дорад. Калимаҳои забонҳои туркӣ дар сарчашмаҳои адабӣ ва таърихӣ асри XI ва ҳатто хеле-пештар аз он низ мушоҳида мешаванд. Маълум мешавад, ки ин ҷараён хеле барвақт сар шуда, дар натиҷаи инкишофи муносибатҳои минбаъдаи халқҳоямон боз ҳам қувват гирифта будааст.

Дар адабиёти асрҳои XI-XII як қатор калимаҳои забонҳои туркӣ, аз қабилӣ *хон, хоқон, тамғо, илик, элхон* ва ғайраро дучор кардан мумкин аст.

Ба забони тоҷикӣ роҳ ёфтани калимаҳои туркӣ дар асрҳои XIII-XIV аз пештара дида пурзӯртар мегардад, ки ин ҳолат ба қувват гирифтани муносибатҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ ва мадании халқҳои ин сарзамин вобаста аст.

Намоёнтарин намунаи манбаъҳои таърихӣ ин давра – “Ҷомеъ-ут-таворих”-и Рашидиддини Фазлулло ро аз назар гузаронида, ба бисёр калимаҳои туркӣ ва муғулӣ, аз қабилӣ *око. яроқ, кадоқ, қудо, анда, яргу, қаровул, есо, ёсомишӣ* ва ғайра дучор мешавем, ки ҳолат, мафҳумҳои хешутаборӣ, мансабу мартаба, қонуну қоидаҳои давлатдорӣ қавмҳои муғул ва туркнаждро ифода менамоянд. Истеъмом шудани калимаҳои туркиро дар эҷодиёти бузургтарин шоири ин замон Саъдии Шерозӣ низ дидан мумкин аст.

Биё, то дар ин шева чолиш кунем,

Сари хасро санг болиш кунем.

Ё ки:

Саъдӣ дигар бор аз ватан азми сафар карди чаро?

Аз дасти он турки хито яргу ба хоқон мебарам.

Дар асарҳои таърихӣ, адабӣ, дидактикӣ ва ғайра истеъмом шудани босқоқ (амалдори ҳарбӣ дар лашкар), ялвуч (пешвои дин), эл (қавм), тамғо барин калимаҳо ба ҳамин давра тааллуқ доранд.

Ҷараёни ба забони якдигар гузаштани воҳидҳои луғавӣ тоҷикиву ўзбекӣ, хусусан, аз давраи ташаккули адабиёти классикӣ ўзбек ва вусъати робитаҳои эҷодӣ шоиру нависандагони ин ду халқ боз ҳам авҷ мегирад. Шароит ва муносибатҳои минбаъдаи таърихӣ низ ба ин ҷараён таъсири зӯр расониданд.

Аз ибтидои асри XVI сар карда халқҳои тоҷику ўзбек дар як сарзамин дар вазъияти дӯстиву ҳамкорӣ умр ба сар бурда, муносибатҳои зичи иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ, маданӣ ва адабӣ доштанд, ки ҳамаи ин ба забон бе таъсир намондааст. То даврони шӯравӣ дар манбаъҳои хаттӣ забони тоҷикӣ истеъмоли як силсила

калимаҳои ӯзбекӣ, аз қабилӣ: *ӯрда, байрақ (байроқ), қаймоқ, элак, юриш, қӯшун. оқсаққол, бек, бегим, хоним, қӯшбегӣ, тура, элчӣ, қамчин, қашав, ялав, қишлоқ, яйлоқ, йурға* ва ғайра мушоҳида мешавад. Аз тарафи дигар, як гурӯҳ калимаҳои ӯзбекӣ, монанди: *чуқур, қизик, қудуқ, куллуқ, кундоқ, бутун, йӯрма, қилиқ, қуроқ, ямоқ, қашқа, қапқон, қурут, экизак, эрка, қаироқ, қуюқ, қалин, ихчам* ва ғайра батадрич ба забони зиндаи гуфтугӯии халқ дохил шудаанд, ки баъдтар бештари онҳо ба забони адабӣ гузаштаанд. Ин хусусияти муҳимми иқтибоси калимаҳои ӯзбекӣ ба шумор меравад. Умумияти шароит ва дар бисёр маҳалҳо дузабона будани аҳоли барои дар забонҳои якдигар аз худ шудан ва ба омма фаҳмо гардидани калимаҳо мусоидат кардааст. Масалан, калимаҳои *йигит, қилич, милтиқ, аралаш, бўрдоқӣ, қавурма қавурдоқ, йӯрға, аниқ, қимиз, ем, қухос, қавоқ, қош, келин, ирим, бой, бойбача, босмачӣ, қурбошӣ, оқподшоҳ* ва ғайра пеш аз он ки дар осори хатӣ қайд шаванд, дар забони халқ қор фармуда мешуданд. Аксари ин қабил калимаҳо ҳоло дар забони умумихалқии тоҷик васеъ истеъмол мешаванд.

Аз забони ӯзбекӣ ба воситаи манбаъҳои хаттӣ калимаҳо камтар қабул шудаанд. Аксари калимаҳои ӯзбекӣ, ки ба воситаи манбаъҳои хаттӣ ба забони тоҷикӣ гузаштаанд, ҳоло ба архаизмҳо мансубанд. *Тўқсабо, қӯшбегӣ, оқозшиқбошӣ, лашкарбошӣ, тамғо, ярлик, элчӣ, хон, хоқон, бек, чопар* ва ғайра аз ҳамин қабил калимаҳоанд, ки онҳо дар адабиёти ҳозира фақат барои ифодаи воқеаҳои муҳити муайяни таърихӣ истеъмол мешаванд.

Ба ҳамин тариқ, калимаҳои ӯзбекӣ дар давраҳои гуногуни ташаккули забони тоҷикӣ ҳам дар забони хаттӣ ва ҳам дар забони гуфтугӯӣ мувофиқи қонуну қоидаҳои дохилии забони тоҷикӣ истеъмол шуда, бо унсурҳои дигари луғавии он муносибатҳои гуногуни лексикӣ ва грамматикӣ пайдо намудаанд. Калимаҳои ӯзбекии ба тоҷикӣ дохилшуда ба воситаи унсурҳои лексикӣ-грамматикӣ дигар барои сохтани калимаҳои нав истифода мешаванд, бо гуруҳҳои мухталифи лексикӣ дар муносибатҳои

гуногуни маъноӣ воқеъ мегарданд. Масалан, калимаҳои *қишлоқ, қаравул, қамчин* бо калимаҳои тоҷикӣ *деҳа, посбон, тозиёна* дар муносибати синонимӣ воқеъ шуда бошанд, калимаи *бой* бо калимаи *камбағал*-и тоҷикӣ муносибати антонимӣ пайдо кардааст.

Дар ин гуна муносибатҳои маъноӣ лексикӣ калимаҳои иқтибосӣ ўзбекӣ баъзе хусусиятҳои дигарро низ дидан мумкин аст. Албатта, баъзе калимаҳои ўзбекӣ ба тоҷикӣ бо мафҳумҳои нав дохил шудаанд (қароқул, қимиз, тўкқуз ва ғайра). Як қатор калимаҳои иқтибосӣ ўзбекӣ дар забони тоҷикӣ синонимҳои худро дошта бошанд ҳам, ин синонимҳо оҳиста-оҳиста аз истеъмол баромадаанд ва баъзе аз ин қабил синонимҳо архаизмҳои семантикиро ташкил намудаанд. Масалан, қамчин - тозиёна, узангу - рикоб, қайроқ - фасон, тўй - сур ва ғайра. Баъзе калимаҳои иқтибосӣ ўзбекӣ синонимҳои тоҷикӣ дошта бошанд ҳам, аз ҷиҳати ифоданокии конкретиашон фарқ мекунанд. Масалан, калимаҳои тоҷикӣ *парда, шабнам шодиёна* аз як ҷиҳат бо калимаҳои ўзбекии *чимилиқ, қирав, севанҷӣ* синониманд, вале аз ҷиҳати конкрет будани маънояшон аз калимаҳои зикршудаи тоҷикӣ фарқ мекунанд.

Тамоман аз худ шуда рафтани калимаҳои иқтибосӣ ўзбекиро ба воситаи аз назар гузарондани таркиботи як қатор ибора ва зарбулмасалу мақолҳо низ дарк намудан мумкин аст. Масалан, *аспи қашқа; аспӣ калони тўруқ; чакмани қокма; давои қурут - оби ҷўш; кўхро занад, талқон мекунад; сир бой надодан; ба аспӣ бад сад қамчин; ба ошӣ тайёр бақавул; баъд аз тўй нагора; дуздӯро қарақҷӣ задааст* ва ғайра. Баъзе аз ин қабил ибора ва зарбулмасалу мақолҳо бо роҳи тарҷума ва калка ба забони тоҷикӣ дохил шуда бошанд ҳам, унсурҳои луғавӣ ўзбекиашон нигоҳ дошта шудаянд ва онҳо тамоман аз худ шуда рафтаанд.

Дар забони тоҷикӣ кор фармуда шудани калимаҳои русӣ асосан пас аз ба Россия ҳамоҳўш шудани Осиёи Миёна сар мешавад. Лексикаи забони русӣ ва интернационалӣ, ки ба воситаи забони русӣ ба забони тоҷикӣ дохил шудааст.

Ин чараён дар натиҷаи барқарор шудани муносибатҳои гуногуни иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ ва маданияи халқҳои рус ва тоҷик вусъат пайдо мекунад. Дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX корҳои тиҷоратии Осиёи Миёна бо Россия авҷ мегиранд, якҷанд корхонаҳои нав сохта шуда, дар соҳаи маориф, маданияти сарзамини мо, хусусан дар ҷойҳое, ки тарзи ҳукуматдории европӣ ҷорӣ гашта буд, дигаргунӣ ба миён меоянд. Ҳамчунин як силсила калимаҳои русӣ ва хориҷии русишуда ба забони асарҳои адабӣ ва таърихӣ роҳ меёбанд.

Дар асарҳои адабӣ ва таърихӣ қор фармудани калимаҳои русӣ аз Аҳмад Маҳдум сар шуда, бо инкишофи ҳаракати маорифпарварӣ ва демократӣ пурзӯр мегардад. Калимаҳои русӣ ва хориҷии русишуда дар осори пайравони Аҳмад Маҳдум сар шуда, бо инкишофи ҳаракати маорифпарварӣ ва демократӣ пурзӯр мегардад. Калимаҳои русӣ ва хориҷии русишуда дар осори пайравони Аҳмад Маҳдум - Мирзо Сирочи Ҳаким, Асирӣ, Айнӣ ва ғайра истеъмол шудан мегиранд.

Зиндагӣ талаб мекард, ки навиғариҳои ҳаёти иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, маданӣ ва ғайра дар забон инъикос ёбанд. Барои ифодаи чизҳои навро, ки ба зиндагии халқи тоҷик дохил мешуд, материали луғавӣ лозим буд. Вале материали луғавии мавҷуда ин - навиғариҳоро айнан ифода карда наметавонист.

Барои ин ки асли мафҳуми предмету ҳодисаҳои нави ҳаётро фаҳму шуури одамон дуруст дарк намояд, табиати забон ҳамчун воситаи асосии мубодилаи афкор тақозо мекард, ки барои инъикосу ифодаи ҳодисаҳои наво калимаву ибораҳои худӣ ёфта шаванд, ё онҳо бо номҳои аслии дар забонҳои дигар мавҷудӣ худ мубодилаи мардумро таъмин карда тавонанд. Ин аст, ки чи дар забони хаттӣ ва чи дар забони гуфтугӯии халқи тоҷик истеъмоли калимаҳои русӣ ва ба воситаи он унсурҳои лексикаи интернационалӣ ҷорӣ мегардад. Ҳанӯз то солҳои замони шӯравӣ дар забони тоҷикӣ *уезд, пристал, волостной, император, губернатор, самовар, фонтан, фэйтон, машина, конка, театр, телефон, громфон, трамвай, завод,*

электрик, банк, почта барин калимаҳо истеъмом ёфта, бештарини онҳо ба қонуни фонетикии талаффузи онвақтаи тоҷикӣ дучор омада, дар шаклҳои маҳаллии худ қор фармуда шудаанд. Масалан: *конка - кӯнка, губернатор - губирнотур (губирнот, губир), консул - кӯнсул, подрядчик - пудратчӣ, станция истанса* ва ғайра.

Дар ин маврид, аз як тараф, агар шакли маҳаллии талаффузи онҳо ба назар гирифта шуда бошад, аз тарафи дигар, хати арабӣ хусусиятҳои фонетикии ин қабил калимаҳоро дуруст инъикос қунонида натавонистаанд. Аз ин ҷост, ки дар адабиёту матбуоти он давра як қатор калимаҳои русӣ-интернационалӣ ба шаклҳои зерин сабт шудаанд: *утумӯбил (автомобил), белат (билет), газета (газета), диплӯм (диплом), кулуб (клуб), компония - кумпония (компания), магоза (магазин), пӯшта (почта)* ва ғайра.

Як гурӯҳи калимаҳои русӣ-интернационалӣ баъдтар низ дар шакли ба талаффузи тоҷикӣ мувофиқ қунонидашуда ба забони адабӣ дохил гардидаанд: *самовор, фойтуз патнус, чойник, пудратчӣ, суғурта* ва ғайра.

Дар ин масъала муносибати бо забонҳои дигар ба воситаи забони ўзбекӣ доштаи забони тоҷикиро низ ба назар гирифтани лозим аст. Масалан, ба забони тоҷикӣ талаффузи тоторӣ, туркӣ, озарбойҷонӣ онвақтаи як қатор калимаҳо, аз қабил *кунгира (конгресс), қумита (комитет), обуна (аз абон- не-и лотинӣ), суғурта (страхование)* ба воситаи забони ўзбекӣ гузашта, аз инҳо обуна, суғурта дар ҳамин шакл ба забони адабӣ дохил шудаанд.

Давраи шӯравӣ марҳалаи нави ба забони тоҷикӣ дохил шудани калимаҳои русӣ ва интернационалӣ мебошад; ки дар масъалаи иқтибоси калимаҳои русӣ-интернационалӣ аз давраи пешазреволюсионӣ ба қуллӣ фарқ мекунад. Дар ин давра аз забони русӣ ба забонҳои халқҳои дигар халқҳо, аз ҷумла ба забони тоҷикӣ, махсусан калимаҳои ифодақунандаи соҳаҳои гуногуни ҳаёти халқҳо бештар дохил шуда, бо роҳи қалқ аз худ қардани онҳо низ ҳале авҷ мегирад. Аз забони русӣ ба забони халқҳо асосан лексикаи

интернатсионали гузаштан мегиранд ва дар забонҳо тамоюли аз худ кардани лексикаи интернатсионалӣ пурзур мегардад.

Умумияти ҳаёти иқтисодӣ, сиёсӣ ва маданияи халқҳо воситаи асосии аз ҳисоби ҳамдигар бой гардидани забонҳои онҳо мебошад. Ба ҳаёти пурҷӯшу хуруши халқҳо рӯз ба рӯз мафҳуми воситаҳои нави зиндагӣ дохил мешаванд, ки забон низ барои ифодаву инъикоси онҳо калимаву ибораҳои мутобиқро қабул мекунад.

Муносибати байниҳамдигарии забонҳоро пеш аз ҳама таркиби луғавӣ муайян мекунад. Таркиби луғавии забони тоҷикӣ рӯз то рӯз аз ҳисоби лексикаи русӣ-интернатсионалӣ бой шуда истодааст. Вале ин бойшавӣ ба ҳамаи соҳаҳои лексикаи забони тоҷикӣ баробар тааллуқ надорад. Забон аз забонҳои дигар пеш аз ҳама калимаҳоро қабул карда метавонад, ки ба онҳо зарурат ва эҳтиёҷ дошта бошад.

Калимаҳои иқтибосии русӣ-интернатсионалӣ дар қисмати лексикаи илмӣ, техникӣ, ҷамъиятӣ, сиёсӣ, моддӣ-маишӣ ва топонимика бештар дида мешаванд. Масалан: 1. Лексикаи иҷтимоӣ-сиёсӣ: совет, бюро, социализм, депутат, агитатор, партия, коммунизм, пленум, митинг ва ғайра.

Лексикаи маъмурӣ: район, республика, директор, бухгалтер, ректор, анкета, орден, билет, паспорт ва ғайра.

Лексикаи соҳаи хоҷагии қишлоқ: колхоз, ферма, звено, правления, трактор, комбайн, сеялка, агротехника, канал, гидромелиорация, гидролог, агроном ва ғайра.

Лексикаи соҳаи маориф ва маданият, санъат ва адабиёт: педагог, парта, институт, техникум, семинар, доцент, профессор, декан, музей, клуб, цирк, театр, драма, жанр, роман, очерк, повест, образ, фелетон ва ғайра.

Лексикаи соҳаи илм ва техника: формула, теория, гипотеза, кислород, водород, азот, аспирин, пенициллин. счетчик, кнопка ва ғайра.

Номҳои асбобҳои рӯзгор: диван, термос, буфет, стол, сервант ва ғайра.

Лексикаи соҳаи спорт: волейбол, баскетбол, стадион. теннис, штанга, футбол ва ғайра.

Лексикаи соҳаи саноати сабук ва хӯрокворӣ: галстук, палто, плащ, костюм, туфли, лимонад, гуляш, котлет ва ғайра.

Лексикаи соҳаи нақлиёт, алоқа молия ва иқтисодиёт: автобус, автомобил, такси, самолёт, троллейбус, почта, телефон, телеграф, аванс, бюджет, баланс ва ғайра.

Иқтибоси калимаҳои русӣ-интернатсионалӣ дар марҳалаи нави тараққиёти забони адабии тоҷик роли прогрессивӣ бозидааст. Калимаҳои русӣ-интернатсионалӣ на танҳо мафҳумҳои муайянро аниқу равшан ифода намуда, таркиби луғавии забонро бой ва пурмазмун гардониданд, балки дар шароити инкишофи ҳарчонибаи соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ ва маданияти он барои ба вучуд овардан ва тақмили терминологияи илмӣ-техникии забони тоҷикӣ низ васеъ истифода шудаанд.

Калка. Дар забоншиносӣ калма ва ибораҳои аз забони дигар ба забони модарӣ айнан тарҷумашуда (аз қабилҳои худтанқидкунӣ, яхшикан, роҳи оҳан, ки тарҷумаи таҳтуллафзии калимаҳою ибораи русии «самокритика», «ледокол» ва «железная дорога» мебошанд), ҷартабардорӣ.

Дар забон баъзе калимаҳое мавҷуданд, ки дар натиҷаи айнан ё мазмунан тақлидкунон тарҷума кардани калимаҳои забони бегона ба вучуд омадаанд. Дар забони тоҷикӣ калимаҳои бо роҳи калка аз забонҳои арабӣ, русӣ ва ӯзбекӣ пайдошуда ба назар мерасанд. Хусусан калимаҳои марбути забони русӣ зиёданд. Масалан, калимаҳои “худтанқидкунӣ” ва “худхизматрасонӣ” дар натиҷаи ба қолаби калимаҳои русӣ тақлид карда айнан тарҷума кардани калимаҳои русии “самокритика” ва “самообслуживание” ба вучуд омадаанд. Монанди ҳамин, калимаҳои “бозсозӣ”, “худмуайянкунӣ”, “фавқуссадо” калкаи калимаҳои русии “перестройка”, “самоопределение” ва “сверхзвуковой” мебошанд. Калка дорои хелҳои зерин аст:

1. **Калкаи луғавӣ** — калимаҳое, ки дар натиҷаи ба калимаҳои забони дигар тақлид карда айнан тарҷума кардан ба вучуд омадаанд: *идоракунӣ (управления), даҳа (декада), байналхалқӣ (международный), моҳпаймо (лунаход)...*

2. **Калкаи маъноӣ (семантикӣ)** — калкаҳое, ки дар асоси тарҷумаи маъноӣ пайдо шудаанд: *огоҳӣ (предупреждение), танбех (выговор), синф (класс)*

3. **Калкаи наҳвӣ** — калкаҳое, ки дар асоси қолиби наҳвии забонҳои дигар ба вучуд омадаанд: *аскари сурх, мудофиаи граждани, боғчаи бачагона, вазорати маориф* ва монанди инҳо.

4. **Калкаи фразеологӣ** - калкаҳое, ки дар натиҷаи айнан тарҷума кардани ифодаҳои маҷозӣ ва воҳидҳои фразеологӣ ба вучуд омадаанд: *забони зинда (живой язык), нур болои нур (нуран алонур), ба доно як ишорат кифоя (алақилу якфиҳи ишорат), қутӣ лоямут шудан* ва ғайра.

Ҳамин тавр, калмаи забонҳои дигар ба забони вомгир бо ду роҳ ворид мешаванд: а) бо роҳи нусхабардорӣ - калка, б) бо роҳи вомгирӣ (калимаҳои вомӣ). Ҳам калка ва ҳам калимаҳои вомӣ дар заминаи калмаи забонҳои хориҷӣ ба вучуд меоянд.

Фарқи калка аз калимаҳои вомӣ дар он аст, ки маънои калмаи забони бегона бо тарҷумаи калма ва воситаҳои дастурии забони дигар ифода меёбад. Масалан, “небоскрёб” – осмонхарош...

Забони адабии тоҷик маҳсули чандин асрҳо мебошад. Вай дар муддати мавҷудияти худ вобаста ба шароити зиндагӣ, ҳодисаҳои сиёсӣ, таърихӣ, иқтисодӣ, маданӣ оҳиста-оҳиста инкишоф ёфта, суфта гардидааст. Баробари дар забон пайдо шудани калимаҳои нав, баъзе калма ва ибораҳо вобаста ба шароити таърихӣ аз истеъмол баромадаанд ва ё маҳдуд гардидаанд.

Давраи аз байн рафтани калимаҳои алоҳида якбора ба амал намеояд. Онҳо оҳиста-оҳиста, дар байни чандин солҳо баъзан дар муддати асрҳо боягон сабабе дар истеъмол маҳдуд шуда, ниҳоят аз истеъмоли умумӣ дур шуда мемонанд. Агар калмаи аз истеъмол баромада муродифҳо дошта бошад, ҷои онро яке аз муродифҳояш

ишғол мекунад. Ман-пуд, мисқол-грамм, чакрим-километр. Агар калима синоним надошта бошад, ҳудаш аз истеъмол мебарояд, ки мо онро калимаҳои таърихӣ меномем. Агар синонимии он кор фармуда шавад, онро калимаҳои архаистӣ (кӯхнашуда) меномем. Амир, қозӣ, амин, мингбошӣ, юзбошӣ, мулло, вазир, мударрис, шайх, эшон, мурид, халифа ва ғайра калимаҳои таърихӣ буда, барои айнан ифода намудани воқеа – ҳодисаҳои таърихӣ дар асарҳои бадеӣ кор фармуда мешавад.

Гуруҳи дигари калима ва ибораҳои таърихӣ ҳуҷҷатҳои таърихро ифода мекунанд: **Васиқа**, хати ибро, хати иршод... Калимаи васиқа дар забони имрӯза кор фармуда намешавад, ин калима ба маънои таърихиаш номи ҳуҷҷатест ба моли мулки беҳаракат: замин, дарахт, ҳавлӣ. Хати иршод хатест, ки шайхҳо ба муридони худ ба ин мазмун меоданд, ки ӯ ҳақ дорад мурид гирад ва ба он муридон роҳбарӣ кунад (С.Айнӣ). Хати ибро дар истеъмоли С.Айнӣ ба маънои сулҳнома, озодӣ, ҳалосӣ, оштидиҳии тарафайн ба кор бурда шудааст. Мисолҳо ба калимаҳои архаистӣ: падруд-видоъ, пайк-қосид, кашоварз-деҳқон, дирафш-байрак, фасон-қайроқ, ангубин-асал, дабир-котиб, сичил-ҳуҷҷати юридикӣ, муҷаллад-чилд – архаизмҳои лексиканд. Шубон-чӯпон, хунб-хум, сунб-сум, хвондан-хондан – архаизмҳои лексикӣ-фонетикӣ мебошанд.

Савол ва супоришот:

1. Хусусияти асосии калимаҳои сермахсул аз чӣ иборат аст?
2. Калимаҳои архаистӣ ва таърихӣ, фарқи онҳо.
3. Дар кадом мавридҳо калимаҳои нав пайдо мешаванд?
4. Чи гуна калимаҳоро диалектизмҳо меноманд?
5. Калимаҳои касбу ҳунар ва фарқи онҳо аз калимаҳои шевагӣ

Адабиётҳои истифодашуда:

1. Малик Кабиров, Амон Воҳидов. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. Луғатшиносӣ, луғатнигорӣ, фразеология (васоити таълимӣ). Самарқанд 2010.

Азимов Юнус. Забони адабии ҳозираи тоҷик(Лексикология). Бухоро, 2023.

4. Мачидов Х. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. I. –Душанбе, 2007

5. Забони адабии ҳозираи тоҷик Қ. 1 – Душанбе, 2010.

6. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ. I. – Душанбе, 2005

Фарҳанги забони тоҷикӣ. Қисми 1-2. – Душанбе, 2010

8. Воҳидов А. Калима ва маънои он. Самарқанд, 2009, 150 с.

МАВЗЎИ 13: КАЛИМАҲО АЗ ЧИҲАТИ ДОИРАИ ИСТЕЪМОЛ. НЕОЛОГИЗМҲО. АРХАИЗМҲО

Нақша:

1. Калимаҳои сермахсул ва каммахсул
2. Калимаҳои кӯҳнашуда (архаистӣ) ва таърихӣ
3. Калимаҳои нав (неологизмҳо)
4. Эвфемизмҳо, вулгаризмҳо, варваризмҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик

***Мафҳум ва ибораҳои асосӣ:** калимаҳои сермахсул, калимаҳои каммахсул, лексикаи умумистеъмоли, лексикаи китобӣ, калимаҳои кӯҳнашуда, архаизмҳо, калимаҳои таърихӣ, неологизмҳо, калимаҳои нав, эвфемизмҳо, вулгаризмҳо, варваризмҳо.*

Забон ҳамеша дар тараққиёт аст. Дар забон тадриҷан калимаҳои нав пайдо мешаванд; баъзе калимаҳо оҳиста-оҳиста кӯҳнашуда, камтар кор фармуда мешаванд, билохира аз байн мераванд. Ин тағйирот на фақат ба ҳуди калимаҳо, балки ба маънои онҳо низ хос аст. Баъзе калимаҳо оҳиста-оҳиста маънои нав гирифта, маънои мавҷудаи худро гум мекунанд ва қисми дигари калимаҳо аз маъноҳои ҷудогонаи худ маҳрум мешаванд, ё баръакс маъноҳои нави иловагӣ мегиранд. Ин ҷараён тадриҷан ба амал меояд. Дар натиҷа калимаҳо аз ҷиҳати истеъмол хусусияти замонавӣ пайдо мекунанд, яъне дар марҳалаи муайяни тараққиёти забон ё серистеъмол мешаванд ё камистеъмол. Аммо калимаҳои камистеъмол якбора аз байн нарафта, ҷараёнҳои дуру дарозро тай менамоянд, бо калимаҳои серистеъмол муддати тӯлонӣ боқӣ монда метавонанд. Аз тарафи дигар, дар забон калимаҳо ва маънои нави калимаҳо низ пайдо шуда меистанд. Ин гуна калимаҳо ва маънои нави калимаҳо якбора умумӣ шуда наметавонанд ва аз ин ҷиҳат дар таҷрибаи ҳаррузаи зиндагӣ бо калимаҳои дигари умумишудаи оммафаҳмӣ забон ба як андоза истеъмол ва истифода намешаванд.

Аз ин ҷост, ки дар забон калимаҳои оммафаҳми серистеъмол аз калимаҳои аз ҷиҳати кӯҳнагӣ ё навӣ камистеъмол фарқ мекунанд.

Калимаҳои серистеъмол, ки дар гуфтугӯи мардум ҳамеша истифода шуда, оммафаҳманд, гурӯҳи фаъол ва калимаҳои камистеъмол, ки кӯҳна буданашон ҳис карда мешавад ё аз сабаби навии худ ҳанӯз умумӣ нашудаянд ва ба истифодаи ҳаррӯзаи мардум дохил нагаштаанд, гурӯҳи нофаъолро ташкил менамоянд. Оммафаҳмӣ ва дараҷаи истеъмоли калима ба маҳсулнокии он таъсир мерасонад. Вале фаъолӣ ё серистеъмолии калимаҳо фақат бо дараҷа ё суръати истеъмоли онҳо муайян намешавад.

Ҳамчунин калимаҳое, ки дар доираи забони умумихалқӣ ҳудуди истеъмолашон танг аст (терминҳо, профессионализмҳо, калимаҳои таъсирбахш), ба луғатҳои фаъол дохил мешаванд. Ин қабил калимаҳо, қатъи назар аз он ки аз тарафи намояндагони дигар соҳаҳо истеъмол мешавад ё не, фаҳмоанд ё ҳанӯз номаълум, дар доираи худ истеъмол меёбанд, дар мубодилаанд ва воситаву омилҳои лексии забони ҳозира ба шумор мераванд.

Калимаҳои кӯҳнашуда (архаистӣ) ва таърихӣ. Дар забони тоҷикӣ калимаҳое, ки аз ҷиҳати хусусияти замони худ аз дигар гурӯҳҳои лексикӣ, масалан, аз калимаҳои умумии серистеъмоли ҳозиразамон фарқ мекунанд, хеле бисёранд. Як гурӯҳи ин қабил калимаҳоро лексикаи таърихӣ (историзмҳо - аз калимаи юнонии *historia* — таҳқиқот, тадқиқот) ташкил мекунад. Калимаҳои таърихӣ предмету мафҳумҳоеро ифода менамоянд, ки манбаи материалӣ онҳо қайҳо барҳам хӯрдааст. Калимаҳои таърихӣ дар забони ҳозира синоним надоранд, онҳо барои ифодаи воқеияти гузашта истифода бурда мешаванд. Масалан, *додхоҳ, асас, миршаб, қозӣ, мулозим, амир, ҳоким, иноқ, мирзо, парвонаҷӣ, амин, амлокдор, корвонбошӣ, аълам, ағолук, дорға, бий, чоряккор, батрак, дарвеш, иқтоъ, вақф, закот, зиндон, қозихона, манҷаниқ, хирқа, далқ, бунак* ва ғайра.

Чи тавре ки мебинем, ин калимаҳо мансабу вазифа, предметҳои гуногун ва воситаву муносибатҳоеро ифода мекунанд, ки ба замони гузашта тааллуқ доранд.

Воҳидҳои таърихӣ аз ҷиҳати шакл ду хел мешаванд: калимаҳои таърихӣ ва ибораҳои таърихӣ. Ибораҳои таърихӣ назар ба

калимаҳои таърихӣ миқдоран каманд: *хатти барот, ясаули уламо, вақфи авлод, хучраи ориятӣ* ва монанди инҳо.

Воҳидҳои луғавии таърихро аз ҷиҳати маъно низ аз ҳамдигар фарқ кардан мумкин аст. Миршаб, қозӣ, иқтоъ, вақф барин воҳидҳои калимаҳои таърихӣ луғавианд, зеро дар маънои онҳо тағйироти ҷиддӣ ба вуҷуд наомада, дар ҳолати моносемантикии худ боқӣ мондаанд. Раис, парвона, сарой барин воҳидҳои калимаҳои таърихӣ семантикианд, зеро ин калимаҳо фақат ба маънои пештарашон (раис - навъе аз мансаб, парвона - фармони подшоҳ, сарой - дар ибораи сарои хон) калимаҳои таърихӣ шуда метавонанд.

Баъзе калимаҳои таърихӣ ба сифати номи шахс ва мавқеъҳои ҷуғрофӣ боқӣ мондаанд. Калимаҳои таърихро дар байни калимаҳои мураккаб ва ибораву мақолу зарбулмасалҳо низ дучор кардан мумкин аст. Масалан: *Шароби муфтро қозӣ ҳам меҳӯрад; Шайхро ҳунар нест, хонақоҳ танг аст; Худам подшоҳу (ҳокиму) табъам вазир;*

Гуруҳи дигари лексикаи кӯҳнашударо архаизмҳо (аз калимаи юнонӣ *archaios* - қадима) ташкил медиҳанд. Архаизмҳо калимаҳои кӯҳнашудаанд ва аз ин ҷиҳат дар забон камистеъмоланд ё кор фармуда намешаванд. Архаизмҳо дар натиҷаи танг кардан ё ҷои воҳидҳои луғавии кӯҳна шудаистодаро гирифтани воҳидҳои луғавии дигар пайдо мешаванд. Воҳидҳои луғавии нав ҳамон мафҳуму предмету ҳодисаҳоро ба тадриҷ ифода меkunанд, ки пештар ин мафҳуму предмету ҳодисаҳоро калимаҳои мавҷудаи дигари забон ифода мекарданд. Аз ин ҷиҳат архаизмҳо аз калимаҳои таърихӣ, ки фақат воқеияти замони гузаштаро ифода меkunанд, ба кулӣ фарқ доранд. Архаизмҳо ба забони ҳозира аз ҷиҳати маъно муносибати махсус доранд, яъне ба воситаи калимаҳои синонимии худ, ки мавқеи архаизмҳоро ишғол кардаанд, муайян мешаванд. Дар ҷараёни нутқ шинохтани калимаҳои таърихӣ чандон душвор нест, зеро онҳо танҳо барои зарурати номбар намудани воқеияти гузашта истифода мешаванд. Архаизмҳо бошанд, ҷои худро ба калимаҳои дигар додаанд ва аз ин ҷиҳат муайян намудани хусусияти онҳо, ки дар натиҷаи тангшавии мавқеъ ба гуруҳи пасиви лексика гузаштаанд ва

бо муродифҳои худ муносибати маъноӣ пайдо намудаанд, басе душвор аст. Масалан, *падруд* - *видоъ*, *пиҷӯҳиш* - *пурсиш*, *ҷустуҷӯ*, *пайк* - *қосид*, *диж* - *қалъа*, *дуда* - *хонадон*, *обистан* - *ҳомила*, *кашоварз* - *деҳқон*, *қеҳ* - *хурд*, *маниш* - *табиат*, *ҳислат*, *азл* - *бекоркунӣ*, *авранг*- *тахт*, *ангубин* - *асал*, *гом* - *қадам*, *омехтан* - *луч кардан*, *бараҳна намудан*, *сигол* - *андеша*, *фикр*, *озарм* - *шарм*, *андарз* - *насиҳат*, *гароидан* - *хостан*, *гурд* - *пахлавон*, *дирафш* - *байрақ*, *дуруд* - *салом*, *фасон* - *қайроқ*, *жарф* - *ҷуқур*, *басич* - *омода*, *ҳилидан* - *гузоштан*, *эшон* - *онҳо* ва ғайра.

Хусусияти маъноии архаизмҳо умуман ба воситаи калимаҳои муродифи онҳо муайян карда мешавад. Архаизмҳое, ки нисбат ба муродифҳояшон (яъне калимаҳое, ки онҳоро танг карда ба гурӯҳи пасиви лексика дохил кунонидаанд тамоман шакли дигар доранд, **архаизмҳои лексикӣ ё калимагӣ номида** мешаванд. Архаизмҳои номбаршуда ҳамин қабил архаизмҳоанд. Байни ин гурӯҳи архаизмҳо баъзе воҳидҳоро дучор кардан мумкин аст, ки аз ҷиҳати сохт бо муродифҳои худ ҳамрешаанд вале бо баъзе тағйироти овозӣ фарқ мекунанд. Масалан, *шубон* - *ҷӯпон*, *шиёр* - *шудгор*, *хунб* - *хум*, *хвондан* - *хондан*, *сунб* - *сум*. Ин гуна архаизмҳо **архаизмҳои лексикӣ-фонетикӣ** ном доранд.

Архаизмҳо дар натиҷаи кӯҳна шудани ягон маъноӣ калимаи сермаъно ва ба ҷои он маъно серистеъмол шудани калимаи дигар низ пайдо мешаванд. Ин ҳодиса хусусан дар забони адабиёти классикии тоҷик бештар мушоҳида мешавад. Масалан, калимаи **фароз** ба маънии кушода ва баста, **ёл** ба маънии мӯйҳои гардани хару асп ва монанди ин, ҳамчунин ба маънии гардан ва бозу истеъмол шудааст. Дар натиҷаи ба ҷои маъноҳои дуҷуми ин калимаҳо ба тадриҷ серистеъмол шудани муродифҳои онҳо ин маъноҳо ба архаизм табдил ёфтаанд. Ҷараёни инкишоф ва тангшавии доираи маъноии калимаҳо, ки қисман ба ҳодисаи архаизм дахл дорад, хеле мураккаб аст. Душвор аст гӯем, ки як қатор калимаҳои сермаъноии архаизмшуда умуман сермаъноянд, ё дар натиҷаи маъноӣ дигар пайдо кардан

маънои мавҷудаашон кӯҳна шуда ба архаизм табдил ёфтааст ё таври дигар.

Дар доираи маънои калима мушоҳида кардани ҳам маънои кӯҳна ва маънои нави калимаи сермаъноро ва аз ҷумла яке аз маъноҳоро архаизм меномем ё таври дигар - масъалаест, ки тадқиқоти амиқи лингвистӣ меҳаҳад. Масалан, калимаи поварақ дар адабиёти асри XVIII ба маънои калимаи аввали саҳифаи якуми varaқи сонӣ, ки дар поёни саҳифаи дуюми varaқи аввал навишта мешуд, истеъмол ёфтааст. Дар дастнависҳои пешина ин калима дар охири varaқ барои мураттаб нигоҳ доштани varaқҳои китобҳо, ки рақами саҳифаҳои онҳоро намегузоштанд, навишта мешуд. Масалан, соҳиби луғати «Чароғи Хидоят» (асри XVIII) барои тқсдики маънои ин калима байти зеринро аз шеъри Туғро овардааст:

Гушагир авроқи гардунро бувад чун поварақ,

Поварақ созад дуруст аврокро чун абтар аст.

Ҳоло поварақ ба маънии қайду эзоҳҳои поёни саҳифа, ки ба матни асосӣ бо ягон сабаб дахл дорад, истеъмол мегардад. Дар истилоҳи китобнависи пештара ин мафҳум низ ба воситаи маънои “ҳошия” ифода мегардад. Ба ҳамин тариқ, маънои аввалаи поварақ ҳоло кӯҳна шуда, ин калима ба маънои нав истеъмол шуда истодааст. Ҳамин навъ маънои пештараи калимаҳои коргар - муассир, асаркунанда, чома - ҳар матои нодӯхта ҳоло ба маънои архаистӣ табдил ёфтаанд. Ин гуна маъноҳои кӯҳнашудаи калимаҳои сермаъно *архаизмҳои семантикӣ ё маъноӣ* номида мешаванд.

Чи тавре ки мебинем, архаизмҳо бо роҳҳои гуногун пайдо мешаванд. Ягон мафҳум, предмет ё амал барои ифода дар забон якчанд синоним дошта метавонад, вале дараҷаи истеъмоли ин синонимҳо як хел набуда, аз ҳамдигар фарқ мекунад. Дар натиҷа яке ҷои дигарро гирифта, доираи истеъмоли онро танг кардан мегирад ва дуумӣ ба архаизм табдил меёбад. Архаизмҳо дар асоси аз забонҳои дигар гузаштани калимаҳо, ки дар забони худӣ ба пайдо шудани синонимҳо сабаб мешаванд, низ ба вучуд меоянд. Мавриди ба як маъно каму бисёр истеъмол шудани ин гуна калимаҳои

синонимӣ яке ҷои худро ба дуҷумла дода ба архаизм мегузарад. Ҳолати дигари пайдоиши архаизм ба ягон маъноӣ калимаи сермаъно мувофиқ омадани маъноӣ калимаи дигар аст, ки дар натиҷаи серистеъмолии он ҳамон маъноӣ калимаи сермаъно ба архаизм мубаддал мегардад.

Дар қатори лексикаи кӯҳнашуда инчунин бисёр калимаҳоро дидан мумкин аст, ки ҳоси замонҳои гузашта буда, маънову мафҳумҳои дар муносибатҳои иҷтимоӣ иқтисодии ҳамон замон ташаққулифтагӣ ифода менамоянд. Масалан, фуқаро, авом, камина, маҳдум, арбоб, асилзода, валиаҳд, малик-уш-шуаро, мавлавӣ, мавлоно, мавло, бибиотун, бибиҳалифа, азозил, аллоф, баққол, ирим, кобин, маҳр, боҷ, кафсан. дайр, гулаҳ, бақар, бозоргон ва ғайра осори кӯҳнагӣ доранд ва ба гурӯҳи пасиви лексика мансубанд.

Дар истеъмол ва муносибатҳои ин гуна калимаҳо ҳодисаҳои дигарро низ мушоҳида кардан мумкин аст. Баъзан калимаи архаизм аз нав серистеъмол шуда, хусусияти архаистии худро гум мекунад. Ҳамин ҳолатро дар мисоли баъзе калимаҳои тоҷикӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Масалан, модарандар дар қадим низ дар забон истеъмол мешуд, ки далели он байти устод Рӯдакӣ:

Ҷаҳону, чи бинӣ ту аз бачагон,

Ки гоҳ модарӣ, гоҳ модарандарӣ.

Ин калима дар баъзе лаҳҷаҳои ҷанубии тоҷикӣ дар шакли моиндар (инчунин падарандар - пиандар) боқӣ мондааст. То ҳол барои ифодаи мафҳуми модари ғайрихудӣ калимаи иқтибосии ӯғайро истифода карда, таркиби модари уғайро кор мефармуданд, Ҳоло ба ҷои модари ӯғай аз сари нав модарандар истеъмол шуда истодааст, вале **андар** бо ҳамаи калимаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои ҳешутаборӣ калима сохта, ҷои калимаи ӯғайро гирифта наметавонад. Масалан, барои ифодаи мафҳуми фарзанди ғайрихудӣ таркиби **фарзанди ӯғайро** истеъмол намудан лозим меояд. Мисоли ҳамин барои ифодаи замонҳои гузаштаи хеле дур бештар калимаҳои **қадим**, **қадимӣ**, **антиқ** истеъмол мешуд ва калимаи **бостон** ба ин маънӣ камистеъмол буд. Ҳоло барои ифодаи ин мафҳум калимаи бостон

бештар истеъмол шуда истодааст. Бештар истеъмол шудани ин қабил калимаҳо мумкин аст онҳоро аз доираи архаистӣ берун барорад, вале ин гуна ҳодиса ба тараққиёти объективии забон, ба шароити дохилӣ ва вазифаи ҷамъиятии он такъя мекунад. Дар ин масъала берун аз имконияти забон кӯшиш намудан натиҷае бахшида наметавонад. Масалан, ба гумон аст, ки ҷои калимаи ҳамафаҳми **ватанро** калимаи архаистии **меҳан** гирифта тавонад.

Неологизмҳо (калимаҳои нав).(неологизм – аз калимаи юнонӣ гирифта шуда, neos – нав + logos – мафҳум мебошад, ки маънояш калимаи нав), мафҳуми нав гирифтани аст. Неологизмҳо дар натиҷаи ба майдон омадани мафҳумҳои нав, предметҳои нав, сар задани ҳодисаҳои нав, сифати нав гирифтани ин ё он мафҳум ба амал меоянд. Неологизмҳо баробари дар забон пайдо шудани худ ба гурӯҳи калимаҳои ғайри, сермахсул ва умумистеъмолии забон дохил намешаванд, балки мулате чун элементҳои камистеъмол, калимаҳои дар таркиби луғавии забон боқӣ мемонанд.

Агар неологизмҳо ба меъёрҳои грамматики забон мувофиқат намуда, хусусияти умумистеъмоли гиранд, дар он вақт онҳо ҳамчун неологизм аҳамияти худро гум карда, ба гурӯҳи калимаҳои ғайри таркиби луғавии забон мегузаранд: космонавт, космодром, телевизион, трактор, театр, кино.

Ҳар як маҳилаи тараққиёти забон ба неологизмҳо соҳиб мешаванд, ки дар марҳилаи минбаъдаи он аллакай неологизм ҳисоб намешаванд. Аз ин сабаб неологизмҳоро мафҳуми нисбӣ номидан мумкин аст:

Дар забон неологизмҳо асосан бо ду роҳ пайдо мешаванд:

1. Барои номбар кардани предмет, ҳодиса ва сифатҳои нави воқеият: биржа, бизнес, бизнесмен, рейтинг, бакалавр, компютер, магистр, маркетинг ва ғайра.
- 2 . Барои аз нав номбар намудани предмет – ҳодисаҳое, ки пеш аз ин ҳам дар забон ном доштанд, дар ин ҳолат муродифоти онҳо мешаванд: аскар-солдат, дорухона-аптека, созиш-блок, савдогар-бизнесмен.

Ҳар як предмет, мафҳум ё ҳодисаи нав ба воситаи калимаву ибораҳои нав ном бурда мешавад. Калимаву ибораҳои нав, ки мафҳумҳои навро ифода менамоянд якбора умумият пайдо намекунанд, балки ба тадриҷ дар натиҷаи ба истеъмол дохил шудан барои умум шинос ва маълум мегарданд. Яъне калимаҳо дар ягон ҷосилаи вақту замон дар байни дигар гурӯҳҳои лексикӣ хусусияту нишонаҳои навӣ ё тозагиро дар худ нигоҳ медоранд. Ин ҳолат то умумӣ шудани онҳо боқӣ мемонад. Умумият пайдо намудани калимаҳо нисбатан гуногун аст, яке зудтар хусусияти неологизмӣ худро гум кунад, дигаре дертар ва сеюмӣ мумкин аст, умумият пайдо накарда, дар ҳолати неологизмӣ худ боқӣ монад. Ба ҳамин тариқ, ҳар як калима, ки осори навӣ ва тозагӣ дошта бошад, неологизм номида мешавад.

Неологизмҳо аз рӯи эҳтиёҷ ва дар асоси қонуни қоидаҳои лексикӣ-грамматикии забон пайдо мешаванд. Ҳар як неологизме, ки ин хусусиятро надорад ва қобили умумишавӣ нест, дер боқӣ монда наметавонад. Неологизмҳо дар ибтидо ҳоси нутқи индивидуалӣ мебошанд ва дар давраҳои минбаъдаи мавҷудияти худ ба неологизми умумизабонӣ табдил ёфта, агар қобилияти умумишавӣ пайдо карда тавонанд, ба қатори лексикаи муқаррарии замонавӣ дохил мешаванд. Вале ҳар як калимаи навро неологизм ҳисобидан мумкин нест. Калимаҳое мавҷуданд, ки нисбат ба замони пайдошавӣ калимаҳои навад, вале неологизм нестанд. Онҳо дар натиҷаи умумият пайдо кардан ва серистеъмол гаштан хусусиятҳои ҳоси услубии худро гум карда, ба гурӯҳи ҷаъоли лексика дохил шудаанд. Масалан, телевизор, асфалт, автомат, троллейбус барин калимаҳо нисбат ба замони пайдо шуданашон калимаҳои навад, вале дар забон серистеъмоланд ва неологизм нестанд. Пас, ҳар як марҳалаи тараққиёти забон ба неологизмҳо соҳиб мешавад, ки дар марҳалаҳои минбаъдаи он аллакай неологизм ҳисоб намеёбанд. Аз ин сабаб неологизмро мафҳуми нисбӣ ҳисоб кардан мумкин аст.

Солҳои аввали садаи XX ба забони тоҷикӣ *колхоз, комсомол, трактор, плуг* барин калимаҳо дохил шуданд ва зуд аз худ шуда, ҳамчун воҳидҳои луғавии гурӯҳи ҷаъоли лексика истеъмол ёфтанд.

Пас, калимаҳо метавонанд зуд аз ҳолати неологизмӣ бароянд ва баръакс муддатҳои дароз ҳамчун неологизм боқӣ монанд. Аз ҳолати неологизмӣ зудтар баромада ба гурӯҳи ғаёли лексика дохил шудан бештар ба неологизмҳои умумизабонӣ хос аст. Неологизмҳои нутки индивидуалӣ ё номинативӣ - услубӣ ба гурӯҳи ғаёли лексика хеле оҳиста мегузаранд ва дар ҳолати неологизмӣ дер боқӣ мемонанд ва мумкин аст ба гуруҳи активи лексика ҳеҷ нагузаранд. Ин гуна неологизмҳо, ки бештар хоси забони асарҳои бадеианд, аксар дар ҳамин доира боқӣ мемонанд. Масалан, калимаҳои сохтҳои **палавидан, чалавидан** ва ғайра аз доираи эҷодиёти худи Савдо берун намебароянд ва калимаҳои **тӯқакаш, кафанкашол, дангалхоб** ва ғайраи эҷодиёти Раҳим Ҷалил хоси забони асари бадеӣ буда, дар ҳамин доира маҳдуд мешаванд.

Неологизмҳо аз рӯи эҳтиёҷ бо ду роҳ пайдо мешаванд: Барои номбар намудани предмет, ҳодиса ва сифатҳои нави воқеият, ки дар ин сурат вазифаи махсуси номинативиро иҷро менамоянд. Масалан, *космодром, беконфликтӣ (термини адабӣ), заминҳои навқорам, радифи маснуъ, бисёрсерия васеъэкран, бисёрҳазоркилоҷӣ, усули чоркунҷаи тоқа-тоқашинонӣ, мавҷи зарбазананда* ва ғайра.

Барои аз нав номбар намудани предмет, ҳодиса ва сифатҳои воқеият, ки пеш аз ин ҳам дар забон ном доштанд. Дар ин маврид дар қатори номҳои мавҷудаи ҳодисаҳои ҳаёти воқеӣ номҳои дигар, яъне синонимияи онҳо пайдо мешавад. Масалан, *аскар - солдат; сипоҳ, лашкар - армия; сурат - фотокарточка; дорухона - аптека; созиш - блок; достон - поэма; самолёт - тайёра* ва ғайра.

Ин қабил неологизмҳо нисбат ба маънои синонимҳои худ бо як навъ тобиши маъноӣ фарқ мекунанд, яъне маънои онҳо нисбатан конкреттар аст. Масалан, калимаҳои солдат, армия, аптека маъноҳои ҳозиразамонро ифода кунанд, маънои фотокарточка аз маънои сурат, ки синоними расм аст, аниқтар аст, блок на ҳамаи созишҳоро, балки созиши сиёсии байни гурӯҳҳои муайяни ҷамъиятиро ифода менамояд. Монанди ҳамин поэма нисбат ба достон маънои васеътар ва тайёра

бошад, нисбат ба самолёт бештар ба нутқи индивидуалӣ хос аст ва барои ҳама фаҳмо нест.

Дар забон баъзе калимаҳо низ пайдо мешаванд, ки ҳамчун неологизм на танҳо умумият пайдо карда, баъдтар аз ин доира берун мешаванд, балки ин марҳалаи тараққиётро тай накарда, ба қатори калимаҳои кӯҳнашуда дохил шуда мемонанд. Сабаби ин ҳамон хусусияти мафҳумҳои воқеияти об'ективиро дуруст инъикос кунонида натавонистани ин калимаҳо мебошад. Масалан, дар солҳои аввали садаи XX *иштирокиюн, фирқа, шӯро* барин калимаҳо пайдо шуданд, ки мафҳумҳои муайяни воқеияти об'ективиро айнан ифода карда натавонистанд ва зуд ҷои худро ба калимаҳои дигари мувофиқ доданд ва ба қатори калимаҳои кӯҳнашуда дохил шуданд.

Эвфемизмҳо, вулгаризмҳо, варваризмҳо дар забон. Вобаста ба арзишгузошти ахлоқӣ ва маънавӣ калимаҳоро дар забони тоҷикӣ ба ду гурӯҳи бузург: *малех ва қабех* ҷудо мекунанд. Калимаҳои малех дорои бори мусбатанд, яъне арзиши мусбат доранд. Калимаҳои қабех бошанд, дорои бори манфӣянд, яъне арзиши манфӣ доранд. Бо истилоҳоти байналмилалӣ калимаҳои малехро эвфемизмҳо ва калимаҳои қабехро вулгаризмҳо ном мегиранд. Эвфемизмҳо ва вулгаризмҳо аз нигоҳи арзиши ахлоқӣ ва маънавӣ бо ҳам мутазоду мухолифанд, чун эвфемизмҳо: калимаҳои малех дар тарбияи ахлоқиву маънавии ҷомеа нақши мусбату шоиста ва вулгаризмҳо: калимаҳои қабех дар тарбияи ахлоқиву маънавии ҷомеа нақши манфиву беарзиш доранд.

Вулгаризм. Вулгаризм аз забони латинӣ *vulgaris* гирифта маънояш - авомона, омиёна аст, яъне калимаи дағал, ва ё ифодаи дурушти номатлубест, ки аз доираи забони адабӣ берунанд, яъне як навъи калимаҳои нутқи гуфтугуист, ки маъноҳои ғайриадабиро ифода мекунанд. Масалан, калимаҳои “башара”, “дам кашидан” ва “ба ҷаҳаннам рафтан”, ки ба ҷои калимаҳои маъмули забони адабӣ - “рӯй”, “хӯрдан” ва “вафот кардан” истифода мешаванд, маъноро ба тарзи дағал, дурушт, қабех, ифода мекунанд, бинобар ин вулгаризм шуда метавонанд.

Дар таркиби луғавии забон баробари калимаҳои серистеъмол калимаҳои доираи истеъмолашон маҳдуд, инчунин воҳидҳои луғавие, ки ба забони адабӣ хос нестанд, вале дар нутқи гуфтугӯ мавриди истифода қарор мегиранд, арзи вучуд доранд. Вулгаризмҳо аз зумраи ҳамин гуна унсурҳои луғавӣ мебошанд.

Вулгаризмҳо гуруҳи калимаҳои мансуби нутқи гуфтугӯист, ки маъноӣ ғайриадабиро ифода меkunанд ва бо дағалу қабехмаъно ва гӯшхарош буданашон аз калимаҳои мӯътадилмаъно фарқ меkunанд. Гӯянда тавассути маъноӣ луғавии вулгаризмҳо, асосан, қароҳати дар дил нисбат ба объект доштаи худро ифода меkunад. Ин маънӣ боиси дорои обуранги махсус шудани онҳо гаштааст. Масалан, дар ҷумлаи "Аммо ҷаноби зақуму зардоб ҳама ҷоро монанди кунгузи бадбӯӣ тосондаву пӯсонда рафтанд" (Р. Ҷалил), ибораҳои "ҷаноби зақуму зардоб" ва "кунгузи бадбӯӣ" аз ҳамин қабил воҳидҳои луғавианд. Гӯянда ибораҳои мазкурро ба маъноӣ маҷозӣ (пичинг) оварда объекти нигоришро мазаммат карда, муносибати манфӣ доштани худро нисбат ба предмети тасвир ифода намудааст.

Вулгаризмҳо аз ҷиҳати ифодаи маънӣ якранг нестанд. Ба ин маънӣ онҳоро ба гурӯҳҳои зерин ҷудо кардан мумкин аст:

1. Вулгаризмҳое, ки сарзаниш, таҳқир, гилагузорӣ, нописандӣ, шухӣ ва пичингро ифода менамоянд;

- Аҳа, рӯи ту тирмизаку тиррончакро мурдашӯ шӯяд, ин ҷӣ гуфтагет. (Р. Ҷалил).

Як қисми ин навъи вулгаризмҳо дар асоси маъноӣ маҷозиашон қароҳати дилро нисбат ба предмети тасвир ба ҷарноӣ махсус (сарзаниш, мазаммат кардан, гилагузорӣ, шухӣ, пичинг) ифода менамоянд. Масалан, предмети нисбатан хурдро тавассути муқоиса - "ачина", қалонро "барзангӣ", қамро "яққитӣ", асбобу анҷомҳои арзишашон пастро "лашулӯш" ифода меkunанд.

2. Вулгаризмҳое, ки ифодагари калимаҳои дурушт - дашному ҳақорат мебошанд. Онҳо ҳамеша барои таҳқири шунаванда нигаронида мешаванд;

- Оббо, модарбахатое - хитоб намуд Муҳаммадризо.

- Оббо, падарлаънати валадизиное! - тоқат карда натавониста бонг зад Муҳаммадризо. (Р. Чалил).

Вулгаризмҳои ифодагари дашному ҳақорат, аз як тараф, муносибати ба шунаванда доштаи гӯяндаро фаҳмонад, аз тарафи дигар, обуранги нутқро зиёд карда, дорои хислатҳои манфӣ будани шахси мавриди тасвирро ифода менамоянд. Ҳамаи дуоҳои бади мардонаю занона барои нишон додани хислати гӯяндаи онҳо низ аз воситаҳои хуб маҳсуб мегарданд. Воҳидҳои луғавии “ҳаромзода”, “ҳаромӣ”, “шӯртумшук”, “нобакор”, “малъун”, “аҳмақ”, “алвасти”, “чавонмарг”, “кӯрнамак”, “фоҳиша”, “лошахӯр”, “беимон”, “бедиёнат”, “калхот”, “муйдарози кӯтоҳакл” ва монанди инҳо аз ҳамин қабил вулгаризмҳо мебошанд.

Калимаҳои қабехмаъно ба шунаванда бештар рӯирист гуфта мешаванд. Онҳо дар вақти мочаро, бад шудани муносибат, алоқаи ду кас ё гурӯҳ зиёда истифода мешаванд.

Ба як хели вулгаризмҳо калимаҳои қабехмаъно мансубанд, ки онҳо бо унсурҳои луғавии ифодагари номи ҳайвоноти дарранда ва ҳаромхӯри дорои хислатҳои манфур чун ташбеҳи бевосита корбаст шуда, карохати дили гӯяндаро ифода меkunанд ва дар асарҳои бадеӣ бо мақсади афзудани қувваи муассирии нутқ, истеъмол мегарданд. Ба ин маъни бештар истифодаи “саг”, “хирс”, “хук”, “рӯбоҳ”, “хар” барин калимаҳои ифодагари номи ҳайвонҳо ба назар мерасанд.

Гӯянда на танҳо объекти суханаширо бо он ҳайвон баробар мекунад, балки бо хислатҳои манфури он қувваи муассирии нутқашро таъмин менамояд.

Соҳаи истифодаи вулгаризмҳо адабиёти бадеӣ мебошад. Дар ин ҳол, онҳо ба ҷои калимаҳои маъмули адабӣ кор фармуда мешаванд. Масалан, унсурҳои луғавии “башара” ва “ба ҷаҳаннам

рафтан”, ки дар асарҳои бадеӣ ба ҷои калимаҳои маъмули забони адабӣ “рӯй” ва “вафот кардан” оварда мешаванд, вазифаи муайяни услубӣ доранд.

Вулгаризмҳо дар асарҳои бадеӣ бо нияти ифодаи нафрат, қаҳру ғазаби гӯянда ва таҳқири шунаванда чи дар сухани нигоранда ва чи дар нутқи қаҳрамони асар мавриди истифода қарор мегиранд. Ба ин маънӣ вулгаризмҳо ба тариқи зайл гурӯҳбандӣ кардан мумкин аст:

1. Вулгаризмҳо, ки дар нутқи персонажҳои асар бо мақсади ифодаи нафрати гӯянда ва таҳқири шунаванда қор фармуда шудаанд. Ба ин маънӣ устод С. Айнӣ дар очерки адабии таърихӣ “Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик” ибораи “душмани гургтинати рӯбоҳхислат” дар нутқи пирамард, ибораи “саги газанда”, “саги разил”-ро дар нутқи Темурмалик ба дасти нигориш додааст;

- Оре, ман ҳамон Темурмалики хучандиам, ки яккаву танҳо ҳазорҳо шумо чингизии хунхорро, чунон ки саги газандаро кушанд, куштаам! - гуфт.

2. Вулгаризмҳо, ки барои ифодаи нафрат ва қаҳру ғазаби нигоранда дар нутқи тасвирӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд. Устод С. Айнӣ дар очерки адабии таърихӣ “Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик” дар нутқи тасвирӣ бо мақсади ифодаи нафрат ва қаҳру ғазаб вулгаризмҳои зеринро ба тасвир додааст: сиёҳгӯш, чингизии ваҳшӣ, бум, лоша, даррандаи хунхор, ваҳшии даррандаи забункуш.

Ҳамин тавр, вулгаризмҳо дар бобати ба вучуд овардани обуранги нутқ, табиӣ шудани гуфтор, аниқу равшан ва таъсирбахш ифода намудани матлаб вазифаи муҳими услубиро иҷро карда, ба забони асари бадеӣ хусусияти халқӣ ва соддабаёнӣ мебахшанд.

Эвфемизмҳо. Эвфемизмҳо (аз калимаи юнонии *euphemia* - худдорӣ кардан аз истифодаи калимаҳои дурушт) яке аз воситаҳои муҳими нутқи шифохӣ (суханронӣ) ва хаттӣмебошад.

Эвфемизм ба ҷои калимаҳои гӯшхарош, беадабонаю қабех муродифҳои писандидаю зебои онҳо истифода бурдан аст.

Масалан, ба ҷои калимаи *ҳаром - нопок, касал -бемор, қабр - “оромгоҳ, ҳар - дарозгӯш, мурдан - бандагӣ кардан*-ро истифода намудан ба эвфемизм риоя кардан аст.

Яке аз сабабҳои ба вуҷуд омадани эвфемизмҳо ба ҷо овардани шартӣ адабӣ гуфтор, худдорӣ кардан аз истифодаи калимаҳои дурушт мебошад. Азбаски эвфемизм яке аз воситаҳои услубӣ буда, ба муродифот марбут аст, ба мутакаллим ё нависанда ба ҷои калимаи ибораҳое, ки шуниданашон ба шунаванда ё хонданашон ба хонанда таъсири бад мебахшад, истифода намудани ифодаҳои латифу ҷозибанок, нарму гуворо мебошад, яъне ба ҷои калимаҳои дурушту дағал истеъмол кардани муродифҳои адабии онҳост. Масалан, азбаски кӯрӣ яке аз иллатҳои шахс аст, хангоми мурочиат ба шахси нобино бо мақсади наранҷондани ӯ калимаи “қорӣ”-ро истифода мебаранд, ки он малоли хоҳири кӯрон намегардад. Дар ин ҳолат “қорӣ” муродифи “нобино” мебошад. Аммо дар ғайби онҳо муродифҳои дигари “қорӣ”- “очиз”, “нобино”, “аъмо”, “бебасар”, “кӯр” мавриди истифода қарор мегиранд.

Нутқ бо иштироки эвфемизмҳо бошукӯҳ ифода мегардад. Тавассути онҳо нутқ хайрхоҳона, меҳрубона, навозишкорона, узрпазирона воқеъ мегардад; Илоҳо! Сад сол умр бинед. Худо давлатӣ шуморо аз ин ҳам зиёдтар кунад. Илоҳӣ хокро гирӣ зар гардад.

Хангоми ифодаи фикр ба ҷои калимаҳои қабехмаъно муродифҳои хушмаънои онҳоро истифода кардан малоҳату нафосати суҳанро таъмин менамояд.

Эвфемизмҳое, ки дорои хусусиятҳои эҳсосӣ - муассирианд, дар нигориши нависанда нақши ҷудогона доранд. Зиёда аз ин, бо истифодаи эвфемизмҳо нависанда аз такрори бемаврид низ худдорӣ менамояд.

Савол ва супоришот:

1. Хусусияти асосии калимаҳои сермахсул ва калмахсул аз чӣ иборат аст?
2. Калимаҳои архаистӣ ва таърихӣ. Фарқи онҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик
3. Дар кадом мавридҳо калимаҳои нав пайдо мешаванд?
4. Чи гуна калимаҳоро диалектизмҳо меноманд?
5. Хусусияти асосии истилоҳотро номбар кунед.
6. Калимаҳои касбу ҳунар ва фарқи онҳо аз калимаҳои шевагӣ.
7. Матнро интихоб кунед ва калимаҳои серистеъмол ва камистеъмоли онҳоро ба сутунҳо ҷудо карда навесед.

Адабиётҳои асосӣ:

1. Малик Кабиров, Амон Воҳидов. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. Луғатшиносӣ, луғатнигорӣ, фразеология (васоити таълимӣ). Самарқанд 2010.
2. Азимов Юнус. Забони адабии ҳозираи тоҷик (Лексикология). Бухоро, 2023.
3. Мачидов Х. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. I. – Душанбе, 2007
4. Забони адабии ҳозираи тоҷик Қ. 1 – Душанбе, 2010.
5. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ. I. – Душанбе, 2005
6. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Қисми 1-2. – Душанбе, 2010
7. Воҳидов А. Аз таърихи луғатшависии тоҷику форс – Самарқанд, 1980.
8. Воҳидов А. Калима ва маънои он. Самарқанд, 2009, 150 с.
9. Воҳидов А. Фарҳангшиносии тоҷику форс. – Самарқанд, 2006.

МАВЗЎИ 14: МАЪЛУМОТ ДАР БОРАИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГӢ

Нақша:

1. Мавқеи фразеология ҳамчун соҳаи илмҳои филологӣ
2. Сермаъноии фразеологӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик
3. Воҳидҳои фразеологии иқтибосӣ дар забони адабии тоҷик
4. Калкаҳои фразеологӣ дар забони тоҷикӣ

Мафҳум ва ибораҳои асосӣ. фразеология, илмҳои филологӣ, сермаъноии фразеологӣ, воҳидҳои фразеологӣ, фразеологияи иқтибосӣ, калка, калкаҳои фразеологӣ, ибораҳои забонзад, таркиби луғавии забон.

Фразеология як қисми илми забон буда, ибораҳои забонзад, тайёри забонро меомӯзад. Воҳидҳои фразеологӣ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ фаровон буда, қабати махсуси лексикиро ташкил менамояд. Фразеологизмҳо дар асосҳои устодони сухан С.Айнӣ, А.Дехотӣ, Ҳаким Карим, М.Турсунзода, Раҳим Чалил, Ҷ.Иқромӣ, С.Улуғзода ва дигар нависандагони тоҷик бо мақсадҳои услубӣ истифода шудаанд.

Дар ин ду банд порчаи шеърӣ устод Турсунзода ҳангоми сӯхбати аробакашон бо Ҳасан ҳафт воҳиди фразеологиро устокорона истифода бурдааст: “тушбераро хом шумурдан, пилтаро аз гӯш гирифтани, пушаймонӣ суд надоштан, забонкӯтоҳ набудан, даҳони касеро пӯшонидан, саги касеро тур гуфтан, нони касеро нимта кардан, ки ин ҳама аз гавҳаршиносӣ ба ҳолати оҳангдор”-ро зебову моҳирона кор фармуда тавонистани шоирро исбот менамояд.

Воҳидҳои фразеологӣ аз ибораҳои озоди синтаксисӣ фарқи калон доранд. Онҳо аз ду ё зиёда калимаҳо таркиб ёбанд ҳам, дар байни ҷузъҳои он таносуби маъноӣ асосан барҳам хӯрда, ҳамчун воҳидҳои тайёри нутқ, ба таври яхлут воқеъ мегарданд. Дигар ҳел карда гӯем воҳидҳои фразеологӣ дар забон бо як қолаби тайёр ва анъанавӣ ба кор бурда мешаванд.

Фарқи ибораҳои синтаксисиро аз воҳидҳои фразеологӣ дар зимни мисолҳои зерин دیدан мумкин аст: ба даст ростӣ командир оҳанпораи мина расида онро пора кард (Ф.Ниёзӣ). Дар ҳамаи амалиётҳои ҷангии разветка вай шарикӣ дасти ростӣ ман буд. (Ф.Ниёзӣ). Дар мисоли якум ибораи “дасти рост” ба маънои аслии худ омада, дар ҷараёни нутқ ташаккул ёфтааст ва бо осонӣ ба калимаҳои алоҳида, яъне унсурҳои муштақили синтаксисӣ ҷудо мешаванд: чӣ? даст. кадом даст? дасти рост. Аммо дар ҷумлаи дуюм пайвасти калимаҳои “дасти рост” ҳамчун воҳиди тайёри нутқ ба маънои “наздиктарин” омадааст. Пас воҳидҳои фразеологӣ монанди калима як мафҳумро ифода менамоянд ва аз ин ҷиҳат ҳам аз ибораҳои синтаксисӣ фарқ меkunанд.

Ибора аз ду ва зиёда калимаҳои байни алоқаи грамматикӣ ва маънои дошта (бинои зебо, донишҷӯи аълоҳон, дирӯз омадан) ибора бошад пайвастиҳои аз ҷиҳати грамматикӣ устувори нутқ аз рӯи сохт гуногун мешаванд. Онҳо ба шакли таркиб “ба ҷашм”-ба маънои итоат” ризоманди барги сабз-ба маънои тўҳфа, арақи ҷабин меҳнат, гули сари сабат-мўътабар, обрўмандтарин меоянд. Воҳидҳои фразеологии забони тоҷикиро ба ҷунин гурӯҳҳои семантикӣ тақсим намудан мумкин аст:

1. Ҷузъҳои таркиби ин гурӯҳи воҳидҳои фразеологӣ ҷунон бо ҳам матбуот шуда рафтаанд, ки аз маънои аслиашон мазмун ва мақсади ифодаи онҳоро ҳеҷ пай бурдан мумкин нест. Хусусияти дигари барҷастаи ин гуна воҳидҳои фразеологӣ дар он аст, ки онҳо таърихи дуру дароз доранд, ҷузъҳои таркибиашон дар алоҳидагӣ истеъмол намешаванд: роғ-роғ рафтан-ба маънои ба ҳар чиз бо ҳайрат ва хомӯшона нигоҳ карда истодан, истеъмол меёбанд, ки ин маъно ба калимаҳои таркибии он “роғ-роғ” ва рафтан мутлақо алоқа надорад ва аз онҳо барнамеояд. Ба ин гурӯҳ воҳидҳои фразеологии дил об хўрдан (киноя аз боварӣ доштан), дил бардоштан (тасаллӣ ва дилбардорӣ кардан), аз девол сояи касеро тарошидан-ғийбат кардани касе ва ғайраҳоро дохил намудан мумкин аст. Ин гуна воҳидҳои фразеологиро таҳти истилоҳи рехтаҳои фразеологӣ ном бурдан

мувофиқи мақсад аст. Як хусусияти барҷастаи рехтаҳои фразеологӣ дар он аст, ки онҳо аз якдигар дур намераванд, байни худ калимаю ибораҳо қабул намекунанд. Онҳо метавонанд танҳо пасчаспаку бандакҳо қабул кунанд. Салмаи сақат-(афкандаи барзиёди) Салмаҳои сақат.

2. Гурӯҳҳои дуҷумро омехтаҳои фразеологӣ номидан мумкин аст. Чунки ба маънои ин гуна воҳидҳои фразеологӣ бевосита не, балки ба воситаи маънои маҷозӣ ва образнокии онҳо сарфаҳм меравем. Ба таври маҷозӣ ва бисёр вақт образнок гардидан аз хусусиятҳои барҷастаи омехтаҳои фразеологӣ ба шумор меравад. Пайвасти калимаҳои нури чашм, барги сабз, арақи ҷабин, ба рӯи об баромадан, аз ҳаллоҷӣ гузаронидан, ба реша табар задан, ба сар об рехтан сар ҳам кардан ва ғайраҳо ҳамчун омехтаҳои фразеологӣ ҳам ба маънои аслии худ чун ибораҳои озоди синтаксисӣ истеъмол шуда метавонад. Омехтаҳои фразеологӣ мисли рехтаҳои фразеологӣ ба ҳиссаҳои маънои ҷудо нашуда семантикаи бутун доранд, вале бар ҳилофи рехтаҳои фразеологӣ маънои яхлути онҳо ба мазмуни калимаҳои таркибашон як навъ алоқаманд мешаванд. Қисми зиёди онҳо ба дигар забонҳо айнан тарҷума намешаванд. Масалан, тоқиро ба осмон партофтан (беҳад хурсанд шудан)-ро айнан ба дигар забон тарҷума кардан мумкин нест.

3. Гурӯҳи сеҷумро вобастаҳои фразеологӣ меномем, зеро таркиби чунин воҳидҳои фразеологӣ аз калимаҳои иборат аст, ки ҳам ба таври озод ва ҳам дар вобастагӣ бо унсурҳои дигари фразеологизм истифода мешавад. Масалан воҳидҳои фразеологии “Қарзи Ҳасана” (ба маънои ғойдаи насия) аз ду калима иборат аст. Аз онҳо калимаи “қарз” озодона истеъмол мешавад. Вай на танҳо бо калимаи “Ҳасана” балки бо калимаҳои сершумори дигар алоқаманд шуда метавонад: Қарзи ман, қарзи ҳамсоя, қарзи бародарам. Аммо калимаи “Ҳасан” чунин хусусият надорад. Вай бо калимаи қарз доимӣ вобаста буда, танҳо ҳамроҳи он омада метавонад. Мо ҳеҷ гоҳ “пули ҳасана, моли ҳасана дар воҳидҳои фразеологии “қарзи ҳасан”, “хизмати”, калимаи “ҳирсона”, “ҳасана” бо калимаҳои “қарз”, “хизмат” ҳамеша ҳамроҳ

меоянд. Як микдори вобастаҳои фразеологӣ аз қабии “қарзи ҳасана”, “базми ҷамшедӣ” мафҳумҳои мураккабро ифода мекунанд. Ҷузъҳои таркиби онҳо баъди худ муносибати синтаксисӣ доранд ва ба ҳиссаҳои маъноӣ ҷудо мешаванд. Бо вуҷуди ин мо онҳоро ба гурӯҳи вобастаҳои фразеологӣ дохил мекунем. Онҳо аксаран дар шакли рехта ҳамчун қолаби тайёри нутқ қор фармуда мешаванд. Аз ин рӯ дар воҳидҳои фразеологӣ гурӯҳи сеюм аз маҷозу образнокӣ дида бештар вобастаҳои калимаҳои ҷудогона дида мешавад.

4. Гурӯҳи чорумро ифодаҳои фразеологӣ ташкил медиҳанд. Ифодаҳои фразеологӣ таркибан устувор буда, калимаҳои дохили онҳо маъноӣ луғавӣ худро асосан нигоҳ медоранд. Аз ин ҷиҳат ифодаҳои фразеологӣ аз ибораҳои синтаксисӣ гӯё фарқи казоӣ надоранд. Онҳо мафҳуми содда не, балки мафҳуми мураккабро ифода менамоянд. Масалан, оре барои инсон аз захири ҷанг дида, захири мор беҳтар аст. (А.Шукӯҳӣ). Дар ин ҷумла пайвасти “захири мор” ҳамчун ибораҳои синтаксисӣ омадааст, ба ҷузъҳо ҷудо мешаванд. Мафҳуми мураккабро ифода менамояд. Дар ҷумла “захири мор” ба дараҷаи миёна давои хуб аст-захири мор ҳамчун истилоҳи тиббӣ ба маъноӣ доруи дармон омадааст. Ҳарчанд дар ҷумлаи дуюм “захири мор” ҳамчун истилоҳи ҷонагии маъноӣ дошта бошад ҳам лекин ҷузъҳои он маъноӣ худро як дараҷа нигоҳ доштааст. Ҷунин воҳидҳои фразеологӣ монанди ибораҳои синтаксисӣ мафҳуми мураккабро ифода менамояд. Бо вуҷуди ҳамаи ин мо пайвасти “захири мор”-ро ба ифодаи фразеологӣ дохил мекунем. Ҷунки вай ҳамчун истилоҳоти таркибии соҳаи тиб, ба мисли калима, дар шакли тайёр мавҷуд аст. Ҷунин факт, пеш аз ҳама дар он зоҳир мешавад, ки ифодаҳои фразеологӣ дар ҷараёни мутодилаи афкор ҳамчун воҳиди тайёри нутқ истеъмол мешаванд. Оҳуи кӯҳӣ, қабки дарӣ, захири мор, ҳонаи истироҳат ва ғайра.

Зарбулмасалу мақолаҳо аз воҳидҳои фразеологӣ пеш аз ҳама аз бобати маънӣ ва сохти як андоза мураккаби худ фарқ мекунанд. Онҳо баръакси воҳидҳои фразеологӣ фикрҳои пурраи ба охирирасидаро ифода мекунанд. Одатан зарбулмасалу мақолҳо ҷунин фикри

зиндагиरो дарбар гирифтаанд, ки бо воқеа ва ҳодисаҳои конкретии ҳаёти ҳаррӯзаамон алоқаманданд. Ба ин маънӣ онҳо фақат дар мавридҳои муайяни нутқ ба кор бурда мешаванд. Чунончи, зарбулмасали “нон ҳам нону нонреза ҳам нон”, маънои чи хурду чи калон ҳама қиммати якхела дорандро соҳиб аст, фақат дар мавриди беэътибории касе дар ҳалли ягон масъалаи дуумдараҷа, вале аҳамиятнок, кор бурда мешавад.

Зарбулмасалу мақолҳо ва панду ҳикматҳо аз ҷиҳати сохт дар қолаби ҷумлаҳои гуногун ба назар ба назар мерасанд. Онҳо аз ҷумлаҳои маъмулии забон, аз он ҷумлаҳое, ки дар заминаи қолабҳои мавҷудай синтаксис сурат меёбанд, тафовуте надоранд. Дар зарбулмасалу мақолҳо, инчунин панду ҳикматҳо ҳам саръазо ва аъзоҳои пайрав мавҷуданд.

Ҷиҳати ниҳоят фарқкунандаи зарбулмасалу мақолҳо ва панду ҳикматҳо, ки дар гурӯҳҳои дигари ифодаҳои рехта, аз ҷумла, воҳидҳои фразеологии забон дида намешаванд, ифодаи муҳокима ва хулосабарорӣҳои мантиқӣ дар онҳост. Бештарини зарбулмасалу мақолҳо аз ду ҳисса муҳокима ва хулосаҳо иборатанд. Чунончи, “То реша дар об аст (муҳокима) умеди самар аст” (хулоса), “Ангура хӯру (муҳокима) боғаша напурс” (хулоса) “Ихлосу (муҳокима) халос (хулоса)”.

Ниҳоят зарбулмасалу мақол, инчунин, панду ҳикматҳо ҳам аз воҳидҳои фразеологӣ бо маҳсули эҷодиёти халқ будани худ ё ба шахсони алоҳида тааллуқ доштанишон фарқ карда меистанд.

Баракси зарбулмасалу мақолҳо ва панду ҳикматҳо дар воҳидҳои фразеологии забон муҳокимаронию хулосабарорӣҳои мантиқӣ, маҳсули эҷодиёти халқ ё шахсони ҷудогона будан ҳис карда намешавад.

Ҳамин тариқ, воҳидҳои фразеологии забонамон бо хосиятҳои фарқкунандаи худ аз гурӯҳҳои дигари ифодаҳои устувор ба кулӣ ҷудо шуда меистанд.

Захираи фразеологии забонамон аз ҳисоби зарбулмасал, мақол, панду ҳикматҳои суфташуда, воситаҳои тасвири бадеӣ ва ибораҳои

истилоҳии умумхалқӣ гашта мунтазам бой шуда меистад. Масалан, аз зарбулмасали “**Ҳаворо дида ғўза каш, обро дида мўза каш**”, фразеологизми феълии “**обро дида мўза кашидан**” ба вучуд омадааст. “Об аз сари касе гузаштан” (об, ки аз сар гузашт, чи як ваҷаб, чи сад ваҷаб»), “офтобро бо доман пўшидан” (офтобро бо доман пўшида намешавад).

Порчаҳои ҷудогонаи панду ҳикмат, латифа ва нақлҳои машҳур ҳам канда шуда, ба ифодаҳои рехта табдил ёфта метавонад.

Маълум аст, ки қобилияти сермаъноии воҳидҳои луғавии забон дар он зоҳир мегардад, ки онҳо ҳам ба маъноии аслии ва ҳам ба маъноии маҷозӣ меоянд. Масалан, маъноии аслии калимаи “чаши” номи яке аз узвҳои инсонро ифода мекунад, аммо дар мисолҳои зерин маъноҳои маҷозии он зоҳир мегардад: *чаши махмур, чаши шӯх, чаши бад, (захми чаши), чаши расидан (захми чаши расидан), чаши ботин, чаши дил, чаши танг, чаши тар, чаши андохтан, чаши об додан, чаши пўшидан, чаши аз ҷаҳон бастан, чаши ба роҳ будан, ба чаши кам дидан, ду чаши чор кардан...*

Азбаски маъноии фразеологӣ худ маъноии маҷозист, сермаъноии воҳидҳои фразеологӣ дар он зоҳир мегардад, ки онҳо метавонанд аз ду то панҷто маъноии фразеологӣ дошта бошанд.

Қайд бояд кард, ки фразеологизмҳо аз ҷиҳати теъдоди ифодаи маъно ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд. Ба гурӯҳи аввал фразеологизмҳои дохил мешаванд, ки сермаъно нестанд. Аксари ин гуна воҳидҳои фразеологӣ истилоҳҳо буда, сермаъноӣ серистеъмол нестанд. Масалан, забони қоида, тартиботи маъмурӣ, амалиёти ҷиноятӣ, кодекси ҷиноятӣ, кирдори ҷиноятӣ, (дар ҳуқуқшиносӣ); забони адабӣ, забони гуфтугӯӣ, овози садонок, овози ҳамсадо, луғати фразеологӣ, луғати имло, луғати этимологӣ, овози ётбарсар ва монанди инҳо (дар забоншиносӣ).

Ба гурӯҳи дигари фразеологизмҳои забони тоҷикӣ ибораҳои рехтаву устувори сермаъно мансубанд, ки аксарашон серистеъмол буда, дорои вазифаи услубӣ низ мебошанд. Масалан, фразеологизми “мӯйро аз хашир ҷудо кардан” ба маъноҳои аз масъалаҳои мураккаби

омехта ҳақиқатро муайян кардан, ба тартиб даровардани коре, дар ҳалли мушкилиҳо моҳир будан истифода мегардад. Монанди ҳамин, воҳиди фразеологии “дарди сар” дорои маъниҳои зерин мебошад: а) дар ҳақиқат сари касе дард мекунад; б) чизи зиёдатӣ; в) нороҳат будан (дарди сар надореду аз чизе ё коре нороҳат шавед, мегӯед, ки дарди сар шудам):

Бе дарди саре нишаста будам,

Пул додаму дарди сар харидам. **(Зарбулмасал)**

Донистаам, ки оризаи ишқ бе давост,

Беҳуда дарди сар чӣ расонам табибро. **Мухаммади Фузулӣ**

Дар фразеологизмҳо сермаъноӣ бо роҳҳои гуногун зоҳир мегардад. Яке аз воситаҳои асосии ба вучуд омадани сермаъноӣ маҷоз мебошад. Тавассути маҷоз дар фразеологизмҳо маъниҳои гуногуни ба ҳамдигар алоқаманд падида меоянд, ки дар натиҷа фразеологизмҳои сермаъноӣ ба вучуд меоянд. Чунончи, ҳар се маънии фразеологизми “ду даст дар бинӣ” тавассути маҷоз сурат гирифтааст:

1. Бо дасти ҳолӣ баргаштан;
2. Бенатиҷа баргаштан;
3. Бе харид омадан.

Фразеологизмҳои сермаъноӣ аз ҷиҳати теъдоди ифодаи маънӣ аз ҳамдигар фарқ мекунанд, яъне агар аз қисми онҳо ифодаи ду маънӣ зоҳир гардад, аз қисми дигари онҳо се ё чор маънӣ падида меояд. Фразеологизмҳое, ки чор ё панҷ маънӣ доранд, ҳеле кам ба назар мерасанд. Фразеологизмҳои сермаъноӣ ифодагари ду- се маънӣ серистеъмоланд: Масалан, фразеологизми “дили касеро нарм кардан” ба ду маънӣ истеъмол мегардад: а) касеро ба чизе розӣ кунонидан; б) касеро аз қаҳру ғазаб фурувардан. Вале, фразеологизми “ба роҳ даровардан” дорои се маънии фразеологӣ мебошад: а) ба роҳгардӣ шурӯъ кардан; б) рост шудан ва ба пеш рафтани коре; в) мутеъ шудан, ром шудан.

Ҳамин тавр, ҳодисаи сермаъноӣ на танҳо ба воҳидҳои луғавӣ, балки ба воҳидҳои фразеологӣ низ хос мебошад. Ин ҳодисаи тасодуфӣ нест, балки ҳодисаи маъмули забонӣ буда, тавассути маҷоз

падид меояд. Чунон ки дидем, дар ташаккули воҳидҳои фразеологӣ маъно нақши ҷудогона дорад. Аз ин рӯ, онҳо дар забон ба сифати ҳамгуна, мутазод ва муродифоти фразеологӣ низ мавриди истемол қарор мегиранд.

Инкишофи таърихии фразеологизмҳо ба сифати ҷузъи таркибии забон ба инкишофи забон ва таърихи соҳибони он вобаста аст. Аз ин рӯ, на танҳо воҳидҳои луғавӣ, балки воҳидҳои фразеологӣ низ дорои ҳамгуна, мутазод ва муродифҳо мебошанд.

Воҳидҳои фразеологие мавҷуданд, ки ҷузъҳои таркиби ва сохти дастурии яхела дошта бошанд ҳам, дорои маъниҳои ҷудогона мебошанд. Масалан, фразеологизмҳои:

Сар бардоштан I: 1. Нигоҳ кардан; 2. Сихат шудан; 3. Сабзидан; 4. Бархостан: Ду руз *шуд, ки аз болини беморӣ сар бардошт.*

Сар бардоштан II: исён кардан: Бенавоён сар бардошта хонаи бойҳоро тороч хоҳанд кард. (С. Айнӣ) ҳамгунаи фразеологӣ мебошанд.

Фразеологизмҳои, ки аз ҷиҳати сохту таркиб ва талаффуз ба ҳамдигар монанданд, вале маъниҳои гуногун доранд, ҳамгунаҳои фразеологӣ меноманд. Масалан, дар забони тоҷикӣ ду воҳиди фразеологии “чашм дӯхтан” дар истемол аст, ки аз ҷиҳати сохт ва талаффуз ба ҳамдигар монанд буда, маъноҳои гуногунро ифода менамоянд:

а)нигоҳ кардан, бо диққат нигариштан:

Ба рӯи хонаи худ дӯхтам чашм,

Намонда дар бисоти хонаам пашм.

Сайиди Насафӣ

б)чашм бастан аз ҷизе, нанигаристан, эътибор надодан ба ҷизе:

Об додам сузани мижгон ба оҳи оташин,

То тавонам бе ту чашм аз ҳар ду олам дӯхтан.

Исматӣ Бухорӣ

Монанди ҳамин фразеологизмҳои “ҷонаш баромадан” - вафот кардан, “ҷонаш баромадан” - аланга задани оташи ғзаби касе: *Ман маҷбур нестам, ки ҳамаи корҳои фикр карда мондаамро ягон-ягон ба ту гӯям, ҳамин вақт ҷони худам баромада истодааст. (С.Айнӣ).*

Дар забони тоҷикӣ “дил аз даст рафтан” - ихтиёр аз даст додан, таслим шудан; “дил аз даст рафтан” - нобуд шудан, мурдан; “дил

бохтан” - ошиқ шудан, “дил бохтан” - тарсидан; “об гирифтан” - сабзидан, “об гирифтан” чизе нагуфтан; “сир додан” - фош кардан; “сир додан” - сир давондан (дар кори кулолон); “сар задан” - ибтидо ёфтан, “сар задан” - сар буридан низ чун ҳамгунаҳои фразеологӣ маъмуланд.

Мутазодҳои фразеологӣ. Дар байни маъниҳои ҷудогонаи фразеологизмҳои гуногун муносибатҳои маъноии хилофӣ ба вуҷуд меоянд. Аз ин гуна муносибатҳои зидмаъноӣ фразеологизмҳои мутазодӣ падида меоянд. Одатан маъноии яклухти як воҳиди фразеологӣ ба маъноии яклухти воҳиди фразеологии дигар зид мешавад. Масалан, фразеологизмҳои “дил бастан” - ошиқ шудан ва “дил кандан - аз баҳри касе гузаштан, даст кашидан аз чизе ё касе дар ҷумлаи зерин чун *фразеологизмҳои мутазодӣ истифода гиштаанд*: - Ман, - гуфт Ҳасан, - ба вай дил набастаам, ки дил канданам лозим ояд. (С. Айни).

Мутазодҳои фразеологӣ ду ва ё зиёда воҳидҳои фразеологианд, ки маъноҳои ба ҳам зид, муқобилро ифода менамоянд. Воҳидҳои фразеологии мутазодӣ бо роҳи воситаҳои гуногун ба вуҷуд омадаанд.

1. Воҳидҳои фразеологии мутазодие, ки маъноии яклухташон комилан зидди якдигаранд: ба сархорӣ даст нарасидан - пашша киш гуфта нишастан, ба ҷони касе дармон шудан - сӯҳони ҷон, ба даҳон об гирифтан - ба даҳон мӯй баромадан: *Чаро гап намезанед? Ба даҳанатон об гирифтед? Аз гап задану нақун гуфтан ба даҳонам мӯй баромад* (Р. Ҷалил).

2. Фразеологизмҳои мутазодие, ки яке аз ҷузъҳои он аз ҷиҳати маъноии луғавӣ мутазоданд: таноби касеро кашидан - таноби касеро сар додан, аз рӯи дил - аз таҳти дил, ба аспӣ ҷаҳл савор шудан - аз аспӣ ҷаҳл фурумадан, толеи касе баландӣ кардан - толеи касе пастӣ кардан... *ӯ ба аспӣ ҷаҳл савор шуда буд*. (Б. Ортиқов). *Раисбобо оҳиста-оҳиста аз аспӣ ҷаҳл фурумад*. (Ҷ. Иқромӣ).

3. Фразеологизмҳои мутазодие, ки танҳо бо яке аз ҷузъҳои номустиқилашон фарқ мекунанд: касеро аз роҳ баровардан - касеро ба роҳ даровардан, ба қатори мардум даромадан - аз қатори мардум

баромадан, ба худ омадан - аз худ рафтан... Ин ҷо қайд бояд кард, ки дар ин гуна фразеологизмҳои мутазодӣ ба ғайр аз ҷузъҳои номустақил яке аз ҷузъҳои асосии онҳо низ маъноҳои хилофӣ якдигарро ифода менамоянд. Дар мисолҳои боло ба ин маънӣ феълҳои “баромадан-даромадан”, омадан-рафтан” оварда шудаанд.

4. Воҳидҳои фразеологии мутазодие, ки тавассути пешвандҳо хусусияти мутазодӣ пайдо кардаанд: бопою қадам будан - бепою қадам будан, чашми хат доштан - чашми хат надоштан, чашм доштан - чашм надоштан, рӯз дидан - рӯз надидан...

Бояд гуфт, ки дар таркиби фразеологизмҳои мутазодӣ калимаҳои мутазодӣ мавқеи муҳим доранд ва маънои мутазодиро равшан ифода менамоянд: сухани талх - сухани ширин, касеро ба осмон бардоштан - касеро ба замин задан. Фразеологизмҳои мутазодӣ чун воситаи яклухти ифода барои таъсирнок ва пуробуранг ифода намудани маъно хизмат мекунанд.

Дар забони тоҷикӣ ду ва ё зиёда воҳидҳои фразеологие мавҷуданд, ки аз ҷиҳати сохту таркиб ва образнокӣ гуногун бошанд ҳам, як маънои умумии фразеологиро ифода менамоянд. Масалан, фразеологизмҳои “ҷои сӯзан задан набудан”, “сағ соҳибашро наёфтан” ва “замин кафида одам баромадан” аз ҷиҳати сохту таркиб ва образнокӣ фарқ кунанд ҳам, як маънои умумии фразеологии зиёд будани предмет - одамонро ифода менамоянд.

Ду ва ё зиёда фразеологизмҳои маънои умумии фразеологӣ доштае, ки аз ҷиҳати сохту таркиб ва образнокиашон фарқ мекунанд, муродифҳои фразеологӣ ном доранд. Масалан, “алаф барин даравидан” - “тут барин резондан”, “аз худ рафтан” - “бинӣ боло шудан” муродифҳои фразеологӣ мебошанд. Дигарҳо саҳл ба мансаби баланд, ки баромаданд, тез аз худ мераванд (А. Баҳорӣ). Мардуми мо ачибанд, агар нарафта монӣ, ҳатман гумон мекунанд, ки биниаш боло шудааст, назараи намегирад (Аз “Хорпуштак”).

Қайд бояд кард, ки ҳар як муродифи фразеологӣ бо ифодаи маънии умумии фразеологӣ ба як силсилаи муродифоти фразеологӣ муттаҳид шуда, тарафҳои гуногуни як мафҳумро бо тарзҳои ба худ

хос ифода мекунанд. Муродифҳои фразеологӣ шакли дигаргуншудаи як воҳиди фразеологӣ нестанд ва дар заминаи як қолаби умумӣ низ ташаккул наметавонанд. Онҳо аз ҷиҳати ифодаи маъноӣ фразеологӣ ба ҳам наздик бошанд ҳам, шаклан фарқ мекунанд. Масалан, фразеологизмҳои “сар ба осмон расидан”, “курта-курта гӯшт гирифтани” дар ифодаи маънии ниҳоят шод будан ҳаммаъно бошанд ҳам, шаклан ба ҳамдигар шабоҳат надоранд. ...*чун донистӣ, ки ин роҳ аз руи нақшаи ту сохта шудааст, сарат ба осмон мерасад. Вақте мебинӣ, ки ин роҳ ба диёри ту чӣ қадар зарур аст, курта-курта гӯшт мегирӣ* (Ю. Ақобиров).

Баъзан воҳидҳои фразеологии сермаъно бо дигар фразеологизмҳо муродиф шуда метавонанд. Масалан, фразеологизмҳои “тир ба санг хӯрдан”, “толеъ пастӣ кардан”, “лоӣи кор баромадан” ба маъноӣ умумӣ ба мақсад ё орзуи худ нарасидан муродифанд, ҳол он ки тобишҳои маънии онҳо якранг нест. Масалан, фразеологизми “тир ба санг хӯрдан” ба маъноӣ иловагии фиреб хӯрдан, хато кардан низ меояд. Монанди ҳамин, фразеологизми “лоӣи кор баромадан” ҳам тобиши махсуси маъноӣ дорад. Мисол: *Кайҳо ҳис карда будам, ки охиру охири лойи корат мебарояд*. Дар ин ҷумла идиомаи “лоӣи кор баромадан” ба маънии фош шудани сирру асрор, шикаст хӯрдан омадааст.

Чи тавре ки ишора рафт, дар муродифшавии фразеологизмҳо маъноӣ луғавӣи калимаҳои таркиби онҳо аз мадди назар берун мемонаду маъноӣ умумӣи воҳидҳои фразеологӣ ба ҳисоб гирифта мешавад. Масалан, фразеологизмҳои “ба хироҷи як мамлакат арзидан”, “бо моҳи ҷаҳордахӯза ба ҷанг будан” ва “ба дидан сер нашудан”, ки маъноӣ луғавӣи калимаҳои ҳар кадоми онҳо гуногунанд, бо маъноӣ умумӣи фразеологии *ниҳоят хубрӯ будан, соҳибчамоли мафтункунанда будани* мавсуф муродиф мешаванд.

Фразеологизмҳо дорои хусусиятҳои услубӣ мебошанд. Аз ин рӯ, муродифҳои фразеологӣ низ хусусиятҳои услубӣ зоҳир менамоянд. Муродифҳои фразеологӣ ҳам ба навъҳои гуфтугӯӣ ва китобӣ ҷудо мешаванд ва дорои мавриди хосаи истифода мебошанд.

Масалан, фразеологизми “хоки касеро бехтан” ба навъи фразеологизмҳои гуфтугӯӣ, вале “зеру забар кардан” ба навъи фразеологизмҳои китобӣ мансуб аст.

Умуман, дар забони тоҷикӣ муродифҳои фразеологӣ зиёданд. Онҳо дар нутқи ғоянда ва дар тасвири нависанда чун воситаи услуби бадеӣ мавриди истифода қарор мегиранд ва барои пурраву саҳеҳифода намудани маъно ёрӣ мерасонанд.

Дар забон муродифҳои фразеологӣ аҳамияти ҷудогона доранд, зеро ки онҳо нишонаи бойигарии таркиби луғавии забон мебошанд.

Қаринаҳои фразеологӣ. Монанди воҳидҳои луғавӣ воҳидҳои фразеологӣ низ дорои қарина (вариант) мебошанд. Фразеологизмҳо мумкин аст аз ду ва зиёда ҷузъҳо таркиб ёбанд, аммо яке аз ҷузъҳо мувофиқи услуби ғоянда ё нависанда тағйир дода ё пасу пеш оварда мешавад, ки аз ин маъноӣ яклукту устувори онҳо ҳалал намеёбад. Масалан, фразеологизми “худро ба ҳар тараф задан” дорои қаринаҳои “худро ба ҳар сӯ задан”, “худро ба ҳар кӯча задан”, “худро ба ҳар кӯ андохтан” мебошад.

Қаринаҳои фразеологӣ дар натиҷаи иваз шудан, илова гаштан ва ё фурӯгузор шудани баъзе ҷузъҳои воҳидҳои фразеологӣ ба вучуд меоянд:

Ивазшавии ҷузъҳо. Дар натиҷаи ивазшавии яке аз ҷузъҳои таркиби фразеологизмҳо қарина ё худ вариантҳои фразеологӣ ба вучуд меояд: *Чашмони даридаҷомагон ба дастаи мусаллаҳе ... афтод ва сӯҳбат бурида шуд* (С. Айнӣ). *Гадозан бо ин ҳаракати бемор суханаиш бурида шуда буд. - Бечора... - гуфт* (С. Айнӣ). Ивазшавии ҷузъҳои таркиби фразеологизмҳо бо ду роҳ ба амал меояд: а) *ивазшавӣ бо муродифҳои луғавӣ.* Як ё чанд ҷузъҳои таркиби фразеологизмҳо бо муродифҳои луғавиашон иваз шуда, қаринаҳои воҳидҳои фразеологиро ба вучуд меоваранд: *Сухани шумо ҳам, - гуфт мутаваддӣ ба он мулло, - як гапи хушку холӣ аст.*

Дуруст аст, ки ҳоло ин як *сухани хушку холӣ* аст, як тап-тапи зақома аст.

б) *Ивазшавӣ бо калимаҳои ғайримуродиф*. Қаринаҳои фразеологӣ дар натиҷаи бо калимаҳои ғайримуродиф иваз кардани яке аз ҷузъҳои фразеологизмҳо низ ба вучуд меоянд: дили касеро безобита кардан - дили касеро бетоқат кардан... (Калимаҳои “гап” ва “сухан” муродифи луғавианд, вале воҳидҳои луғавии “безобита” ва “бетоқат” калимаҳои ғайримуродифӣ мебошанд).

Иловашавии ҷузъҳо. Гоҳо ба таркиби фразеологизмҳо калимаҳои нав илова шуда, қаринаи онҳоро ба вучуд меоваранд. Аз иловашавии ин гуна калимаҳо ба маънои фразеологизмҳо ҳалал намерасад. Масалан, қаринаи фразеологизми фразеологизми “ду даст дар бинӣ” бо иловаи калимаи “тиққонда” ба вучуд омадааст: ду даст дар бинӣ(ду даст ба бинӣ) - ду даст ба бинӣ тикқонда. Монанди ҳамин, қаринаи фразеологизми “замин кашад” ҳам бо ҳамин роҳ корбаст шудааст: Замин ба комаш кашад.

Фуругузор шудани ҷузъҳо. Як қисми қаринаҳои фразеологӣ дар натиҷаи фуруғузор шудани ҷузъҳои таркиби фразеологизмҳо пайдо шудаанд.

Масалан, қаринаи “очаи касеро нишон додан” дар натиҷаи аз фразеологизми “очаи касеро аз Учқўрғон нишон додан” ба вучуд омадааст.

Ҳамин тавр, ба вучуд омадани қаринаҳои фразеологизмҳо ба ҳодисаҳои ивазшавӣ, иловашавӣ ва фуруғузоршавии ҷузъҳои таркиби фразеологизмҳо марбут аст. Қаринаҳои фразеологизмҳои зерин ба ин маънӣ далолат мекунанд: “миёни гапро буридан” - “ба миёни гап лагад задан”, “миёни гапи касеро шартӣ буридан”; “аз дил гузаронидан” - “аз фикр гузаронидан”, “аз ҳаёл гузаронидан”; “қасам хўрдан” - “қасам ёд кардан”; “табъи касе гирифтани” - “табиати касе гирифтани”; “аз таҳти дил” - “аз тағи дил”, “аз таҳи дил”, “аз сидқи дил”, “аз самими қалб”; “бо як тир ду нишонро задан” - “бо як тир ду оҳу задан”, “бо як тир ду фохта задан”, “бо як тир се нишонро задан”: Мо ин корро карда тавонем, бо як тир ду нишонро задагӣ мешавем (С. Айнӣ).

Қаринаҳои фразеологиро **дублетҳои фразеологӣ** низ мегӯянд. Қаринаи як воҳиди фразеологӣ будани воҳидҳои фразеологӣ дигар аз ягонагии сохт ва маънӣ муайян мегардад. Аз чанд қаринаи фразеологӣ яке асосӣ буда, шаклҳои дигар дар асоси шаклан тағйир ёфтани он ба вуҷуд меоянд. Шакли асосии қаринаҳои фразеологиро инвариант ё худ сарқарина ва шаклҳои тағйирёфтаи инварианти фразеологиро қарина ё худ варианти фразеологизмҳо меноманд. Масалан, агар “чилави суҳанро ба тарафи дигар бурдан”-ро чун инвариант (сарқарина) қабул кунем, пас фразеологизмҳои “суҳанро ба роҳи дигар гардондан”, “гапро ба сӯи дигар тофтан”, “гапро ба дигар тараф бурдан” ва монанди инҳо қаринаҳои онро ташкил медиҳанд.

Савол ва супоришот:

1. Фразеология чист?
2. Фарқи ибораҳои устуворро аз ибораҳои наҳвӣ чист?
3. Дараҷаи омӯхта шудани фразеологизмҳои тоҷик дар чист?
4. Истифодаи ибораҳои фразеологӣ дар асарҳои бадеӣ

Адабиёт:

1. Малик Кабиров, Амон Воҳидов. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. Луғатшиносӣ, луғатнигорӣ, фразеология(васоити таълимӣ). Самарқанд 2010.
 2. Азимов Юнус. Забони адабии ҳозираи тоҷик(Лексикология). Бухоро, 2023.
 3. Мачидов Х. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. I. –Душанбе, 2007
 4. Забони адабии ҳозираи тоҷик Қ. 1 – Душанбе, 2010.
 5. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ. I. – Душанбе, 2005
 6. Воҳидов А. Калима ва маънои он. Самарқанд, 2009, 150 с.
- Мачидов Х. Фразеологияи забони адабии тоҷик. - Душанбе, 1982.

МАВЗЎИ 15: ФАРҲАНГНИГОРӢ. АЗ ТАЪРИХИ ЛУҒАТНИГОРИИ ФОРСУ ТОЧИК

Нақша:

1. Фарҳангнигорӣ ва фарҳангҳои қадима
2. Аз таърихи луғатнигории форсу тоҷик
3. Луғатҳои қадима сарчашмаи муҳими забоншиносии тоҷик
4. Луғатнигории имрӯзаи тоҷик

***Мафҳум ва ибораҳои асосӣ:** луғатнигорӣ, фарҳанги форсу тоҷик, забоншиносии тоҷик, лексикографияи араб, фарҳанги тоҷикӣ.*

Бояд гуфт, ки илми луғат ва луғатнигорӣ дар таърихи фарҳанги форсу тоҷик анъанаи хеле қадим дошта бошад ҳам, он аз таъсири нақши илми луғату фарҳангнигории араб ҳолӣ нест. Дар илми лексикологияи араб калима аз ҷиҳатҳои гуногун сохту таркиб, семантика, пайдоиш, доираи истеъмол омӯхта мешуд. Масалан, калимаҳои серистеъмолро бо истилоҳи «муствамал» ва камистеъмолро бо истилоҳи «муҳмал» ифода карда, лексикаи серистеъмолро ба вожаҳои «фасеҳ» ва «қабеҳ» ҷудо кардаанд ва калимаҳои, ки аз рӯи таркиби овозӣ малеҳ нестанд «тановур» гуфтаанд.

Дар осори илмӣ забоншиносии гузаштаи мо ва илми бадеъ донишмандони асримиёнаи тоҷик ин истилоҳотро ба ҳамин маъно зиёд ба кор бурдаанд.

Калимаҳо аз назари ҳам лексикологҳои асримиёнаи араб ва ҳам форсу тоҷик дорои маънои ҳақиқӣ (арабӣ-ҳақиқа) ва маънои кӯчида (маҷозӣ) мешаванд. Дар ифодаи маънои маҷозии калима дар байни забони арабӣ ва тоҷикӣ умумияти зиёде ҳаст, ки он аз таҳқиқоти донишмандони бахши луғати ин ду забон пайдост.

Ин хусусияти калима қариб дар тамоми осори илмӣ донишмандони илмҳои адабии форсу тоҷик ба ҷашм мерасад. Дар бахши илми луғат (лексикология) низ мо як даста истилоҳҳои марбути ин бахшро мебинем, ки дар таълифоти донишмандони араб ва форсу тоҷик ба ҳамон як маъно вазифа истифода шудаанд:

мустаъмал, муҳмал, фасеҳ, қабеҳ, малеҳ, қиёс, танофур, наводир, муарраб, муштарак, маҷоз, тазод, мутааддад, алфоз, лафз, мутародифа, муфрад, кулл, чузъ, қариб, баъид ва ғайра. Албатта, иддае аз ин истилоҳот аз дастуру рисолаҳои донишмандони араб оид ба лексикология иқтибос шудаанд.

Таҷрибаи луғатнигорӣ дар илми филологияи араб аз луғатнигорӣ дар илми филологияи форсӣ то андозае фарқ дорад. Лексикографияи араб ҳамзамон бо системаи грамматикӣи араб пайдо шуда инкишоф ёфтааст. Луғатнигорӣ дар мардуми форсӣ тоҷик анъанавӣ қадим дошта бошад ҳам, ҳамчунон ки муҳаққиқи таърихи фарҳангшинос С.Баевский мегӯяд: «На развитие персидской лексикографии особенно на раннем этапе её становления оказало влияние арабская лексикография» дар он таъсири нуфузи таҷрибаи луғатшиносии араб зиёд аст. Воқеан, агар мо ду луғати тоҷиконро ислом таълифшуда: «Фарҳанги оим – евак» ва «Фарҳанги паҳлавӣ»-ро, ки муҳаққиқон ба асрҳои VI-VII нисбат медиҳанд, ва «Фарҳанги оим-евак»-ро «Нахустин намуна аз таърихи дастурнависи дар суннати аҳди сосонӣ» медонанд, ба назар нагирем, аввалин луғати тафсирии тоҷикон мо омада расида ба даврае рост меояд, ки дар илми лексикографияи араб таҷрибаи кофӣ пайдо шуда, чандин луғатҳо таълиф гардида буданд. Нахустин луғати арабӣ бо номи «Китоб-ал айн» аз тарафи **Халил ибни Ақид** мураттиб гардидааст». Муаллиф калимаҳоро аз рӯи меъёри фонетикӣ, яъне тавлиди овозҳо оварда, фонемаи «ъ»-ро ҳамчун ҳамсадои чуқури ҳалқӣ дониста, луғати худро ҳам аз ҳамин ҳарф шурӯъ кардааст. Ин усули асосгузаштаи Халил ибни Аҳмад дар илми лексикографияи араб қариб 300 сол идома ёфтааст. Танҳо дар охири асри X дар лексикографияи араб усули нави луғатнигорӣ рӯи кор меояд. Мувофиқи ин усул калимаҳо дар луғатномаҳо аз рӯи тартиби алифбо оварда мешаванд.

«Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ, ки соли 1065 таълиф гардида, нахустин луғати тоҷикон мо расида маҳсуб мешавад, аз рӯи сохту таркиб, усули ҷобаҷогузори ба бобҳо, тақсимбандии вожаҳо аз он

шаҳодат медиҳад, ки муаллиф аз таҷриба, мӯҳтаво ва сохти луғатҳои арабӣ истифода кардааст.

Ба ҳамин тариқ, агар луғатномаҳои то давраи ислом таҳияшуда ва луғатҳои аз байн рафта – «Фарҳанги Абуҳафси Суғдӣ», «Луғати қатрон», «**Точ-ал-масодир фи-л-луғати фурс**»-и Рӯдакӣ, «Наводир ал луғат»-и Фаррухиро ба назар нагирем, таърихи луғатнигории форсу тоҷикро ба ду давраи асосӣ метавон ҷудо кард: давраи аввал аз асри XI то XIV-ро дар бар мегирад, ки дар ин муддат асосан се луғати мӯътабар: «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ, «Сихоҳ ал-фурс»-и Муҳаммад ибни Ҳиндушоҳи Наҳҷувонӣ», «Меъёри Ҷамолӣ»-и Шамси Фаҳри Исфahонӣ боқӣ мондааст. Дар ин давра луғатнигорӣ асосан дар Эрону Осиёи Марказӣ ривож ёфта буд, давраи дувум аз асри XVI шурӯъ гардида то асри XIX идома ёфтааст. Маркази луғатнигорӣ дар ин давра Ҳиндустон қарор мегирад. Зеро ҳанӯз аз ибтидои асри XI дар натиҷаи забти Ҳиндустон аз тарафи Маҳмуди ғазнавӣ, ки Эрону Осиёи Марказӣ, Афғонистону Шимоли Ҳиндустонро дарбар мегирифт, дар Ҳиндустон забони тоҷикӣ забони расмӣ гардид ва зарурати омӯзишу азбаркунии ин забон пеш омад ва ин зарурат таълифи луғатҳои зиёди тафсириро ногузир гардонид.

Дар давраи дуҷуми инкишофи луғатнигорӣ луғатҳои тафсирию тарҷумавие пайдо шуданд, ки ғайр аз шарҳи калимаю таркибот ва ибораҳо маълумоти зарурии грамматикаи забони тоҷикиро фаро гирифтаанд. Ин усули луғатнигорӣ аз воқеияти забоншиносии тоҷик сар зада буд, зеро дар забони тоҷикӣ як дастури ҷомеъ, ки тамоми асосҳои грамматикаи забони тоҷикиро нишон диҳад, вучуд надошт. Масалан, дар луғати тарҷумавии «Шомил ал-луғат» (соли таълифаш 1494) очерки муфассали лексикӣ-грамматикӣ забони тоҷикӣ оварда шудааст, ки дар ин очерк системаи феъли забони тоҷикӣ ва роҳҳои ҷамъбандӣ дар исм шарҳ дода шудааст. Ин принцип минбаъд дар луғатҳои тафсирий идома ёфт. Албатта, ин усули тамоман нав набуд, зеро ҳанӯз дар яке аз қадимтарин луғатҳои тоҷикӣ (форсӣ) «Сихоҳ ал-фурс» (соли таълифаш 1327) ин таҷриба дида мешавад. Ба ҳамин тариқ, аз нимаи дуҷуми асри XVI сар карда, ҳам дар сохтори луғатҳо

ва ҳам фарогирии лексика пешравиҳои зиёде ба назар мерасад ва луғатҳои мӯътабаре таълиф мегарданд, ки барои инкишофи назария ва амалияи забоншиносии форсу тоҷик саҳми муҳим мегузоранд.

Забони тоҷикӣ (форси миёна), ки дар замони Сосониён ба сифати забони давлатӣ ва забони осори он давра қарор дошт, пас аз истилои арабҳо ин нуфузро аз даст дод ва ба муддати тӯлонӣ забони арабӣ ҳамчун забони давлатӣ доираи фаъолияти забони тоҷикиро танг сохт.

Танҳо пас аз он ки дар сарзамини Мовароуннаҳру Хуросон ҳаракатҳои озодихоҳӣ ва истиқлолиятталабии мардуми маҳаллӣ ба вучуд омад ва ҳокимони маҳаллӣ Тоҳириён (821-873), Саффориён (873-903) ташкил ёфт. Оҳиста-оҳиста нуфузу мақоми забони тоҷикӣ ҳам боло рафт. Махсусан, дар замони давлатдории Сомониён (903-1005) иқтидори забони тоҷикӣ хеле қавӣ гардид ва он ба ҳайси забони давлатӣ пазируфта шуд, ки дар натиҷа аз нав осори адабӣ, таърихӣ ва илмӣ бо ин забон ҳар чӣ бештар нигошта мешавад. Маҳз дар ҳамин давра пойдевори баъзе илмҳо гузошта мешавад ва донишмандони давр ба тадқиқу пажӯҳиши илмҳои гуногун машғул мегарданд. Дар сарҳалқаи улуми асри миёнаи форсу тоҷик донишмандони фарзонае мисли Закариёи Розӣ (865-925), Абӯнаصري Форобӣ (873-950), Абурайҳони Берунӣ (973-1051), Абӯалӣ Сино (980-1037), Носири Хусрав (1004-1080) меистоданд. Ин чехраҳои олами илми Шарқ пайваста осори илмӣ донишмандони Юнони бостону Ҳинди қадим, Руму Арабро омӯхта, барои ташаккулу таҳаввули илмҳои гуногуни замонашон дар сарзамини Мовароуннаҳру Хуросон чидду ҷаҳд мекунанд. Баъзе аз ин донишмандон барҳақ поягузори илми асримиёнаи форсу тоҷик маҳсуб мешаванд, ки аз ин миён илми забоншиносӣ низ истисно нест.

Афкори забоншиносии форсу тоҷик дар асрҳои миёна, пеш аз ҳама, дар осори боқимондаи ин давр инъикос ёфтааст. Мо андешаҳои донишмандони асримиёнаро дар мавриди забону забоншиносӣ, асосҳои грамматикаи забонамон ва умуман кулли қонунҳои забони тоҷикӣ маҳз аз рӯи ҳамин осори илмӣ муайян карда метавонем.

Фарҳангнависии форсу тоҷик баробари инкишофу вусъати тоза пайдо кардани забони адабии тоҷик дар асрҳои I-X ба маънои аслии ин ҳунар пайдо шуд. «Лексикографияи тоҷик, -менависад В.Капранов дар мақолае, ки дар Энциклопедияи тоҷик» чоп намудааст, таърихи қадима дорад. Вай баробари дар Мовароуннаҳру Хуросони шарқӣ ташаккул ёфтани забони форсӣ дарӣ пайдо шуда, тадриҷан инкишоф ёфта домани худро вусъат дод» Дар ҳақиқат, сабаби пайдо шудани аввалин луғатҳои тафсирий, ки мутаассифона, то замони мо нарасидаанд, ҳамин зарурати воқеӣ будааст. Ва аксар масъалаҳои назариявии забоншиносии тоҷик аз амалияи луғатсозӣ сар задаст. Ин анъана дар дигар халқҳо низ дида мешавад. Ва ин як қонуниятии умумие ҳам будааст. Масалан, дар Ҳиндустони қадим пайдоиши аввалин луғату дастурҳои таълимӣ барои дуруст, беғалат хондану талаффуз кардани матни китоби муқаддаси ҳиндуҳо «Ведҳо» пайдо шудааст. Пайдоиши аввалин луғати арабӣ ва системаи грамматикӣ он ҳам барои дурусту беғалат қироат кардани китоби муқаддаси мусулмонон Қуръон буд.

Нахустин луғати форсӣ дарӣ низ барои шарҳи вожаҳои китоби муқаддаси зардуштиён «Авесто» пайдо шудааст. Фарҳангҳои тоҷикии (форсӣ) қадим, ки одатан вазифаи тафсири вожаҳоро адо мекарданд, дар худ шарҳи мухтасари дигар масоилро ҳам, аз ҷумла маълумоти зарурии лингвистиро, ҷо кардаанд. Беҳуда ҳам онҳо бо истилоҳи фарҳанг ном бурда нашудаанд, зеро ин фарҳангҳо фақат дастур барои фаҳмидану дуруст хондан ва навиштани калимаву ифодаҳо набуда, балки чун дастури таълимӣ ҳам вазифа адо менамуданд, махсусан, аз бахши асосҳои дастури забони тоҷикӣ. Аз ин ҷост, ки ҳатто аввалин луғатномаи то давраи исломӣ низ фарҳанг номида шуда, дар он оид ба чанде аз масъалаҳои дастури забони тоҷикӣ шарҳ оварда шудааст.

Дар ҳақиқат, маълумотҳои грамматикӣ, ки дар фарҳангномаҳои асри миёна оварда шудаанд, баъдтар яке аз асосҳои ташаккулёбии бахшҳои забоншиносии тоҷик гардидаанд.

Лексикографияи тоҷик(форсӣ) аз асрҳои X сар шуда, бо мурури замон тараққӣ кардааст. Луғатҳои аввалин асосан аз тарафи адибон ба

сифати рисолаҳои мухтасари калимаҳои душворфаҳм бо аъзоҳот тартиб дода мешуданд. Ин рисолаҳо лексикаи номаълум ва ё шубҳанокро дар бар мегирифтанд ва ҳамчун манбаи захираи луғавӣ хизмат мекарданд. Калимаҳои ин рисолаҳои луғавӣ ба тартиби ҳарфҳои охирин оварда мешуданд, то ки шоирон калима ибто ин ё он қофия даркорро зуд дарёбанд. Якумин луғати тафсирие, ки маҳфуз монда то ба мо расидааст «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ мебошад, ки дар нимаи дуюми асри XI таълиф шудааст.

Дар «Луғати фурс» лексикаи душвори асарҳои шоирони Мовароуннаҳр ва хӯрорсон эзоҳ меёбанд. Дар луғат бисёр мисолҳо аз осори Рӯдакӣ, Дақиқӣ, Абушакури Балхӣ, Унсурӣ, Фаррухӣ ва дигар шоирони асрҳои X-XI гирд оварда шудаанд.

То аввалҳои асри XIV асосан «Луғати фурс» ва вариантҳои такмилёфтаи онро истифода мекарданд.

Луғати муҳиме, ки пас аз «Луғати фурс» таълиф шудааст, «Сихоҳ-ул-фурс»-и Муҳаммад Ҳиндушоҳи Наҳҷавонӣ мебошад. Дар давраҳои баъдина лексикографияи форсӣ-тоҷикӣ ба таври махсус инкишоф меёбад. Луғатҳои зиёди тафсирий. Ки фарҳанг ном доштанд тасниф мешаванд. Луғатҳои зерин аз ҷумла фарҳангҳои бисёре мебошанд, ки то аввалҳои асри XX навишта шуда, шӯҳрату эътибори махсусе пайдо кардаанд: «Шарафнома»-и Иброҳим Қивомӣ Форӯқӣ (соли 1466), «Муайид-ул-фузало»- Муҳаммад ибни Лодӣ Деҳлавӣ (соли 1519), «Кашфул-луғот ва-л-истилоҳот»-и Аҳмади Сури Бухорӣ, «Фарҳанги Чаҳонگیرӣ»-и Ҳусайни Инҷу(соли 1608), «Бурҳони қотъ»-и Муҳаммад Ҳусайн ибни Халафӣ табрезӣ (соли 1652), «Фарҳанги Рашидӣ»-и Абдурашиди ат-Таттавӣ (соли 1654), «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсиддин (соли 1827), «Фарҳанги Онанроҷ»-и Муҳаммади Подшоҳ (соли 1890).

«Луғати фурс» бештар лексикаи «фурс», яъне форсӣ-тоҷикии кӯҳнаро дар бар мегирифт. Ки қисми асосии онро лексикаи асли-тоҷикӣ ва форсӣ ташкил медиҳанд, як қисми онҳо аз гуфтугӯ ва шеваҳои гуногуни ин забонҳо, инчунин аз забонҳои дигари эронӣ (суғдӣ), аз забон паҳлавӣ ва ҳатто авесто гирифта шудаанд.

Дар давраҳои минбаъда, ки омезиши лексикаи забони тоҷикӣ бо забонҳои гуногун, махсусан, бо забони арабӣ ба вуқӯъ омада буд, лексикаи арабӣ ба забони тоҷикӣ дохил гардида. Дар луғатҳо торафт зиёдтар мешуд. Бисёр калимаҳои юнонӣ ва латинии муарраб ба воситаи забони арабӣ ба забони тоҷикӣ-форсӣ даромадаанд.

Онҳо асосан аз терминҳои соҳаи тиб-номи растаниҳо, моддаҳо ва доруҳо иборат буданд. Ин гунна лексикаи ихтисосӣ аз рисолаҳои тиббӣ ба луғатҳо (махсусан ба «Бурҳони қотеъ») дохил шудааст.

Барои эзоҳи калимаҳои арабӣ луғатҳои махсус тасниф мешуданд. Якумин луғати арабӣ ба форсӣ-тоҷикӣ «Тоҷ-улмасодир»-и Завзанӣ (асри XI) мебошанд. Баъдтар луғати машҳур «Сӯроҳ»-и Чамолиддини Қаршӣ (асри XIII) «Мунтахаб-ул-луғот»-и Абдурашиди ат-Таттавӣ (асри XVII) ва бисёр луғатҳои дузабонаи дигар таълиф шудаанд, ки мо ҳоло дар бораи онҳо сухан намеронем. Фақат як луғати нисбатан хурд, аммо муҳимро ки дар асри XIII таълиф ёфтааст, тасвир менамоем. Ин «Нисоб-ус-сибён»-и Абӯнасири Фароҳӣ мебошад ки ба шакли назм таълиф ёфта калимаҳои арабиро ба тоҷики-форсӣ тарҷума мекунад. Ин луғати манзум, ки лексикаи сериистеъмоли забони арабиро дар бар мегирад, асосан барои навомӯзони забони арабӣ навишта шудааст. Дар давраҳои баъдина бисёр луғатҳои манзум ба таклиди «Нисоб-ус-сибён» тартиб дода шудаанд.

Барои эзоҳи лексикаи соҳавӣ, термин ва истилоҳоти илмӣ луғатҳои соҳавӣ ба вуҷуд оварда мешуданд. Дар асрҳои XVI-XIX тартиб додани луғатҳои тиббӣ ривож меёбад.

Барои ба таври дақиқ таҳқиқ кардани маънии матни асарҳо шарҳ ва ҳошияҳои бисёре навишта шуда, луғатҳои махсуси як асар, яъне луғатҳои муаллифӣ таълиф мешудаанд. «Фарҳанги Юсуф ва Зулайхо»-и Ҷомӣ, «Фарҳанги Ахлоқи Носирӣ», фарҳангҳои бисёре барои «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ва ғайраҳо аз қабилҳои онҳоянд.

Бисёр луғатҳои гуногуни дигар, ҳамчун луғатҳои муродифҳо (синонимҳо), луғатҳои омонимҳо (таҷнис-ул-луғот), луғатҳои орфографӣ ва орфоэпӣ ва ғайра низ тасниф меёбанд.

Аввалин луғати тафсирие, ки то замони мо расида омадааст «луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ мебошад, ки вай дар нимаи дуюми асри XI дар Озарбойҷони ҷанубӣ навишта шудааст. Калимаҳои эзоҳшаванда дар «Луғати фурс» мувофиқи тартиби алифбои ҳарфҳои охир ҷой гирифтаанд. Дар ин луғат аз ашъори шоирони Осиёи миёна ва Хуросон Рӯдакӣ, Абӯшакури Балхӣ, Фирдавӣ, Унсурӣ, Фаррухӣ ва дигарон мисолҳо оварда мешавад.

Яке аз фарҳангҳои машҳури тафсирий, ки асосан дар он лексикаи забони тоҷикӣ шарҳ дода шудааст «Бурҳони қотеъ»-и Муҳаммад Ҳусайн ибни Халафи табрезӣ мебошад. Ин луғат соли 1652 дар Ҳиндустон таълиф ёфтааст ва он зиёда аз 20 ҳазор калимаро дар бар мегирад.

Яке аз луғатҳои машҳур, ки дар охири асри XIX дар Ҳиндустон таълиф ёфтааст, «Ғиёс-ул-луғот»-(1827) Муҳаммад Ғиёсиддин ибни Ҷалолиддини Ромпурӣ мебошад. Дар ин луғат асосан калимаҳои душворфаҳм қатъӣ назар ба кадом забон дахл доштанишон шарҳу эзоҳ дода шудааст. Дар таҳияи ин луғат муаллиф китобҳои энциклопедӣ ва рисолаҳои зиёдеро истифода кардааст. «Ғиёс-ул-луғот»-ро аз бисёр ҷиҳатҳо энциклопедияи мухтасар номидан мумкин аст. Дар он як қатор мақолаҳо ҷой гирифтаанд, ки ҷандин сайфаро ишғол мекунад. Моддаҳои луғавии «арӯз», «изофат», «ҷамъ» ва ғайро мисол овардан мумкин аст.

«Баҳори аҷам» (соли 1739) таълифи Рой Тегчанд мутахаллис ба Баҳор яке аз беҳтарин ва мутабартарин фарҳангҳои калонҳаҷми пешина мебошад, ки дар он асосан воҳидҳои фразеологӣ шарҳ дода шудаанд.

Фарҳангшиносии имрӯзаи тоҷик

Чунон ки дар боло дида гузаштем фарҳангшиносии тоҷик таърихи зиёде дорад. Тамоми фарҳангҳои қадима асосан барои забони форсӣ-тоҷикии Мовароуннаҳр ва форсии Ҳиндустон баробар истифода бурда шудаанд. Фарҳангшиносии тоҷик имрӯз ҳам ананаҳои гузаштаре давом дода ба як қатор муваффақиятҳои ноил гаштааст. Дар таърихи фарҳангшиносии имрӯза аввалин луғати тафсирий ба

қалами устод Айнӣ таалуқ дорад. Ин луғат ҳанӯз соли 1938 тартиб дода шуда зиёда аз 11 ҳазор калима ва ибораҳои хоси тоҷикиро дар бар мегирифт. Аммо нусхаи аслии ин луғат дар нашриёти Тоҷикистон гум шудааст. Чи навъе ки муаллиф дар муқаддима мекунад 50 ғисати калимаҳои ин луғат аз забони ғуфтуғу гирифта шудааст ва 50 ғисати дигар барои хондани адабиёти классикӣ дар луғат ҷой дода шудааст.

«Фарҳанги забони тоҷикӣ», 45 ҳазор калимаро дар бар мегирад яке аз мувафакқиятҳои бузурги филологияи тоҷик аст. Дар ин луғат асосан лексикаи қадимаи забони тоҷикӣ аз рӯи манбаъҳои адабиёти классикӣ ва умуман осори хаттӣ тартиб дода шудааст, ки барои хондани осори гузаштагони мо кӯмак мерасонад. Дар ин луғат барои тасдиқи маънои калимаҳо аз адабиёти классикӣ мисолҳои назмӣ ва насрӣ оварда шудааст. «Фарҳанги забони тоҷикӣ» луғати таърихӣ буда, барои хондан ва омӯختани забони пешинаи тоҷиква умуман лексикология сарчашмаи муҳим мебошад.

«Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик» (фарҳанги фразеологӣ) тартибдиҳанда М.Ғозилов иборат аз ду ҷилд, соли 1963-64. Дар «Фарҳанги ибораҳои рехта» қисми асосии фразеологияи имрӯзаи тоҷик ба тартиби фарҳангшиносии ҳозиразамон ҷамъ ва эъзоҳ дода шудааст. Ба ҳар як маъно аз асарҳои нависандагони тоҷик С.Айнӣ, М.Турсунзода, С.Улуғзода, Р.Ҷалил, Ҷ.Иқромӣ, А.Деҳотӣ, Ҳ.Карим, Ғ.Муҳаммадиев ва дигарон мисолҳо оварда мешавад. Қисми зиёди ибораҳои рехтаи ин фарҳанг хоси забони имрӯза мебошад ва онҳо дар фарҳангҳои қадима дида намешаванд. Масалан дар «Ҷароғи ҳидоят» гургоштӣ сулҳи ба иттифок ва оштии зоҳирӣ бо байте аз ашъори Мӯҳсини Таъсир оварда мешавад. Аммо дар «Фарҳанги ибораҳои рехта» «гургоштӣ кунонидан» ду касро рӯдакӣ ба мӯросо овардан бо мисолҳо аз асарҳои С.Айнӣ қайду эъзоҳ ёфтааст. Дар фарҳанг мисолҳо асосан аз наср гирифта шудааст, зеро ки дар забони асарҳои насрӣ барои айнан кор фармуда шудани ибораҳои забони зинда нисбат ба назм имконият зиёдтар аст.

Ба ғайр аз ин дар забони тоҷикӣ як қатор луғатҳои дузабона-русӣ-тоҷикӣ ва тоҷикӣ-русӣ тартиб дода шудаанд, ки онҳо барои омӯхтани забони тоҷикӣ дастуруламали муфиде мебошанд.

Оиди луғатҳои синонимӣ, антонимӣ, терминологӣ, диалектологӣ дар машғулотҳои амалӣ маълумот хоҳем дод.

Забоншиносони тоҷик ҳам дар ин давра як қатор луғатҳо тартиб додаанд, ки дар омӯзиши забони тоҷикӣ саҳми калон доранд. Чанде аз онҳоро дар ин ҷо овардан мумкин аст. Баъди Инқилоб баробари оғози сохти нав ҳамаи соҳаҳои ҳаёти ҷамъият пеш меравад, тараққӣ мекунад. Мафҳумҳои нав ба нав ба амал меоянд, илму техника бо суръат пеш меравад. Ҳамаи ин сабаби бой гардидани таркиби луғавӣ мегардад. Номҳои мафҳумҳои зиёди ба тозагӣ ба амал омада, навигарии илму техника, саноату хоҷагии қишлоқ, адабиёту санъату маданият ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ ҳамчун калимаҳои нав -неологизмҳо ворид мешаванд. Калимаҳои навистеъмол бо ду роҳ ба вучуд меоянд: якум, дар заминаи калимаҳои мавҷуда бо роҳи калимасозӣ ва дуюм, бо роҳи аз забонҳои дигар икгибос намудани калимаҳо.

Маҳз шарҳу эзоҳи вожаҳои истилоҳоти навистеъмол водор менамуданд, ки луғатҳои нав тартиб дода шаванд. Луғати нисбатан калонҳаҷми дузабона бо номи «Луғати тоҷикӣ-русӣ» соли 1954 дар шаҳри Москва ба таъбир мерасад. Луғат 40 ҳазор калимаро, асосан таркиби луғавии забони имрузаро дар бар мегирад. Онро олимони Арзуманов С.Д., Ершов Н.Н., Калонтаров Я.И., Немонова Р.Л., Писарчик А.К., Розенфелд А.Е., Успенская П.В. тартиб додаанд. Луғат дар зери таҳрири Раҳимӣ М. ва Успенская Л.В. ва таҳти назари аъзо-корреспонденти АФ ССРСР Бертеле Е.Э. аз ҷоп мебарояд. Ба луғат очерки грамматикӣ (ба забони русӣ) илова карда шудааст, ки он аз тарафи забоншинос ва шевашиноси шинохтани тоҷик, проф.Расторгуева В.С. навишта шудааст.

Соли 1949 «Луғати русӣ-тоҷикӣ»-и нисбатан калонҳаҷм, ки 45 ҳазор калимаро дар бар мегирифт, дар зери таҳрири А.Дехотӣ ва Ершов Н.Н. низ дар шаҳри Москва аз ҷоп мебарояд. Нашри нахустин

луғат соли 1985 дар зери таҳрири аъзо-корреспонденти АФ СССР Осимӣ М.С. ба таъби мерасад, ки хеле пурра буда, 72 ҳазор калимаро дар бар кардааст. Яке аз комёбиҳои луғатшиносони тоҷик дар шаҳри Маскав интишор ёфтани луғати тафсирии дучилдаи «Фарҳанги забони тоҷикӣ» мебошад, ки 45 ҳазор калимаву таркибҳоро фароҳам овардааст. Луғати мазкурро гурӯҳи калони олимони тартиб додаанд ва он дар зери таҳрири Шукӯров М.Ш., Капранов В.А., РДОшим, Маъсумӣ Н.А. аз ҷоп мебарояд. Луғат дар асоси маводи асрҳои X-XX тартиб дода шудааст.

Соли 1963 луғате бо номӣ «Фарҳанги ибораҳои рехта» дар шаҳри Душанбе аз ҷоп мебарояд. Луғатро яке аз забоншиносони шинохта, узви вобастаи АИ Тоҷикистон М.Фозилов тартиб додааст. Он аз ду ҷилд иборат буда, таҳрири онро яке аз донишмандони тоҷик Раҳим Ҳошим ба субот расонидааст. Луғат дар асоси забони адабии муносири тоҷик навишта шуда, мавод аз асарҳои адибон ва инчунин рӯзномаву маҷаллаҳо гирд оварда шудааст. Луғат доир ба 8 ҳазор ибораҳои фразеологӣ маълумот медиҳад.

Ибораҳои фразеологӣ ҳам сермаъно мешаванд, дар луғат ҳар як маънои ибора нишон дода шуда, барои исбот мисолҳо оварда мешавад. Дар ин давра калима ҳамчун воҳиди муҳимтарини номинативии забон ва алоқаи он бо воҳидҳо ва категорияҳои ҷамъиятиву тафаккур ва инчунин алоқаи он бо қисматҳои дигари забон ҳаматарафа омӯхта мешавад.

Агар солҳои 20-40 аз ҷиҳати сотсиологӣ ва семантикӣ-идеологӣ (корҳои Аббаев В.И., Будагов Р.А., Марр Н.Я., Филин Ф.П., Шор Р.О.) омӯхтани калима расм шуда бошад, дар солҳои 50-60 Тадқиқи синонимҳо, полисемия, омонимия, тағйири лексикӣ-семантикии калимаҳо, нишон додани калима дар матн ва ғайра. (корҳои Андреев Н.Ю., Головин Б.Н., Холодович А.А. аз забоншиносони тоҷик Муҳаммадиев М. ҷои асосиро ишғол менамоянд. Ба омӯзиши ҳаматарафаи масъалаи марказии семасиология - таълимот доир ба маънои лексии калима диққати махсус дода мешавад.

Баробари ин қайд мегардад, ки маънои лексикӣ аз системаи забон - аз хусусияти хоси ҳиссаҳои нутқе, ки калима ба он тааллуқ дорад, аз муносибатҳои синонимӣ ва алоқаҳои дигари маъноии системаи лексикӣ-семантикии забон вобаста мебошад. Дар корҳои Виноградов В.В., Уфимсева А.А., Филин Ф.П., Шмелев Д.Н. мафҳуми лексикӣ-семантикии қабатҳои забон муайян карда шудааст. Фразеология чун фанни махсуси лингвистика инкишоф меёбад. Фразеологияи забон ва ё забони адаби ҷудогона тадқиқ карда мешавад. Солҳои 50-60 ба туфайли тадқиқотҳои Виноградов В.В., Ларин Б.А., Поливанов Е.Д., инчунин Амосова Н.Н., Архангелский В.А., Жуков В.П., Копиленко М.М., Кунин А.В., Чернишева И.И., Шанский Н.М. назарияи фразеология ҳаматарафа инкишоф меёбад.

Савол ва супоришот:

1. Ба майдон омадани аввалин фарҳанги забони тоҷикӣ ва аҳамияти он аз чӣ иборат аст?
2. Маълумоти забоншиносӣ дар фарҳангҳо:
 - а) маълумоти фонетикӣ;
 - б) маълумоти лексикӣ;
 - в) маълумоти грамматикӣ;
 - г) маълумоти этимологияӣ.
3. Навиштани баъзе мақолаҳои луғавӣ аз «Бурҳони Қотеъ» ва «Ғиёс-ул-луғот»

Адабиёти истифодашуда:

1. Воҳидов А. Материалҳо аз таърихи забоншиносии тоҷик. – Самарқанд, 2003
2. Воҳидов А. ва дигарон. Забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XVI. Самарқанд, 2007.
3. Воҳидов А. Аз таърихи луғатнависии тоҷику форс. Самарқанд. 1980.
4. Воҳидов А. Фарҳангшиносии тоҷику форс. –Самарқанд, 2006.
5. Ниёзмӯҳаммадов. Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. Душанбе, 1967.
6. Зеҳнӣ Т. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1984.
7. Зеҳнӣ Т. Чанд сухани судманд. – Душанбе, 1984.
8. Истамова М. Таърихи забони адабии тоҷик. Самарқанд – 2006;

ТЕСТҲО

1. Соҳаи илми забон буда, таркиб ва сохти калимаҳоро меомӯзад, чӣ ном дорад?

- *А. Морфология В. Имло
С. грамматика Д. овозшиносӣ

2. Соҳаи забон буда, қоидаи навишти калимаро меомӯзонад, чӣ ном дорад?

- А. калимасозӣ *В. Имло
С. грамматика Д. орфоэпия

3. Онҳо ҳиссаи калима, ки дорои маъноӣ асосӣ буда, дигар ба ҷузъҳои маънодор тақсим намешаванд, чӣ ном дорад?

- А. суффикс В. Префикс С. асос *Д. реша

4. Калимаҳо аз ҷиҳати сохташон дар калимасозӣ чанд хел аст?

- *А. 4 В. 5 С. 3 Д. 2

5. Муаллифи китоби "Забони адабии муосири тоҷик" кист?

- *А. С. Маҷидова В. Н. Ёраҳмедова
С. М. Қурбонов Д. З. Воҳидов

6. Бандакҷонишинҳо кадомҳоянд?

- А. -ам -аш -ат В. -амон -ашон – атон
С. -ам, -ӣ *Д. ҷавобҳои А ва Б дуруст

7. Ҳиссаҷаҳои –чи, -ку, -а, -да (-дия) на аз калимаҳои дигар бо чӣ навишта мешавад?

- *А. Бо нимтире В. ҷудо навишта мешавад
С. Бо вергул Д. Бо ду нукта

8. Сифатҳои феълии замони гузашта бо кадом пасванд сохта мешавад?

- А. – анда *В. - а
С. – ӣ Д. феъли таркибии номӣ ва ибораҳои пешояндӣ

9. Дар кадом банд исми хос аз ҷиҳати имловӣ дуруст навишта шудааст?

- *А. Муҳаммад ибни Ҷарир В. Муҳаммад Ибни ҷарир
С. Муҳаммад ибни ҷарир Д. Муҳаммад Ибни Ҷарир

10. Муаллифи китоби "Имло ва аломатҳои китобат дар забони адабии ҳозираи тоҷик" кист?

- А. Я.И.Калонтаров В. М.Қурбонов
*С. Ҷ.Ҷамолов, Х.Ҷамолова Д. М.Шукуров

11. Дар кадом банд исми хос аз ҷиҳати имловӣ дуруст навишта шудааст?

- *А. Кохи Борбад В. кохи борбад С. Кохи борбад Д. кохи Борбад

12. Дар забони адабин ҳозираи тоҷик суффикс - ӣ ба номи одам илова шавад, чӣ гуна маъноро касб мекунад?

- А. Фамилияро ифода мекунад В. номи падарро ифода мекунад
С. таҳаллусро ифода мекунад* Д. ҳама ҷавобҳо дуруст

13. Сархат дар кадом маврид гузошта мешавад:

- А. барои ҷудо кардани воҳидҳои туфайлӣ, ки ҷиҳати возеҳ намудани нутқ хизмат мекунанд ва ё маълумотеро ба ғуфтаи аввал илова менамоянд

- А. пайваст
*С. пайвасткунанда ва тобеъкунанда
- В. чудой, паи ҳам, хилофӣ
D. чудой ва хилофӣ
- 26. Илми наҳв чиро меомӯзад?**
А. луғатро
С. овозҳоро
- *В. чумлаҳоро
D. ҳиссаҳои нутқро
- 27. Дар калимаи “кашокаш” ҳиссаи - о - кадом вазифаро иҷро кардааст?**
А. бандак
С. пешванд
- В. пасванд
*D. миёнванд
- 28. Кадом гурӯҳи калимаҳо ба исм мутааллиқ аст?**
А. сохтан, дидан, муаллим, рама
С. ширин, фарбеҳ, занона, сурх
- *В. омӯзгор, булбул, гӯсфанд, рама
D. чордах, тирвор. Ноилоҷ
- 29. Барои ҷудо кардани нутқи айнан нақлшуда аз сухани худӣ гӯянда кадом аломат гузошта мешавад?**
А. аломати баён
С. тире
- *В. Ноҳунак
D. се нукта
- 30. Забони тоҷикӣ дорони кадом шоҳаҳои услубӣ аст?**
А. услубҳои илмӣ, расмӣ-корғузори, бадеӣ ва рӯзноманигорӣ, бадеӣ
В. услуби илмӣ ва бадеӣ, гуфтугӯӣ, китобӣ
- *С. услубҳои гуфтугӯӣ ва китобӣ
D. услуби маданияти нутқ
- 31. Услубе, ки аз воситаҳои эҳсосӣ ва муассири сухан иборат аст, кадом аст?**
А. услуби илмӣ
С. расмӣ-корғузори
- *В. услуби бадеӣ
D. услуби гуфтугӯӣ
- 32. Овозҳои нутқ ба чанд гурӯҳ ҷудо мешавад?**
А. 4 гурӯҳ
С. 3 гурӯҳ
- *В. 2 гурӯҳ
D. ҳама ҷавоб дуруст
- 33. Зарфҳое, ки аз такрори калима сохта мешаванд, чӣ хел навишта мешаванд?**
А. якҷоя навишта мешавад
С. бо дефис навишта мешаванд *
- В. бо вергул навишт амешаванд
D. ҷудо навишта мешавад
- 34. Дар алифбо чанд ҳарф ҳаст?**
*А. 35
С. 32
- В. 30
D. 40
- 35. Дар забони тоҷикӣ аз кадом сол алифбои арабиасос ба алифбои лотинӣ иваз карда шуд?**
А. соли 1930 *
В. соли 1929
- С. 1939
D. 1940
- 36. Мисраҳои зерин ба кадом услуб мутааллиқ аст?**
**Якero мекушад килкам, якero зинда медорад,
Намеояд зи шамшер он чӣ зи дасти забон ояд.**
- А. китобӣ
С. илмӣ
- В. публицистӣ
*D. бадеӣ
- 37. Забони тоҷикӣ кай соҳиби мақоми давлатӣ гардид?**
А. 22 июли соли 1989*
В. 21 октябри соли 1989

С. 21 октябри соли 1990

Д. 20 декабри соли 1989

38. Аломати сакта дар байни ибора гузошта мешавад ё не?

А. мешавад

*В. намешавад

С. дар байни ду садонок

Д. дар охири калима

39. Қатори овозҳои садонокро нишон диҳед.

А) а, о, у *

Б) б, а, в, д

С) т, у, к, х

Д) э, ч, и, р

40. Қатори овозҳои ҳамсадоро муайян намоед.

А) б, в, г, д *

Б) э, м, ш, з

С) з, ч, и, р

Д) а, о, у, ў

41. Қатори садонокҳои лабиرو нишон диҳед.

А) о, у, ў *

Б) а, и, э

С) а, о, ў

Д) э, у, о

42. Қатори кадоми ин калимаҳо дуруст навишта шудаанд.

А) лаззат, тилло, зарра *

С) зара, лаззат, тилло

Б) лаззат, тилло, зарра

Д) муаллим, маҳала, лаззат

43. Антонимҳои ин ҷумларо таъин намоед: Баъд аз ними шаб садоҳо ҳам хомуш шуданд ва шаҳр бо ҳамаи нағзию бадиаш, ба ҳамаи масчиду мадрасаҳо, ҳавлию хонаҳо, бо ҳамаи растаю бозорҳо, бо ҳамаи тоқу равоқаш ба зулми шаб фурӯ рафт.

А) нағзию бадӣ *

Б) масчиду мадрасаҳо

С) ҳавлию хонаҳо

Д) растаю бозор

44. Қатори калимаҳои ҳамрешаро муайян намоед

А) ҳамроҳ, ҳамхона, ҳамфикр

С) нодон, ношинос, ноошно

Б) нонвойхона, дастурхон, сустхон

Д) доништан, нодон, доно *

45. Қатори калимаҳое, ки имлояшон дуруст аст, нишон диҳед.

А) масала, шурӯъ, манбаъ

С) шеър, аъзо, маъно *

Б) маъно, раъно, мавзӯ

Д) шӯла, раъно, инъом, толе

46. Дар кадом услуб таъбироти фразеологӣ дорои обуранги эҳсосӣ аҳёнан, баръакс, баъзе ибораҳои устувор, аз қабилӣ "хулласи калом", "бояд қайд кард", бештар кор фармуда мешавад, муайян кунед ?

А) Услуби расмӣ-коргузорӣ

С) Услуби бадеӣ

Б) Услуби илмӣ

Д) Услуби рузноманигорӣ *

47. Дар кадом услуб ҷонишини шахси яқуми ҷамъӣ "мо" дар як маврид, ба маънои хоксорӣ ва фурутани (ба фикри мо, ин ақида ҷунон нест), дар ҳолати дигар ба маънои умумӣ истифода мешавад, муайян кунед?

А) Услуби илмӣ

С) Услуби бадеӣ *

Б) Услуби рузноманигорӣ

Д) Услуби расмӣ коргузорӣ

48. Хусусиятҳои махсуси забонӣ кадом услуб аз ҷунинҳо: тарзи ифода соддаву мӯҷаз буда, воситаҳои сершумори ҳамранги қолабӣ, пешояндҳои номӣ (мисли, дар бораи, дар боби, оид ба, роҷеъ ба пайвандҳои таркибӣ (аз сабаби он, ки бинобар ин ки, ба ин сабаб, ба ин тариқа) ва аъзоҳои ҷида фаровон истифода мешавад, муайян кунед?

А) Услуби илмӣ *

С) Услуби расмӣ коргузорӣ

Б) Услуби бадеӣ

Д) Услуби гуфтугӯӣ

А) Услуги гостиниц
Б) Услуги ресторанов
В) Услуги общественного питания
Г) Услуги бакалейных товаров
Д) Услуги бакалейных товаров *
Е) Услуги бакалейных товаров в ином

А) Баъд аз сарҷумла
Б) Дар мобайни сарҷумла *
С) Дар аввали сарҷумла
Д) Дар аввал ва баъд аз сарҷумла

А) ки* Б) вале С) аммо Д) ё, ки

А) хоким, тифлон, зимистон* С) баланд, атроф, бахор
Б) хукм, бача, феъл Д) зебо, тараф, тобистон

А) аммо, вале Б) ва, -у (-ю)* С) ё ё, ё ки Д) zero, азбаски

A) исми ҳамроҳӣ * Б) исми амал
C) исми замон Д) исми касбу кор

А) сарлашкар, пахтапора С) шинухез, гуфтугу
Б) пахтатозакунӣ, сарфармондеҳ * Д) ғаллакорм, чомадузӣ

А) исми макон * Б) исми машғулият
С) исми амал Д) исми касбу кор

A) исми амал Б) исми замон
C) исми аломат Д) исми касбу кор *

А) Роҳи калимасозии исм * С) Исмҳои чузъ
Б) Исмҳои сифатсоз Д) Исмҳои чомеъ

А) - ҳам * Б) - ҳар
С) - ҳанўз Д) - ҳатто

220

A) –ба Б) –е * С) –ва Д) –он

61. Кадом пасвандҳо ба калимаҳои решагӣ ҳамроҳ шуда, маънои калимаҳоро тағйир медиҳанд?

A) -чӣ -гар –гор Б) -чӣ -бо –гор
C) -ба -бо –бе Д) -гоҳ -зор -дон*

62. Кадом намуди пасванд исмҳои ифодакунандаи касби шахсро месозад?

A) -чӣ * Б) -гор С) -гоҳ Д) -а

63. Кадом пасвандҳо исмҳое месозанд, ки онҳо макону фаровонии предметҳоро ифода мекунанд?

A) –гар -гор Б) -чӣ –гар
C) -истон –ор Д) -гоҳ –зор*

64. Бо воситаи кадом пасвандҳо аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ номи предметҳои ҷондору бечон сохта мешаванд?

A) -а, -ак * Б) -чӣ, -гар
C) -истон, -ор Д) -гоҳ, зор

65. Дар боби исм кадом пасвандҳо ҳамчун пасвандҳои шаклсоз мебошанд, ёбед?

A) -ча * Б) -гоҳ
C) -ор Д) -иш

66. Ба исмҳои зерин кадом пасванд ҳамроҳ шуда маънои аслии онҳо тобиши маънои хурдро медиҳад? Китоб, лаълӣ, писар:

A) -ча * Б) -ор С) -гоҳ Д) -чи

67. Кадом пасвандҳо исмҳое месозанд, ки бештар номи аломат, ҳислат ва амалро ифода менамоянд?

A) –гӣ, -ӣ, -гарӣ, -иш, -ор С) -истон, -ор, -зор
Б) -гоҳ, -ор, ча, иш Д) -чи, -ор, -иш, ӣ *

68. Ба ин исмҳо пешвандро ҳамроҳ кунед, ки ба чизе ё коре ҳамроҳ буданро ифода намояд: кор, роз, сӯхбат, гап

A) ҳар Б) ҳам*
C) дор Д) но

69. Кадом пешвандҳо аз исм сифатҳое месозанд, ки ба ягон аломат ё ҳосият доро будани предметро мефаҳмонад?

A) -бо, -ба * Б) -бе, -ба
C) -бо, -бе Д) -ба, -дар

70. Кадом пешвандҳо пешвандҳои феълсоз мебошад?

A) бо, - ба, бе С) -во, -фур, -бо, -бе
Б) бар, -дар, - боз, во, - фур* Д) -бар, -дар, -ба, -бе

71. Кадом пасвандҳо пасвандҳои феълсоз мебошад?

A) ид, - он, - онид * С) ид, -сид, -онг
Б) -доно, -соно, -онид Д) -ид, -доно, -онид

72. Муайянкунандаҳои ҷида гоҳо ба воситаи пайвандакҳои гуногун ва баъзан бо чӣ ба якдигар алоқаманд мешаванд?

A) пасоянд Б) пайвандак
C) миёнованд Д) интонатсия *

A) бавосита Б) пай дар пай
C) чида Д) бевосита

A) вергул * Б) тире
C) баён Д) нукта вергул

А) аломати китобатй Б) садонок
 С) оҳанг * Д) пайвандак

А) баён* Б) тире
С) вергүл Д) ё тире, ё вергүл

А) тире * Б) хитоб
С) баён Д) ё тире, ё баён

А. 30 юни 2011
*В 30 юни 2021

A. таърихӣ С. морфологӣ
В. фонетикӣ * D. ҳамаи ҷавобҳо дуруст

*А. Калимасозӣ В. Имло
С. грамматика Д. овозшиносӣ

А. калимасозй *В. Имло
С. грамматика Д. орфоэпия

A. суффикс В. Префикс С. асос *D. реша

А. Дон	В сиёхидонча
*С. Сиёх	Д. сиёхидон

A. префикс *B. Суффикс
C. Реша D. асос

222

B. 5

D. 2

86. Калимаи тааҷҷуб дар кадом банд дуруст аз сатр ба сатр гузаронида шудааст?

В. таач-чүб

D. та-ауу+уб

87. Бандакчонишинҳо кадомҳоянд?

В. -амон -ашон – атон

*D. ҷавобҳои А ва Б дуруст

88. Ҳиссаҷаҳои –чи, –ку, –а, –да (-дия) на аз калимаҳои дигар бо чӣ навишта мешавад?

В. чүдо навишта мешавад

D. Бо ду нукта

89. Дар охири калимаи иқтибосии Лена́рдо да Винчи ҳарфи и дар кадом шакл меояд?

В. й

D.ий̄

90. Ба забони тоҷикӣ кадом сол мақоми давлатӣ дода шуд?

*В.Соли 1989

D. Соли 1990

91. Забони тоҷикӣ ба кадом оилаи забонҳо дохил мешавад?

В.Туркй

Д. Славянй

92. Кадом соҳаи илми забоншиносӣ таркиби овозии забонро меомӯзад?

*В.Фонетика

Д. Синтаксис

92. Дар кадом сатр фақат садонокҳо зикр шудаанд?

В) а, о, л, м, н

*D) а, о, ё, у, э, и

93.Таърифи зерин ба кадом овозҳо мансуб аст: « Овозҳое,ки дар таллафузи онҳо ҳавои аз шӯш бароянда ба монеа дучор мешавад»

В. Фонемахо

D. Аломатхо

94. Кадом бахши забоншиносӣ талаффузи дурусти овозҳои калимаро меомӯзад?

*В.Орфоэпия

D. Морфология

95. Шакли дурусти ба сатри дигар гузаронидани калимаи «Зарафшон» - ро ёбед?

В. зарафш- он

D. зарафш- он

96. Микдори овоз ва ҳарфҳои кадом калима баробар аст?

В.Яхтё

*D. Дарй

109. Бандаке, ки калимаҳоро ба ҳамдигар алоқаманд намуда, ибора месозад, чӣ ном дорад?

А. Бандақчонишини шахсӣ

*В. Бандаки изофӣ

С. Бандаки феълӣ

Д. Бандақчонишини соҳибӣ

110. Бандақҳое, ки бо феъл васл шуда, шахсу шумораи соҳиби амалро мефаҳмонад, чӣ ном дорад?

*А. Бандаки феълӣ

В. бандақчонишинҳои соҳибӣ

С. Бандаки ҳабарӣ

Д. Бандақчонишинҳои шахсӣ

111. «Бар» решаи кадом калима аст?

А. барно

В. бархӯрдан

С. забардаст

*Д. сербар

112. Кадом банд ба калимаҳои ҳамреша мисол шуда метавонад?

А. Забардаст, сербар, бародар

* В. Дорой, надорам, бардор

С. Доро, дору, мурдор

Д. Ҳамкор, корд, қорам

113. Фразеология чист?

А) Як қисми забоншиносӣ, ки маҷмӯи таркиб, ибора, ҷумлаҳои рехтаю устувор, қонуниятҳои инкишоф ва категорияҳои лингвистии онҳоро меомӯзад.

В) Як қисми забоншиносӣ, ки таркиби луғавии забонро меомӯзад;

С) Як қисми забоншиносӣ, ки овозҳои нутқро меомӯзад;

Д) Як қисми забоншиносӣ, ки калимасозиро меомӯзад.

114. Синонимия чист?

А) Дар ифодаи маънои асосӣ ба ҳамдигар мувофиқ омадани морфема, калима, ҷолабҳои синтаксисӣ ва воҳидҳои фразеологӣ;*

В) Овозҳои нутқро меомӯзад;

С) Калимаҳои ҳаммаъноро меомӯзад;

Д) Таркиби луғавии забонро меомӯзад.

114. Синонимияи грамматикӣ чист?

А) Синонимияи категорияҳои ҳиссаҳои нутқ;*

В) Таркиби грамматикаро меомӯзад;

С) Синонимҳои услубиро меомӯзад;

Д) Сохти синонимҳоро меомӯзад.

115. Синонимҳо чист?

А) Калимаҳоеанд, ки ба як ҳиссаи нутқ тааллуқ дошта, аз ҷиҳати маъно ба ҳам наздиканд;*

В) Калимаҳои муҷобилмаъноро меомӯзад;

С) Калимаҳои таркиби забонро меомӯзад;

Д) Калимаҳои дар навишт якхела.

116. Синонимҳои комил чист?

А) Синонимҳое, ки аз ҷиҳати маъно ба ҳам хеле наздиканд;*

Б) Синонимҳое, ки бо тобишҳои иловагии маъноӣ ва мавқеи истеъмолашон аз ҳам фарқ мекунанд;

С) Синонимҳои грамматикиро меғўянд;

Д) Калимаҳои дар навишт якхеларо меғўянд.

117. Синонимҳои услубӣ чист?

- А) Синонимҳое, ки бо тобишҳои иловагии маъноӣ ва мавқеи истеъмолашон аз ҳам фарқ мекунад;*
- Б) Синонимҳое, ки аз ҷиҳати маъно ба ҳам хеле наздиканд;
- С) Синонимҳои грамматикиро меғўянд;
- Д) Калимаҳои дар навишт якхеларо меғўянд.

118. Силсилаи синонимҳо гуфта чиро меноманд?

- А) Гурӯҳи калимаҳои синонимиро;*
- Б) Синонимҳое, ки аз ҷиҳати маъно ба ҳам хеле наздиканд;
- С) Синонимҳои грамматикиро меғўянд;
- Д) Калимаҳои дар навишт якхеларо меғўянд.

119. Синонимҳои луғавӣ чист?

- А) Ду ва зиёда калимаҳои бо яке аз маъноҳои луғавии худ ба ҳам наздик ва баъзан баробар, ки мансуби як гурӯҳи луғавию дастурӣ буда, аз ҳам бо тобишҳои дигари маъноӣ, мавридҳои истеъмол ва рангубори гуногуни эҳсосоти худ фарқ мекунад;*
- Б) Синонимҳое, ки аз ҷиҳати маъно ба ҳам хеле наздиканд;
- С) Синонимҳои грамматикиро меғўянд;
- Д) Калимаҳои дар навишт якхеларо меғўянд.

120. Силсилаи синонимӣ гуфта чиро меноманд?

- А) Маҷмӯи калимаҳои бо ҳам ҳамаъноро;*
- Б) Синонимҳое, ки аз ҷиҳати маъно ба ҳам хеле наздиканд;
- С) Синонимҳои грамматикиро меғўянд;
- Д) Калимаҳои дар навишт якхеларо меғўянд.

121. Синонимҳои мафҳумӣ (идеографӣ) чист?

- А) Синонимҳое, ки маъноҳои якхела ва ё ба ҳам наздикро ифода карда, ба як мафҳуми умумӣ далолат мекунад;*
- Б) Синонимҳое, ки аз ҷиҳати маъно ба ҳам хеле наздиканд;
- С) Синонимҳои грамматикиро меғўянд;
- Д) Калимаҳои дар навишт якхеларо меғўянд.

122. Синонимҳои услубӣ гуфта чиро меғўянд?

- А) Синонимҳое, ки аз рӯи нишонаҳои ба услубҳои гуногуни истеъмолии забон хос буданашон фарқ мекунад;*
- Б) Синонимҳое, ки аз ҷиҳати маъно ба ҳам хеле наздиканд;
- С) Синонимҳое, ки маъноҳои якхела ва ё ба ҳам наздикро ифода карда, ба як мафҳуми умумӣ далолат мекунад;*
- Д) Калимаҳои дар навишт якхеларо меғўянд.

123. Калима, ифода ё ибораҳое, ки гуфтанашон манъ аст ва ё дар заминаи таъсири хурофот, урфу одатҳои динӣ маҳдуд карда шудааст, чӣ ном дорад?

- А) Табу;*
- Б) Архаизм;
- С) Фраза;
- Д) Неологизм.

124. Таҳлили луғавӣ (лексикӣ) чист?

- А) Муайян намудани маънои калимаю доираи истеъмоли он, муносибати калима бо категорияҳои дигари луғавӣ, обуранги бадеии калима, сайри таърихии он;*
- В) Аз ҷумлаҳо калимаҳоро ҷудо намудан;
- С) Муайян намудани хусусиятҳои услубии калимаҳо;
- Д) Таърихи баромади калимаҳоро муайян кардан, доираи истеъмоли онро баррасӣ кардан.

125. Таркиби луғавии забон гуфта чиро мегӯянд?

- А) Маҷмӯи калимаҳо (лексика)-и ин ё он забон, аз ҷумла неологизмҳо (наввожаҳо), лексикаи шевагӣ, жаргонизмҳо, истилоҳот ва ғайраҳо;*
- В) Маҷмӯи калимаҳои навро;
- С) Маҷмӯи калимаҳои шевагиро;
- Д) Таърихи баромади калимаҳоро муайян кардан, доираи истеъмоли онро баррасӣ кардан.

126. Калимаҳои таркиби луғавии забон аз ҷиҳати дараҷаи истифодаву истеъмол ба ду кадом гурӯҳгурӯҳҳо тақсим мешаванд?

- А) Фаъол ва ғайрифавол;*
- В) Содда ва сохта;
- С) Кӯҳна ва нав;
- Д) Аз истеъмол баромада ва таърихи.

127. Луғати фавол чист?

- А) Калимаҳоеанд, ки ба ҳамаи соҳибони забон фаҳмоанд ва дар гуфтугӯи мардум ҳамеша озода истифода мешаванд;*
- В) Он луғатҳое, ки мо тез-тез истифода мебарем;
- С) Луғатҳое, ки бештар зиёиён ба қор мебаранд;
- Д) Аз истеъмол баромада ва таърихи.

128. Луғатҳои ғайрифавол гуфта чиро мегӯянд?

- А) Калимаҳои таърихии маҳфузшуда, архаизмҳо, калимаҳои нави истеъмолшаванда умумӣ нагардида, истилоҳоти илмӣ, калимаҳои мансуби пешаю ҳунар, ки дар доираи маҳдудии соҳибони забон истифода мешаванд;*
- В) Калимаҳои нав;
- С) Калимаҳое, ки ҳар рӯз истифода мебарем;
- Д) Калимаҳои аз истеъмол баромада ва таърихи.

129. Таърихи забон чист?

- А) як соҳаи илми забоншиносӣ, ки масъалаҳои гуногуни пайдоиш, ташаккул ва инкишофи забонро меомӯзад;*
- В) як соҳаи илми забоншиносӣ, ки масъалаҳои таърихи пайдоиши калимаҳоро меомӯзад;
- С) як соҳаи илми забоншиносӣ, ки таърихи забони тоҷикиро меомӯзад;
- Д) як соҳаи илми забоншиносӣ, ки калимаҳои кӯҳна ва таърихро меомӯзад.

130. Тоҷиҳои маъноӣ чист?

А) Тобиши маъной дар заминаи аз маънои аслий дур ва ба маънои нисбатан дигар кор фармуда шудани калимаҳо ба вучуд меояд;*

В) Маъном аслиикалима аст;

С) Маънои маҷозии калимаҳои таркиби забон;

Д) Тобиши маъной дар заминаи аз маънои аслий ба вучуд меояд.

131. Транскрипсия чист?

А) Тачдиди хаттии овоз, калимаҳою матнҳо тавассути ягон системаи алифбо;*

В) Тарҷимаи фонетикии матн;

С) Овозҳои забонро бо ҳарфҳо ифода намудан;

Д) Тобиши овозро ба рӯйхат гирифтани.

132. Транслитератсия гуфта чиро мегӯянд?

А) Аз як алифбо ба алифбои дигар (масалан, аз алифбои арабӣ ба тоҷикӣ) баргардонидани матнро гӯянд;*

В) Тачдиди хаттии овоз, калимаҳою матнҳо тавассути ягон системаи алифбо;

С) Тарҷимаи фонетикии матн;

Д) Овозҳои забонро бо ҳарфҳо ифода намудан.

133. Услубиёти синонимҳо гуфта чиро меноманд?

А) Калимаҳои ҳаммаъно аз ҷиҳати таносуби услубӣ фарқ дошта, аммо дар мавридҳои дигар шабеҳи якдигаранд;*

В) Тачдиди хаттии овоз, калимаҳою матнҳо тавассути ягон системаи алифбо;

С) Калимаҳои ҳаммаъно, ки дар забони адабии тоҷик ба кор мераванд;

Д) Калимаҳои услубан якхела.

134. Фонди асосии луғавии забон чист?

А) Қисми асосӣ ва устувори таркиби луғавии забонро гӯянд, ки калимаҳои аслию мабдаии забонро дар бар мегирад;*

Б) Калимаҳои ҳаммаъно аз ҷиҳати таносуби услубӣ фарқ дошта, аммо дар мавридҳои дигар шабеҳи якдигаранд;

С) Калимаҳои забони адабии тоҷик, ки ҳоло ар истеъмоланд;

Д) Калимаҳои ғаёли забони тоҷик.

135. Фразеология чиро меомӯзад?

А) Як қисми забоншиносӣ, ки маҷмӯи таркиб, ибора, ҷумлаҳои рехтаю устувор, қонуниятҳои инкишоф ва категорияҳои лингвистии онҳоро меомӯзад;*

Б) Илмест, ки дар бораи диалектҳои (лаҳча, шева) забони алоҳида баҳс мекунад ва хусусиятҳои савтию дастурӣ ва луғавии шеваҳоро меомӯзад;

В) Як соҳаи забоншиносӣ, ки таърихи пайдоиши калимаҳо, сохти мабдаӣ, вачҳи тасмия ва робитаи маъноии онҳоро меомӯзад;

Д) Калимаҳое, ки маънояшон маҳфуз мондааст, аммо қолаби калимасозияшон тағйир ёфтааст.

136. Ҳарф чист?

А) Аломати графикае, ки дар таркиби алифбои ин ё он забон барои ифодаи овозҳои нутқ (фонемаҳо) хизмат мекунад;*

Б) Дар талаффуз ҳадди охирини таҷзияи нутқи овозӣ;

В) Ҳадди охири ва воҳиди хурдтарини таҷзияи овози алоҳида;

D) Воҳиди нутқ, ки айнан вазифаи калимаи дигар – воҳиди дигари нутқро иҷро мекунад, яъне муодили он мебошад.

137. Шевашиносӣ чи гуна илм аст?

A) Илмест, ки дар бораи диалектҳои (лаҳҷа, шева) забони алоҳида баҳс мекунад ва хусусиятҳои савтию дастурӣ ва луғавии шеваҳоро меомӯзад;*

B) Калимаҳои шевагии забони тоҷикиро меомӯзад;

C) Сохти шеваҳои забонро меомӯзад;

D) Илмест дар бораи калимаҳои кӯхнаи забон.

138. Эвфемизм чист?

A) Дилкашу нарм ифода кардани мафҳуми ин ё он предмет ё ҳодисаю воқеа: ифодаи ҷозибанок ба ивази ифодаи дурушту дағал;*

B) Дағал ва нофорам ифода ёфтани калимаҳо;

C) Калимаҳои таърихӣ;

D) Илмест, ки калимаҳои аз истеъмол баромадаи забонро меомӯзад.

139. Экзотизмҳо чист?

A) Калима ва ибораҳое, ки аз забонҳои дигар дар гуфтори ин ё он маҳал иқтибос шудаанд;*

B) Калимаҳое, ки аз шеваҳои гуногуни забон гирифта шудааст;

C) Калимаҳои архаистии забон;

D) Калимаҳои умумистеъмоли забони тоҷикӣ.

140. Эмфаза гуфта чиро мегӯянд?

A) Ҷудо кардани қисми аз ҷиҳати маъно муҳими гуфтор тавассути оҳанг, такрор, ки ба суҳан ҷозибас медиҳад;*

B) Задаи калимаро мегӯянд;

C) Дар забон бисёр истифодабарии синонимҳоро мегӯянд;

D) Оҳиста ва заданок талаффуз гардидани баъзе калимаҳои таркиби луғавии забонро гӯянд.

141. Этимология чиро меомӯзад?

A) Як соҳаи забоншиносӣ, ки таърихи пайдоиши калимаҳо, сохти мабдаӣ, вачҳи тасмия ва робитаи маъноии онҳоро меомӯзад;*

B) Илм дар бораи тартиб додани луғатҳои мухталиф;

C) Як соҳаи забоншиносӣ, ки калимаҳои кӯхнаро меҳмӯзад;

D) Соҳаи забоншиносии, ки калимаҳои таърихию меомӯзад.

142. Антонимҳо гуфта чиро мегӯянд?

A) Калимаҳое, ки маъноҳои ба ҳам зид доранд;*

B) Калимаҳои якхеларо меноманд;

C) Калимаҳои маҷозиро мегӯянд;

D) Калимаҳои аз ҷиҳати маъно ба ҳам наздикро мегӯянд.

143. Арго чи гуна забон аст?

A) Забони махсуси баъзе гурӯҳҳои иҷтимоию касбӣ, ки аз таҳрифи унсурҳои як ё якчанд забонҳои табиӣ иборат аст;*

B) Калимаҳое, ки маъноҳои ба ҳам зид доранд;

C) Калимаҳои аз ҷиҳати маъно ба ҳам наздикро мегӯянд;

D) Калимаҳои маҷозиро мегӯянд.

144. Архаизмҳо чист?

- А) Унсурҳои забонии (калимаҳо, ифодаҳо) кўхнашудае, ки аз истеъмол баромадаанд;*
- В) Калимаҳое, ки маъноҳои ба ҳам зид доранд;
- С) Калимаҳои маҷозиро мегӯянд;
- Д) Забони махсуси баъзе гурӯҳҳои иҷтимоӣ касбӣ, ки аз таҳрифи унсурҳои як ё якчанд забонҳои табиӣ иборат аст.

145. Архаизмҳои луғавию калимасозӣ чист?

- А) Калимаҳое, ки маъноашон маҳфуз мондааст, аммо қолаби калимасозиашон тағйир ёфтааст;*
- В) Забони махсуси баъзе гурӯҳҳои иҷтимоӣ касбӣ, ки аз таҳрифи унсурҳои як ё якчанд забонҳои табиӣ иборат аст;
- С) Калимаҳое, ки маъноҳои ба ҳам зид доранд;
- Д) Унсурҳои забонии (калимаҳо, ифодаҳо) кўхнашудае, ки аз истеъмол баромадаанд.

146. Архаизмҳои луғавию савтӣ чист?

- А) Калимаҳое, ки маънои пешинаашон маҳфуз мондааст, қолаби овозиашон тағйир ёфтааст;*
- В) Калимаҳое, ки маъноашон маҳфуз мондааст, аммо қолаби калимасозиашон тағйир ёфтааст;
- С) Забони махсуси баъзе гурӯҳҳои иҷтимоӣ касбӣ, ки аз таҳрифи унсурҳои як ё якчанд забонҳои табиӣ иборат аст;
- Д) Калимаҳое, ки маъноҳои ба ҳам зид доранд.

147. Архаизмҳои луғавӣ чиро мефаҳмонад?

- А) Калимаҳои кўхнашуда – аз истеъмол баромадае, ки дар забони муосир муродифҳои худро доранд;*
- В) Калимаҳои навро мегӯянд;
- С) Калимаҳои таърихро мегӯянд;
- Д) Калимаҳои камистеъмолро мегӯянд.

148. Архаизмҳои семантикӣ чист?

- А) Калимаҳое, ки дар забони муосир маҳфуз мондаанду маънои аввала-пешинаашон аз истифода мондааст;*
- В) Калимаҳои навро мегӯянд;
- С) Калимаҳои камистеъмолро мегӯянд;
- Д) Калимаҳои таърихро мегӯянд.

149. Асос гуфта чиро мегӯянд?

- А) Қисми асосии калима, ки бо он маънои луғавии моддӣ алоқаманд буда, пеш аз морфемаҳои шаклсоз (анҷомаҳо) қарор дорад;*
- В) Қисми асосии ҷумларо мегӯянд;
- С) Дар ҷумлаҳо калимаҳои маънобардорро мегӯянд;
- Д) Қисми асосии калима, ки бо он маънои луғавӣ надорад.

150. Варваризм чист?

- А) Калимаи ё ифодаи иқтибосие, ки бо сабабҳои мутобиқ нашудан дар забони иқтибосгиранда ба иллати мушкilotи дастурӣ ҳазм нашудаанд;*

- В) Калимаҳои кӯхнаи таркиби луғавии забон;
- С) Калимаҳои аз истеъмол бромада;
- Д) Калимаҳои умумистеъмолии таркиби луғавии забон.

151. Вариантҳои воҳидҳои фразеологӣ чист?

- А) Вариантҳои воҳиди фразеологӣ қолабҳои аркибан тағйирёфтаи ҳамон як фразеологизм мебошанд ва аз ҳамдигар, пеш аз ҳама, аз инвариант – асоси қолабии фразеологизм бо чанд чузъ, ё унсури грамматикӣ худ фарқ мекунад;*
- В) Синонимия дар фразеология;
- С) Ба якҷанд маъно истифода бурда шудани як ибораи фразеологӣ;
- Д) Ба ҳам мучобил омадани маъноҳои як ё якҷандриантиҳои фразеологӣ.

152. Вариантҳои морфемаҳои гуфта чиро мегӯянд?

- А) Анвои гуногуни морфема (пешванду пасвандҳо), ки аз ҷиҳати таркиби овозӣ фарқ мекунад;*
- В) Синонимияро дар лексикология мегӯянд;
- С) Дар чандин маъно кор фармуда шудани як морфемаро гӯянд;
- Д) Сермаъногии морфемаҳоро гӯянд.

153. Вулгаризм гуфта чиро мегӯянд?

- А) Калима ва ифодаҳои дағалу гӯшхароше, ки аз доираи лексикаи забони адабӣ берун меистанд;*
- В) Калимаҳои кӯхнаи таркиби луғавии забон;
- С) Калимаҳои аз истеъмол бромада;
- Д) Калимаҳои умумистеъмолии таркиби луғавии забон.

154. Диалект чист?

- А) Як навъи забони умумихалқӣ, ки дар байни гурӯҳҳои ками мардум, дар ҳудуди ба ҳамдигар алоқаманд истифода бурда мешавад;*
- В) Калимаҳои кӯхнаи таркиби луғавии забон;
- С) Калимаҳои аз истеъмол бромада;
- Д) Калимаҳои умумистеъмолии таркиби луғавии забон.

155. Диалектизмҳо чист?

- А) Калимае, ки аз шеваю лаҳҷаҳои гуногун дар забони адабиёти бадеӣ ҳамчун воситаҳои муайяни услубӣ: барои ба вучуд овардани обуранги хоси ин ё он маҳал, барои тавсифи нутқи персонажҳо истифода мешаванд;*
- В) Як навъи забони умумихалқӣ, ки дар байни гурӯҳҳои ками мардум, дар ҳудуди ба ҳамдигар алоқаманд истифода бурда мешавад;
- С) Калима ва ифодаҳои дағалу гӯшхароше, ки аз доираи лексикаи забони адабӣ берун меистанд;
- Д) Ибораҳои рехтаю устуворе, ки хоси лаҳҷаҳои ҷудогонаанд.

156. Диалектизмҳои фразеологӣ гуфта чиро мегӯянд?

- А) Ибораҳои рехтаю устуворе, ки хоси лаҳҷаҳои ҷудогонаанд;*
- В) Як навъи забони умумихалқӣ, ки дар байни гурӯҳҳои ками мардум, дар ҳудуди ба ҳамдигар алоқаманд истифода бурда мешавад;
- С) Калима ва ифодаҳои дағалу гӯшхароше, ки аз доираи лексикаи забони адабӣ берун меистанд;

Д) Ибораҳои рехтаи устуворе, ки хоси лаҳҷаҳои ҷудогонаанд.

157. Жаргон чист?

А) забоне, ки аз унсурҳои тағйири шаклкардаи як ё якчанд забонҳои табиӣ иборат буда, бештар дар муомилоти гуфтори шифоҳии гурӯҳҳои ҷудогонаи иҷтимоӣ кор фармуда мешавад;*

В) Калимаҳои кӯҳнаи таркиби луғавии забон;

С) Калимаҳои аз истеъмол бромада;

Д) Калимаҳои умумистеъмолии таркиби луғавии забон.

158. Историзмҳо чист?

А) Калимаи ифодаҳои таърихӣ, ки манбаи материалии онҳо кайҳо барҳам хӯрдааст;*

В) Як навъи забони умумихалқӣ, ки дар байни гурӯҳҳои ками мардум, дар ҳудуди ба ҳамдигар алоқаманд истифода бурда мешавад;

С) Калима ва ифодаҳои дағалу ғӯшхароше, ки аз доираи лексикаи забони адабӣ берун меистанд;

Д) Ибораҳои рехтаи устуворе, ки хоси лаҳҷаҳои ҷудогонаанд.

159. Калимаҳои аморфӣ чист?

А) Калимаҳое, ки ягон категорияи морфологӣ надоранд. Аз ин рӯ, чунин калимаҳоро ба ин ё он ҳиссаи нутқ нисбат намедиҳанд;*

В) Калимаҳо аз воҳидҳои асосию муҳимтарини забон буда, дар қиёси воҳидҳои дигари забон бо мустақилияти бештари худ фарқ карда, дар қолабҳои овозии устувор системаи маъноҳои гуногунро ифода меkunанд;

С) Вожаҳои гуфтугӯӣ дар муомилоти ҳаррӯза, мавриди сӯҳбатҳои муқаррарию одӣ ва муносибатҳои маҳрамонаи одамон ба кор бурда мешаванд;

Д) Як навъи забони умумихалқӣ, ки дар байни гурӯҳҳои ками мардум, дар ҳудуди ба ҳамдигар алоқаманд истифода бурда мешавад.

160. Калимаҳои гуфтугӯӣ чист?

А) Вожаҳои гуфтугӯӣ дар муомилоти ҳаррӯза, мавриди сӯҳбатҳои муқаррарию одӣ ва муносибатҳои маҳрамонаи одамон ба кор бурда мешаванд;*

В) Як навъи забони умумихалқӣ, ки дар байни гурӯҳҳои ками мардум, дар ҳудуди ба ҳамдигар алоқаманд истифода бурда мешавад;

С) Калимаҳо аз воҳидҳои асосию муҳимтарини забон буда, дар қиёси воҳидҳои дигари забон бо мустақилияти бештари худ фарқ карда, дар қолабҳои овозии устувор системаи маъноҳои гуногунро ифода меkunанд;

Д) Калимаҳое, ки ягон категорияи морфологӣ надоранд. Аз ин рӯ, чунин калимаҳоро ба ин ё он ҳиссаи нутқ нисбат намедиҳанд.

161. Калимаҳои сермахсул гуфта чиро мегӯем?

А) Калимаҳое, ки дар гуфтугӯӣ мардум ҳамеша ва ҳаррӯза истифода мешаванд, то андозае оммафаҳманд;*

В) Калимаҳое, ки ба ҷузъҳои маънодор – морфемаҳо ҷудо намешаванд;

С) Калимаҳое, ки бо ёрии пешванду пасвандҳо аз калимаҳои содаи асосҳои феълӣ сохта мешаванд;

Д) Калимаҳое, ки кўҳна буданашон аён мешаванд, гурӯҳи ғайри фаъоли таркиби луғавии забонро ташкил медиҳанд.

162. Калимаҳои каммаҳсул чист?

А) Калимаҳое, ки кўҳна буданашон аён мешаванд, гурӯҳи ғайри фаъоли таркиби луғавии забонро ташкил медиҳанд;*

В) Калимаҳое, ки бо ёрии пешванду пасвандҳо аз калимаҳои содаю асосҳои феълӣ сохта мешаванд;

С) Калимаҳое, ки ба ҷузъҳои маънодор – морфемаҳо ҷудо намешаванд;

Д) Калимаҳое, ки дар гуфтугӯи мардум ҳамеша ва ҳаррӯза истифода мешаванд, то андозае оммафаҳманд.

163. Калимаҳои сода гуфта чи гуна калимаҳоро мегӯем?

А) Калимаҳое, ки ба ҷузъҳои маънодор – морфемаҳо ҷудо намешаванд;*

В) Калимаҳое, ки дар гуфтугӯи мардум ҳамеша ва ҳаррӯза истифода мешаванд, то андозае оммафаҳманд;

С) Калимаҳое, ки бо ёрии пешванду пасвандҳо аз калимаҳои содаю асосҳои феълӣ сохта мешаванд;

Д) Калимаҳое, ки кўҳна буданашон аён мешаванд, гурӯҳи ғайри фаъоли таркиби луғавии забонро ташкил медиҳанд.

164. Калимаҳои сохта гуфта чи гуна калимаҳоро мегӯем?

А) Калимаҳое, ки бо ёрии пешванду пасвандҳо аз калимаҳои содаю асосҳои феълӣ сохта мешаванд;*

В) Калимаҳое, ки ба ҷузъҳои маънодор – морфемаҳо ҷудо намешаванд;

С) Калимаҳое, ки кўҳна буданашон аён мешаванд, гурӯҳи ғайри фаъоли таркиби луғавии забонро ташкил медиҳанд;

Д) Калимаҳое, ки дар гуфтугӯи мардум ҳамеша ва ҳаррӯза истифода мешаванд, то андозае оммафаҳманд.

165. Калимаҳои умумистеъмол чист?

А) Маҷмӯи чунин калимаҳои забони адабӣ, ки дар ҳама мавриди нутқ, чи нутқи хаттӣ ва шифохӣ, чи услуби баланд ва чи услуби паст ба қор бурда мешавад;*

В) Калимаҳое, ки бо ёрии пешванду пасвандҳо аз калимаҳои содаю асосҳои феълӣ сохта мешаванд;

С) Калимаҳое, ки кўҳна буданашон аён мешаванд, гурӯҳи ғайри фаъоли таркиби луғавии забонро ташкил медиҳанд;

Д) Калимаҳое, ки ба ҷузъҳои маънодор – морфемаҳо ҷудо намешаванд.

166. Лексика чист?

А) Маҷмӯи калимаҳои забон, таркиби луғавии забон;*

В) Калимаҳои умумистеъмоли забон;

С) Шакли хаттии овоз;

Д) Асоси таркиби луғавии забон.

167. Луғати ҷаппа ҷӣ гуна луғат аст?

А) Луғате, ки дар он тартиби алифбоии мавод нигоҳ дошта мешавад, аммо аз рӯи аввал не, балки интиҳои калима;*

В) Луғати калимаҳои аз истеъмол баромада;

- С) Луғати тафсирии як забон;
- Д) Луғати калимаҳои иқтибосии як забон.

168. Мафҳум чист?

- А) Ифода, маънои тасаввуркардашуда, ки дар асоси ҳаёлот, андеша ба вучуд омадааст; маънои амиқи предметӣ надошта; ифодаи ҳаёлий, тасаввурӣ аст;*
- В) Чизи фаҳмо;
- С) Калимаҳое, ки маънои муайян доранд;
- Д) Калимаҳои таркиби луғавии забон.

169. Омографҳо чист?

- А) Калимаҳое, ки аз ҷиҳати навишту имло ба ҳамдигар монанд буда, бо ягон унсури талаффузашон аз ҳам фарқ мекунад;*
- В) Антонимҳоро мегӯянд;
- С) Калимаҳои синонимии забон;
- Д) Калимаҳои талаффузашон якхела.

170. Омонимияи воҳидҳои фразеологӣ гуфта чиро мегӯянд?

- А) Ду ва ё зиёда воҳидҳои фразеологӣ аз ҷиҳати шакл ва талаффуз ба ҳам монанд, вале аз бобати маъно гуногун;*
- В) Воҳидҳои фразеологӣ ба ҳам зидро мегӯянд;
- С) Воҳидҳои фразеологӣ ҳаммаъно;
- Д) Вариантноки дар фразеология.

171. Омонимҳо гуфта чиро мегӯем?

- А) Калимаҳое, ки бо сохти овозии худ ба ҳам баробаранд ё қаробат доранд;*
- В) Калимаҳои муқобилмаъноро мегӯянд;
- С) Калимаҳои синонимии забон;
- Д) Калимаҳои талаффузашон ҳархеларо мегӯянд.

172. Омофонҳо чи гуна калимаҳоянд?

- А) Ба ҳам монанд шудан ва ё наздик шудани талаффузи овозҳои ҷудогонаи калимаҳо дар мавқеъҳои муайяни фонетикӣ омофонҳоро ба вучуд меоваранд;*
- В) Калимаҳои муқобилмаъноро мегӯянд;
- С) Калимаҳои синонимии забон;
- Д) Калимаҳои талаффузашон ҳархеларо мегӯянд.

173. Ономастика чист?

- А) Бахши забоншиносиро гӯянд, ки ба омӯзишу таҳқиқи ҳамаи анвоъ ва шаклҳои исмҳои хос машғул аст;*
- В) Бахши забоншиносӣ, ки калимаҳои муқобилмаъноро меомӯзад;
- С) Калимаҳои синонимии забон;
- Д) Калимаҳои талаффузашон ҳархеларо мегӯянд.

174. Орфоэпия чист?

- А) Маҷмӯи қоидаҳои талаффузи адабии ин ё он забони милли, ки ягонагии сохти овозии онро таъмин мекунад;*
- В) Бахши забоншиносиро гӯянд, ки ба омӯзишу таҳқиқи ҳамаи анвоъ ва шаклҳои исмҳои хос машғул аст;

С) Ба ҳам монанд шудан ва ё наздик шудани талаффузи овозҳои ҷудогонаи калимаҳо дар мавқеъҳои муайяни фонетикӣ омофонҳоро ба вучуд меоваранд;

Д) Бахши забоншиносӣ, ки калимаҳои муқобилмаъноро меомӯзад.

175. Паронимҳо чи гуна калимаҳоянд?

А) Ду ва зиёда калимаҳои аз бобати таркиби овозӣ ба ҳам наздик, вале аз ҷиҳати ифодаи маъно ба кулӣ фарқкунанда;*

В) Бахши забоншиносиро гӯянд, ки ба омӯзишу таҳқиқи ҳамаи анвоъ ва шаклҳои исмҳои хос машғул аст;

С) Ба ҳам монанд шудан ва ё наздик шудани талаффузи овозҳои ҷудогонаи калимаҳо дар мавқеъҳои муайяни фонетикӣ омофонҳоро ба вучуд меоваранд;

Д) Бахши забоншиносӣ, ки калимаҳои муқобилмаъноро меомӯзад.

176. Реша чист?

А) Ҳиссаи маънидор, қисми асосии калима, ки ба дигар ҳисаҳои (морфемаҳои) мафҳуми мустақилдошта тақсим намешавад;*

В) Бахши забоншиносиро гӯянд, ки ба омӯзишу таҳқиқи ҳамаи анвоъ ва шаклҳои исмҳои хос машғул аст;

С) Ба ҳам монанд шудан ва ё наздик шудани талаффузи овозҳои ҷудогонаи калимаҳо дар мавқеъҳои муайяни фонетикӣ омофонҳоро ба вучуд меоваранд;

Д) Бахши забоншиносӣ, ки калимаҳои муқобилмаъноро меомӯзад.

177. Қатори рехтаҳои фразеологиро нишон диҳед:

А) аз девор сояи касеро тарошидан*

В) арақи чабин, аз рӯи об баромадан

С) марги муш, заҳри мор

Д) ғам хӯрдан, афсӯс хӯрдан

178. Калимаҳои антонимро номбар кунед:

А) нукта, нукта

В) нӯшидан, хӯрдан

С) рафтан, истодан*

Д) гирифтани, омадан

179. Кадоми ин калимаҳо сермаъноанд:

А) қишлоқ, ноҳия, туман

В) сар, чашм, даст*

С) шеър, ашъор, шоир

Д) хабар, чонишин

180. Микдори калимаҳои эзоҳшавандаи «Ғиёс-ул-луғот»-ро муайян кунед:

А) зиёда аз 17 ҳазор калима*

В) 12 ҳазор калима

С) 14 ҳазор калима

Д) 16 ҳазор калима

181. Микдори калимаҳои эзоҳшавандаи фарҳанги забони тоҷикиро муайян кунед:

- A) 45 ҳазор калима*
- B) 40 ҳазор калима
- C) 42 ҳазор калима
- D) 35 ҳазор калима

182. Фарҳанг забони тоҷикӣ бори аввал кай нашр шудааст?

- A) соли 1969*
- B) соли 1965
- C) соли 1964
- D) соли 1960

183. Қатори луғатҳои энсиклопедиро муайян кунед:

- A) фарҳанги адабиёт ва санъат*
- B) фарҳанги ибораҳои рехта
- C) фарҳанги забони тоҷикӣ
- D) фарҳанги калимаҳои синонимӣ

184. Диалектизмҳои этнографиро нишон диҳед:

- A) ошхӯракон, чиллагурезон*
- B) нонсандуқ, чумча
- C) гап, шӯридан
- D) қаймоқ, остинча

185. Кадоми ин калимаҳо вулгаризманд:

- A) рӯй, чехра, рухсора
- B) башара сумот*
- C) ҳар доим, ҳар вақт
- D) шахс, боз, хома

186. Фарҳанги ибораҳои рехта аз тарафи кадом олим тартиб дода шудааст:

- A) М. Фозилов*
- B) Р.Ғаффоров
- C) Н. Маъсумӣ
- D) Р. Эгамбердиев

187. Фразеология бо кадом бобҳои забон алоқа доранд:

- A) бо лексикология*
- B) бо фонология
- C) бо фонетика
- D) бо калимасозӣ

188. Неологизмҳоро нишон диҳед:

- A) телеграмм, коронавирус*
- B) сир, асрор
- C) деҳа, русто
- D) қиёфа, афт

189. Кадоми ин калимаҳо ўзбекианд:

- A) бутун, бой*
- B) дебо, деҳа
- C) ишқ, шеър

D) китоб, посбон

190. Калимаҳои иқтибосии арабиро нишон диҳед:

A) фоида, мактаб*

B) дониш, шиносӣ, ошноӣ

C) сар, калла, дил, пой

D) адабиётшинос забоншинос

191. Ба таркиби луғавии забон кадом калимаҳо дохил мешаванд:

A) ҳамаи калимаҳои забон*

B) калимаҳои сохта

C) калимаҳои содда

D) калимаҳои мураккаб

192. Кадоми ин калимаҳо ба фонди асосии луғавӣ дохил мешаванд?

A) омадан, дидан, рафтани*

B) қозӣ, амир

C) домӯлло, нимғам, пичӣ

D) ҷӯбдаст, бурс

193. Роҳи дуҷуми пайдо шудани синонимҳо

A) Калимаҳои худӣ бо калимаҳои иқтибосӣ*

B) бо роҳи омонимӣ

C) бо роҳи паронимӣ

D) бо роҳи шаклсозӣ

194. Роҳи яҷуми пайдо шудани синонимҳо

A) бо роҳи калимасозӣ*

B) бо роҳи паронимӣ

C) дар натиҷаи шаклсозӣ

D) маъноӣ маҷозӣ гирифтани калимаҳо

195. Кадоми ин калимаҳо синоним шуда метавонанд:

A) ҳар доим, ҳар вақт*

B) рафтани, дидани

C) чашм, дил, сар

D) шахс, боз, ҳома

196. Кадом ин калимаҳо сермаъноанд?

A) сар, чашм, даст*

B) қишлоқ, ноҳия, туман

C) шеър, ашъор, шоир

D) ҳабар, ҷонишин

197. Дар таҳлили лексикӣ асосан кадом ҷиҳати калима ба эътибор гирифта мешавад:

A) барномаи калима ва маъноӣ он*

B) сохти калима

C) ҷиҳати услубӣ он

D) таркиби овозӣ он

198. Лексикология бо кадом қисматҳои забоншиносӣ алоқа дорад:

A) бо лексикография*

- В) бо морфология
- С) бо синтаксис
- Д) бо услубшиносӣ

199. Лексикология ва вазифаи он

- А) таркиби луғавии забонро меомӯзад*
- В) сохти ибораро меомӯзад
- С) калимасозиро меомӯзад
- Д) овозҳои нутқро меомӯзад.

200. Дар кадом ҳолат исмро бо ҳарфи калон навишта, дар ноҳунак мегиранд ?

- А. агар ному насаб ва таҳаллуси одамонро ифода кунад
- В. агар номи органҳои давлатиро ифода кунад
- *С.. агар номи асарҳо ва рӯзномаю мачаллаҳоро ифода кунад.
- Д. агар номи мафҳумҳоро ифода кунад.

ГЛОССАРӢ

Забоншиносӣ (аз порсӣ: زبانشناسی) Лингвистика (аз лотинӣ: Linguistica), илм дар бораи забони инсон буда, қонуни мавҷудият ва инкишофи таърихии онро меомӯзад. Забоншиносии ҳозира серсоҳа ва бо дигар соҳаҳои улуми гуманитарӣ алоқаманд аст. Забоншиносии умумӣ умдатарин қонуниятҳои инкишоф ва мавҷудияти забонҳоро таҳқиқ мекунад. Забоншиносии хусусӣ бошад, забонҳои алоҳида ё гурӯҳи забонҳоро мавриди омӯзиш қарор медиҳад.

Фонетика ва **фонология** — системаи овозҳоро меомӯзад.

Грамматика (**морфология** ва **синтаксис**) - сохти калима ва ҷумларо меомӯзад.

Лексикология ва **лексикография** — таркиби луғавиро меомӯзад.

Фразеология — ибораву калимаҳои рехтаро меомӯзад.

Этимология — баромад ва инкишофи калимаҳоро меомӯзад.

Ономастика (**антропонимика** ва **топонимика**) — исмҳои хосро меомӯзад.

Палеография — таърихи хатро меомӯзад.

Аксентология (аз лотинии *accentus* зада ва юнони *logos* – калима, таълимот) – як баҳши забоншиносӣ, ки табиату моҳияту функсияи зада ва падидаҳои марбути задаро меомӯзад.

Аксентуатсия. 1. Тавассути зада ҷудо кардани унсурҳои ҷудогонаи калимаю фраза – ҷумла. 2. Системаи (низоми) зада дар забонҳои ҷудогона ё гурӯҳи забонҳои хеш). 3. Ифодаи зада дар матни хаттӣ.

Актуализатсия (аз лотинии *actualis* - фаъл). Амалӣ сохтани хусусиятҳои имконпазири унсурҳои забонӣ дар нутқ, мутобиқату мувофиқати онҳо ба талаботи вазъи мушаххаси нутқ.

Антитеза (юнонии *antithesis* – зиддият, муқобилгузорӣ). Як тарзи услубӣ, ки дар он мафҳумҳо, фикрҳо ва ё образҳои зид бо ҳам муқоиса карда мешаванд. Антитеза таъсири эҳсосию эмотсионалии нутқро пурзӯр намуда, андешаю фикри муайяноро махсус таъкид менамояд. Ҷамчунин антитеза тарзи ифодаи услубие, ки бо роҳи муқобилгузорию мафҳумҳо, андешаҳо, образҳо мақсади аввал пурқувват карда мешавад: Буда доно – нобуда нодон. Чунин тарзи ифода бештар дар заминаи ифодаҳои антонимӣ ба вуҷуд меояд: Падар ба ин дараҷа разил, духтар ба ин дараҷа поквичдон ва ҳалим; падар ба ин дараҷа бераҳм, духтар ба ин дараҷа ғамхор ва раҳмдил?! (Ҷ.И.).

Антифразис (юнонии *anti* – зид, муқобил ва *frazis* – ибора). Хилофу зидди ибора, калима. Истифодаи калима, ибора дар маънои муқобил ва маҷозияш. Антифраз одатан дар нутқу суханронии киноявӣ ва рамзӣ зоҳир мегардад.

Антонимия. Навъи муносибатҳои маъноии воҳидҳои луғавӣ, ки дорои маъноҳои муқобилу гуногунанд. Антонимия ҳамчун категорияи луғавию маъноии низомии забон яке аз хусусиятҳои ҷомеаи забон мебошад. Вай ба ҳамаи забонҳо хос буда, воҳидҳои он дорои хосияти сохтори умумии муқобилмаъно дар таснифоти семантикии калимаҳои зидмаъно – антонимҳо мебошад.

Антонимияи воҳидҳои фразеологӣ. Боҳамзидшавии маъноҳои ҷудогонаи як воҳиди фразеологӣ, ё ду ва зиёда ифодаҳои рехтаи гуногун падидаи антонимияи фразеологиро ба вучуд меорад. Хусусияти ин навъ фразеологизмҳо ифодаи маъноҳои ҳамдигар мебошад. Масалан, ибораи «баҳо доштан» ду маъно ба ҳам зидро ифода мекунад: 1) бебаҳо будан; ивазнашаванда, аълодараҷа будан ва 2) арзише надоштан, беҳудаю нолозим будан.

Дар таркиби воҳидҳои фразеологии гуногуни антонимӣ калимаҳои зидмаъно ва воситаҳои грамматикӣ антонимиро мушоҳида мекунем. Чунончи, ифодаи «дили васеъ» ва «дили танг», «аз по афтодан» ва «ба по хестан» маҳз дар заминаи антонимҳои лексикӣ муқобилмаъно шудаанд. Воҳидҳои фразеологии сермаъно, одатан, бо ҳар як маънои ҷудогонаи худ бо фразеологизмҳои дигар муносибати антонимӣ пайдо карда метавонанд.

Антонимҳо (аз юн. *anti* – зид + *onyma* – ном). Калимаҳое, ки маъноҳои ба ҳам зид доранд. Бунёди антонимҳоро мавҷудияти аломати сифатие ташкил мекунад, ки каму зиёд буда метавонад: хурд – калон, наздик – дур, гарм – хунук, дӯст – душман. Антонимия чун падидаи сермаъноӣ (полисемия) ва синонимия тамоми сатҳҳои забонро дар бар мегирад. Аз ин рӯ, ба ҷуз антонимияи луғавӣ ё худ антонимҳо боз антонимҳои фразеологӣ, морфологӣ, синтаксисиро ҷудо кардаанд. Ҷиҳати муҳими калимаҳои зидмаъно сохтори онҳост. Калимаҳои антонимӣ дар доираи як гурӯҳи луғавию дастурии калимаҳо вучуд доранд, яъне мансуби як ҳиссаи нутқанд: сифат бо сифат: дароз – кӯтоҳ, гарм – хунук; феъл бо феъл: рафтан – омадан, гирифтан – додан. Калимаҳои зидмаъно бо сохтори сарфӣ худ низ дар бисёр мавридҳо бо ҳам мувофиқанд: шаб – рӯз, мард – зан (калимаҳои сода); шабона – рӯзона, тобистон – зимистон (калимаҳои сохта); хурдсол – калонсол, пирамард – пиразан (калимаҳои мураккаб). Гурӯҳи муайяни антонимҳо ҷуфтистеъмоланд: зеру забар, обу оташ, буду набуд, доду гирифт.

Артикулятсия (аз лот. *Articulatiolarticulare* – сареху бурро талаффуз кардан) – маҷмӯи ҳаракатҳои узвҳои талаффуз ҳангоми тавлиди (ба вучуд омадани) овозҳои нутқ. Марҳалаҳои артикулятсия – талаффузи овоз инҳоянд: а) омодагии узвҳои нутқ барои талаффузи ин ё он овоз (экскурсия); б) талаффузи овоз; в) ба ҳолати аввалиашон баргаштани узвҳои нутқ (рекурсия). Дар фонетика артикулятсияро ҳамчун аломатҳои фонетикӣ овозҳо меомӯзанд.

Архаизмҳои луғавию калимасозӣ. Калимаҳое, ки маъноашон маҳфуз мондааст, аммо қолаби калимасозиашон тағйир ёфтааст: падандар (падарандар), падид (падидор).

Архаизмҳои луғавию савтӣ. Калимаҳое, ки маънои пешинаашон маҳфуз мондааст, қолаби овозиашон тағйир ёфтааст: Урупо, Аврупо (Европа), Амрико (Америка), Ёкутистон (Якутия).

Архаизмҳои луғавӣ. Калимаҳои кӯҳнашуда – аз истеъмол баромадае, ки дар забони муосир муродифҳои худро доранд: абӯ – падар, сулук – роҳ, равиш,

тааб – ранч, падруд – видоъ, ангубин – асал, гўлахй – алавмон, шигифт – хайрат, тааччуб.

Архаизмҳои семантикӣ (маъноӣ). Калимаҳое, ки дар забони муосир маҳфуз мондаанду маънои аввала-пешинашон аз истифода мондааст. Коргар – муассир, асаркунанда; чома – ҳама гуна матои нодӯхта. Ҳоло коргар ба маънои коркун ва чома ба маънои либоси пахтагини рӯйпӯш истифода мешавад. Теъдоди муайяни калимаҳои аслан тоҷикӣ бо калимаҳои иқтибосии арабӣ ҳаммаъною муродиф шуда кўҳна шудаанд: падруд-видоъ, пайк-қосид, пизишк-табиб. Ситабр – ғафс, дағал, висоқ – банд, қайд; вир – ёд, ҳофиза, дасам – равған, чарбу.

Асос. Қисми асосии калима, ки бо он маънои луғавии моддӣ алоқаманд буда, пеш аз морфемаҳои шаклсоз (анҷомаҳо) қарор дорад; воҳиди сатҳи дуҷуми морфологӣ, ки ҳангоми таҳлили сохтори калима зарур аст. Бандак ва вандҳои шаклсоз ғурӯғузур шаванд ҳам, маънои луғавии калима тағйир намеёбад: падари ман, падарам, падарон, мехон-ам, ме-хон-й, ме-хон-ад. Дар забони тоҷикӣ ин гуна асосҳо мавҷуданд: 1) Асосҳои содаю рехта. Асосҳое, ки ба реша баробар буда, аз онҳо вандҳои мустаъмали имрӯзаро ҷудо кардан мумкин нест: кўча, даст, сафед, сурх, ду, чор; хокистар, гиребон, мусича, душман, шўрбо, меҳмон... 2) Асосҳои сохта, ки бо пешванду пасвандҳо сохта шудаанд: нохост, нодон, ҳамзабон, даста, кўза, хонагӣ, хонадон, даҳум, бистум. Асоси сохта аз реша ва пешванду пасванд ташкил ёфта (панҷ-а, хирад-манд, но-дон, ҳам-шир-а) ба таркиби луғавӣ дохил мешавад ва дар калимасозии исмҳои мураккаб Асоси рехта нисбат ба Асоси сохта мустаъмалтар аст.

Бадалшавӣ - ҳодисаи ба ҳамдигар табдил шудани овозҳои нутқ дар таркиби як калима дар мавридҳои истеъмоли он. Ҳамаи бадалшавиҳо ба шароитҳои гуногуни фонетикӣ алоқаманданд, аммо вобаста ба гузашти замон вобастагии онҳо ба ҳолатҳои фонетикӣ аз байн меравад ва бадалшавӣ аз рӯйи анъана сурат мегирад. Ду навъи бадалшавиро фарқ мекунад: аз бадалшавии анъанавӣ ё таърихӣ ва б) бадалшавии зинда. Дар бадалшавии таърихӣ садонокҳо ҳамсадоҳо иштирок мекунад: 1. Бадалшавии садонокҳо: у//а: бурд-бар, пухт-паз; у//о: супурд-супор, буд-бош, намуд//намо; ў//у: шўй-шуст, гўй-гуфт. 2. Бадалшавии ҳамсадоҳо: з//хт: дўз-дўхт, сўз-сўхт, соз-сохт; в//ф: ков-кофт, рав-рафт; р/шт: дор-дошт, гузор-гузошт. Бадалшавии зинда ё фонетикӣ ду навъ дорад: а) бадалшавии ҳамнишинӣ дар натиҷаи мутобиқату мувофиқати фонемаҳои ҳамнишин ба вучуд меояд, ки он натиҷаи падидаи монандшавӣ мебошад: зудтар [зуттар], афғон [авғон], аз сар [ассар], аз худ [асхуд]; б) бадалшавии мавқеӣ ба мавқеи ҳамсадо дар калима ва омилҳои дигари талаффуз вобаста аст: кабуд [кабут], санчид [санчит].

Варваризм (аз юнонии barbarismos) – калимаи ё ифодаи иқтибосие, ки бо сабабҳои мутобиқ нашудан дар забони иқтибосгиранда ба иллати мушкilotи дастурӣ ҳазм нашудаанд: маҷам, ффрау, денди, хобби. Варваризмҳо, одатан, барои нишон додани хусусиятҳои нутқи ин ё он персонажи аҷнабӣ, урфу одат, хулқу хў ва амсоли инҳо қор фармуда

мешаванд. Мисол аз забони японӣ: Ген баку хан тай! – Нест бод бомбаи атомӣ! Ҳой во бан зай! – Поянда бод сулҳ! (А.Д.).

Воҳидҳои фонетика – маҷмӯи воситаҳои овозие, ки ҷиҳати овозии воҳидҳои маънодори забонро меомӯзанд.

Воҳидҳои фразеологӣ - фразеология (аз юнонии Phrasis – ифода ва logos – калима, таълимот) – 1) фасли забоншиносӣ, ки таркиби фразеологии забонро меомӯзад; 2) маҷмӯи фразеологияҳои ин ё он забон. Фразеология воҳидҳои забониеро фаро мегирад, ки аз пайвасти ду ва ё бештар аз ду калима иборат буда, таркибан устувор ва тағйирнопазиранд.

Вулгаризм (аз латинии vulgaris – авомона, омиёна). Калима ва ифодаҳои дағалу ғўшхароше, ки аз доираи лексикаи забони адабӣ берун меистанд.

Диалект (аз юнонии Dialektos – гуфтугӯ, шева, лаҳча). Як навъи забони умумихалқӣ, ки дар байни гурӯҳҳои ками мардум, дар ҳудуди ба ҳамдигар алоқаманд истифода бурда мешавад. Диалектҳои минтақавӣ (территориявӣ) ҳамеша ҷузъи куллии ин ё он забонанд ва муқобили ҳамдигар қарор дошта, бо як силсила хосиятҳои забониашон муттаҳид мешаванд. Тафовутҳои шевагӣ дар сохтори оловзӣ, грамматика, калимасозӣ ва лексика ба назар мерасанд. Диалект аз ҷиҳати ҳудуди паҳншавиаш ба шеваю лаҳчаҳо ҷудо мешавад. Лаҳча метавонад чандин шевахоро дар бар гирад. Диалекти ҳунарманди як навъи диалекти сотсиалӣ-иҷтимоист, ки муносибатҳои мардумони як касбу ҳунар ё як навъи машғулиятро муттаҳид мекунад. Диалекти сотсиалӣ (иҷтимоӣ) диалекти як гурӯҳи сотсиалист. Диалекти минтақавӣ (диалекти маҳаллӣ, диалекти вилоятӣ) диалектест, ки хоси як маҳал аст.

Диалектизмҳо. 1. Калимае, ки аз шеваю лаҳчаҳои гуногун дар забони адабиёти бадеӣ ҳамчун воситаҳои муайяни услубӣ: барои ба вучуд овардани обуранги хоси ин ё он маҳал, барои тавсифи нутқи персонажҳо истифода мешаванд. 2. Аломату хусусиятҳои фонетикӣ, морфологӣ, синтаксисӣ, фразеологӣ ва семантикӣ, ки хоси шеваҳои ҷудогона буда, аз забони адабӣ фарқ мекунанд. Ҳамаи тафовутҳои луғавии шевагиро ба чунин гурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст.

Диалектология (аз юнонии Dialektos – шева, лаҳча). Диалектология ё шевашиносӣ илмест, ки дар бораи диалектҳо (лаҳча, шева)-и забони алоҳида баҳс мекунад ва хусусиятҳои савтию дастурӣ ва луғавии шевахоро меомӯзад.

Дар мавриди истифодаи маводи фарҳанг ба манбаъ ишора шавад, хусусиятҳои амалкарди забон дар замон, ҳамчун назарияи муҳими забоншиносӣ фаҳмида мешавад.

Дивергенсия (аз англисии divergence). 1. Фонологишавии тобишҳо - гунаҳои фонема бо сабаби аз байн рафтани шароитҳои мавқеӣ. 2. Тағйиротҳои мавқеии овозҳои нутқ; тафовутҳои аллофонӣ дар ҳудуди як фонема. 3. Таҷзия шудани забон. Яке аз хусусиятҳои эвомотсияи забон, ки

шеваҳои як забон аз ҳамдигар чудо гардида, забони мустақил мешаванд (бархилофи конвергенсия).

Диглоссия (аз юнонии *di* – дубора ва *glossa* – забон). Мавҷудияти ҳамзамонии ду забон дар ҷамъият ё ду шакли як забон, ки дар соҳаҳои гуногун истифода мешаванд. Дар қиёси дузабонӣ ва бисёрзабонӣ диглоссия ҳамчун падидаи забоншиносии иҷтимоӣ (соцелингвистика) арзиши бошӯронаи идиомаҳои миқёсии «баланд - паст» «мутантан - дилозор»-ро дар назар дорад.

Диереза (аз юнонии *Diairesis* – қатъ кардан, ҷудокунӣ). Афтодани овоз ё ҳичо барои осон шудани талаффуз дар натиҷаи монандшавӣ ва диссимилятсия: корча-кордча, те-деҳ, бомурод-бобомурод, замбӯр-занбӯр, шамбе-шанбе, минералогия-минералология, трагикомедия-трагикокмедия.

Димоғишавӣ. Нишонаи фарқкунандаи тобиши димоғӣ яке аз унсурҳои системаи фонологии забони тоҷикӣ. Вобаста ба доро будан ё набуданашон бо ин нишона ҳамсадоҳои тоҷикӣ ба ду гурӯҳ чудо мешаванд: димоғӣ (м, н) ва ғайридимоғӣ (ҳамаи ҳамсадоҳои дигар). Бо тобиши димоғӣ доро ё аз он маҳрум будани ҳамсадоҳо бо иштироки резонаторҳои даҳону бинӣ вобаста аст. Тазоди димоғӣ-ғайридимоғӣ аз ҳамсадоҳои лабӣ дар байни фонемаҳои м, б (мум: бум) ва дар гурӯҳи пешизабониҳо дар байни н, д (нон-дон) мушоҳида мешавад.

Диссимилятсия (лат. *dissimilation* – аз ҳамдигар дур шудан). Аз ду овози якхела ё ба якдигар монанд ба овози дигар иваз шудани яке аз онҳост, ки бо овози талаффузаш дигар табдил меёбад: иҷтимоӣ-иштимой, вақт-вахт. Падидаи диссимилятсияро бештар дар гуфтори хурдсолон мушоҳида мекунем: хайбуза-харбуза, дайахт-дарахт.

Забони гуфтугӯӣ. Забони гуфтугӯӣ яке аз шаклҳои забон буда, дар байни забони адабӣ ва шева меистад. Ташаккули забони гуфтугӯӣ бар хилофи шева хусусияти маҳдуди маҳаллӣ надорад. Забони гуфтугӯӣ аз омезиши унурҳои забонии шеваҳои ҷудогона ё гурӯҳи муайяни шеваҳо ба вучуд меояд.

Забони зинда. Забони гуфтугӯӣ, ки дар айнаи замон барои мубодила ва муносибатҳои маданияи маишӣ ин ё он халқ хизмат мекунад.

Забони умумихалқӣ, забоне, ки ҳамаи табақаҳои ҷамъиятии як халқ истифода мекунанд. Забони умумихалқӣ дараҷаи олии инкишофи забони адабии миллӣ.

Забоншиносии умумӣ ҳамчун як қисми таркибии лингвистика сохтори забон, низомии забон, равияи ҷараёнҳо ва мактабҳои забоншиносӣ, умумият ва тафовути забонҳо, сатҳҳои сохтори забон: фонология, грамматика, калимасозӣ, лексика, типологияи лингвистӣ, проблемаҳои универсалии забон, яъне умумиятҳои забонҳои оламро меомӯзад.

Зада. Дар зери мафҳуми зада тавассути воситаҳои фонетикӣ (тавлидию акустикӣ) фарқ карда шудани яке аз ҳиҷоҳои калимаро мефаҳманд.

Калима ва мафҳум. Калимаҳо ба маънои луғавии худ аксар дар ифодаи мафҳумҳо ба кор бурда шуда, бо қиёфаи овозиашон ифодагари фақат

номҳо мебошанд. Мафҳумҳо дар сурати калимаҳо ифодаи моддии худро пайдо мекунанд.

Калима. Калимаҳо аз воҳидҳои асосию муҳимтарини забон буда, дар қиёси воҳидҳои дигари забон бо мустақилияти бештари худ фарқ карда, дар қолабҳои овозии устувор системаи маъноҳои гуногунро ифода мекунанд.

Калимаҳои гуфтугӯӣ. Вожаҳои гуфтугӯӣ дар муомилоти ҳаррӯза, мавриди сӯҳбатҳои муқаррарию одӣ ва муносибатҳои маҳрамонои одамон ба кор бурда мешаванд. Калимаҳои гуфтугӯӣ низ дар доираи меъёрҳои муқарраршудаи забони адабӣ қарор доранд.

Калимаҳои касбӣ ифодагари мафҳумҳои касбӣ, ҳунари, пешаварие, ки таърихи қадима доранд.

Калимаҳои маънодор - калимаҳои мустақилмаъно (маънодор) калимаҳои мебошанд, ки ҳам маънои луғавӣ ва ҳам маънои грамматикӣ доранд.

Калимаҳои сермаҳсул ва қаммаҳсул. Гурӯҳи муайяни калимаҳо бо мурури замон маънои нав мегиранд, баъзеи дигар аз маъноҳои ҷудогонаи худ маҳрум мешаванд, ё баръакс маъноҳои нави иловагӣ мегиранд.

Калимаҳои сохта. Калимаҳои сохта бо ёрии пешванду пасвандҳо аз калимаҳои содаю асосҳои феълӣ сохта мешаванд: боғбон, галабон, хирадманд, санглох, но-дон, дар-омадан, фур-овардан, дон+иш+манд, оҳан-гар-ӣ, ҳам-кор-ӣ.

Фонема (аз юнонии *phōnēma* – овоз), хурдтарин воҳиди овозии забон аст, ки ба ҷузъҳои пай ҳам ҷудо намешавад ва метавонад ба сифати симои овозии воҳидҳои маънодор: морфема, калима истифода гардад.

Фонетика (юн. *phōnetikos* аз *phōnē* – овоз), як соҳаи илми забоншиносӣ, ки сохти овозии забонро меомӯзад.

Фраза - порчаҳои аз ҷиҳати маъною оҳанг тому муташаккили ҷараёни нутқ.

Фразеология (аз юнонии *phrasis* – ибора, ифода ва логия), як қисми забоншиносӣ, ки маҷмӯи таркиб, ибора, ҷумлаҳои рехтаю устувор, қонуниятҳои инкишоф ва категорияҳои лингвистии онҳоро меомӯзад.

Адабиёти истифодашуда:

- 1.Малик Кабиров, Амон Воҳидов. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. Луғатшиносӣ, луғатнигорӣ, фразеология(васоити таълимӣ). Самарқанд 2010.
- 2.Норматов М. Забоншиносии умумӣ. – Душанбе: Дониш, 1991.
- 3.Азимов Юнус. Забони адабии ҳозираи тоҷик(Лексикология). Бухоро, 2023.
- 4.Норматов М. Муқаддимаи забоншиносӣ. Душанбе: “Маориф”, 1995.
- 5.Малик Кабиров, Таваккал Чориев. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Тошканд: “Yangi nashr”, 2017.
- 6.Сабоҳат Мачидова. Забони адабии муосири тоҷик(Савтиёт). Самарқанд, 2022.
7. Мачидов Х. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. I. –Душанбе, 2007
8. Забони адабии ҳозираи тоҷик Қ. 1 – Душанбе, 2010.
9. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ. I. – Душанбе, 2005
- 10.Фарҳанги забони тоҷикӣ. Қисми 1-2. – Душанбе, 2010
11. Воҳидов А. Аз таърихи луғатшависии тоҷику форс – Самарқанд, 1980.
- 12.Воҳидов А. Калима ва маънои он. Самарқанд, 2009, 150 с.
- 13.Воҳидов А. Фарҳангшиносии тоҷику форс. – Самарқанд, 2006.
- 14.Истамова М. Таърихи забони адабии тоҷик. Самарқанд – 2006;
- 15.Истамова М. Забоншиносӣ ва фанҳои табиӣ. Самарқанд – 2004;
- 16.Воҳидов А. Материалҳо аз таърихи забоншиносии тоҷик. –Самарқанд, 2003
- 17.Воҳидов А. ва дигарон. Забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XVI. Самарқанд, 2007.
- 18.Ҷумъабой Ҷамолов, Хиромон Ҷамолова. Имло ва аломатҳои китобат дар забони адабии тоҷик. Фарғона, 2022.
- 19.Сайфиддин Назарзода. Имло ва забони адабӣ. Душанбе, 2015.
- 20.Воҳидов А. Фарҳангшиносии форсӣ-тоҷикӣ дар асрҳои X-XIX. – Самарқанд, 2018.
- 21.Афсахов А., Қаҳҳоров Ҳ. Хат ва пайдоиши он. – Душанбе: Маориф, 1994.-50 с.
- 22.Бобомуродов Ш., Бобомуродова М. Таълими баъзе масъалаҳои душвори фонетика ва имлои тоҷикӣ. – Душанбе: 2016. -200 с.

Адабиёти иловагӣ:

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Тошкент, “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 29 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 47 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курамиз. “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 485 б.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ги ПФ-4947-сонли Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда
5. Бобомуродов Ш., Бобомуродова М. Таълими баъзе масъалаҳои душвори фонетика ва имлои тоҷикӣ. – Душанбе: 2016. -200 с.

6. Бондарко Л.В. и др. Основа общей фонетики. – Л.: 1983.
7. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик.ҷ.1. – Душанбе: Дониш,1985.-356 с. 12. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик.ҷ.2. – Душанбе: Дониш, 1989.-220 с.
8. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик.ҷ.3.– Душанбе: Дониш, 1989.-225 с.
9. Давлатбеки Хоча. Хоча Ҳасани Нисорӣ. Чаҳор гулзор. – Душанбе: 1998.
10. Забони адабии ҳозираи тоҷик. – Қисми 1. Лексикология, фонетика, морфология. – Душанбе: 1973.-450 с.
11. Зеҳнӣ Т. Санъати суҳан. – Душанбе: Маориф, 1992.-301с.
12. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. – Изд. 2. – М.:1979.-с.4.
13. Калонтаров Я. И. Луғати имлои забони адабии тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1974.-333 с.
14. Климов Г.А. Фонема и морфема. К проблеме лингвистических единиц. – Либроком.2009.-130 с.
15. Кодзасов С.В., Кривнова О.Ф. Общая фонетика. – М.: РГГУ, 2001.-592 с.
16. Қоидаҳои имлои забони тоҷикӣ. /Мураттиб: Аслиддин Қамарзода/, – Тошкент: Муҳарир, 2013.-40 с.
17. Қоидаҳои имлои забони тоҷикӣ. /мураттиб: Аслиддин Қамарзода/, – Тошкент: Муҳарир, 2013.-40 с.
18. Маниёзов А., Мирзоев А. Луғати имло. – Душанбе: Маориф, 1991.
19. Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб, ҷ.2. Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Ирфон,1980.-294 с.
20. С. Хониши ифоданок. – Душанбе: Маориф, 1990.-88 с.
21. Насриддини Тӯсӣ. Меъёр ул-ашъор. – Душанбе: 1992.
22. Обидов У., Каримов Ш. Аломатҳои китобатии забони тоҷикӣ. – Душанбе: Маориф,1995.
23. Наимов Рубинчик Ю.А. Грамматика современного персидского литературного языка. – М., 2001.
24. Ёктами Холиқназар. Ғалат менависем. Фарҳанги душвориҳои забони форсии тоҷикӣ. – Душанбе: 2000. -252 с.
25. Хаскашев Т.Н. Фонетикаи забони адабии тоҷик. – Душанбе: Маориф, 1989.-198 с.

Манбаъҳои ахбории электронӣ:

1. <http://www.foxitsoftware.com>
2. <https://tg.wikipedia.org/wiki/Забоншиносӣ>
3. [http:// www.irandoc.ac.ir](http://www.irandoc.ac.ir)
4. www.mt.tashgiv.uz

МУНДАРИЧА

Сарсухан	4-5
Мавзӯи 1. Муқаддима. Забон ҳамчун ҳодисаи ҷамъиятӣ.....	6-15
Мавзӯи 2. Мавқеи забони адабии ҳозираи тоҷик дар гурӯҳҳои забонҳои эронӣ. Забони миллий ва адабӣ.....	16-37
Мавзӯи 3. Фонетика ва фонология –илм дар бораи сохтмони овозии забон.....	38-50
Мавзӯи 4. Сохтори овозии забон.....	51-62
Мавзӯи 5. Таснифоти садонокҳо ва ҳамсадоҳои забони тоҷикӣ. Таъғироти фонетикӣ дар ҷараёни нутқ.....	63-85
Мавзӯи 6. Ҳичо ва мавқеи он дар забони тоҷикӣ. Ҳичо, зада ва оҳанг.....	86-102
Мавзӯи 7. Орфоэпия, хат(графика) ва имло (орфография). Хат ва пайдоиши он (Транскрипсия).....	103-116
Мавзӯи 8. Лексикология. Калима - воҳиди асосии забон.....	117-122
Мавзӯи 9. Калима ва маънои он.....	123-129
Мавзӯи 10. Таркиби луғавии забон ва фонди асосии забон....	130-135
Мавзӯи 11. Маъношиносӣ ва таснифоти маъноии калимаҳо....	136-147
Мавзӯи 12. Манбаъҳои пайдоиши калимаҳои тоҷикӣ.....	148-171
Мавзӯи 13. Калимаҳо аз ҷиҳати доираи истеъмол. Неологизмҳо. Архаизмҳо.....	172-186
Мавзӯи 14. Маълумот дар бораи воҳидҳои фразеологӣ.....	187-200
Мавзӯи 15. Фарҳангшиноӣ. Аз таърихи луғатшиноӣ фарсу тоҷик.....	201-212
Саволнома ва тестҳо.....	213-235
Глоссарӣ.....	236-244
Адабиётҳои истифодашуда.....	245-247
Хулосаҳои умумӣ.....	247-250

ВАЗОРАТИ ТАЪЛИМИ ОЛЇ, ФАН ВА ИННОВАТСИЯИ
РЕСПУБЛИКАИ ЎЗБЕКИСТОН

ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ТИРМИЗ

Сурайё Самиева

САВОДОМЎЗИИ ЗАБОНИ МОДАРЇ-ХОНИШ ВА
МЕТОДИКАИ ТАЪЛИМИ ОН
(Забони модарӣ, қисми 1)

Мухаррир: доц. Р. Абдуллаев
Мухаррири бадеӣ: дотс. И. Эшонқулов
Мухаррири техникӣ: А. Бӯриев
Саҳифабанд: Ф. Абдимуродов

Теришга 20.11.2024 йилда берилди.
Босишга 20.12.2024 йилда рухсат этилди.
Бичими 60x84 ¹/₁₆ . Ҳажми 15,5. босма табоқ.
Буюртма № 216. “Times New Roman” гарнитурасида.
Офсет усулда чоп этилди. 100 нусхада. 248 бет.

“Сурхон илм нашри” нашриёти ТерДУ НММ
босмахонасида чоп этилди.
Термиз шаҳри, “Баркамол авлод” кўчаси, 43-уй.